

proust

Cu acest volum se încheie publicarea în limba română a primei traduceri integrale a romanului *În căutarea timpului pierdut* de Marcel Proust.

Titlurile celor treisprezece volume sînt următoarele:

I-II. *Swann* (B.P.T., nr. 469—470, 1968);

III-IV. *La umbra fetelor în floare* (B.P.T., nr. 471—472, 1968);

V-VI. *Guermites* (B.P.T., nr. 507—508, 1969);

VII-VIII. *Sodoma și Gomora* (B.P.T., nr. 545—546, 1970);

IX-X. *Captiva* (B.P.T., nr. 632—633, 1971);

XI. *Fugara* (B.P.T., nr. 817, 1974);

XII-XIII. *Timpul regăsit* (B.P.T., 928—929, 1977).

929

proust

timpul regăsit

★★

proust

Vol. I—II, lei 10

editura minerva

Ilustrația copertei : *Andrei Olsufiev*

marcel proust timpul regăsit

★ ★

(IN CĂUTAREA TIMPULUI PIERDUT, XIII)

TRADUCERE DE EUGENIA CIOCULESCU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1977

EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

Text revizuit de *Barbu Cioculescu*

TIMPUL REGĂSIT

(continuare)

Îmi dădui seama după un moment, și după ce m-am gândit la acele deșteptări ale memoriei, că, într-un alt chip, impresii nelămurite îmi solicitaseră câteodată gândirea, și chiar la Combray, la familia Guermantes, ca niște reminiscențe, ascundeau nu o senzație de altădată, ci un nou adevăr, o imagine de preț pe care căutam să o descopăr, cu eforturi asemănătoare celor pe care le faci ca să-ți aduci aminte de ceva, ca și cum ideile noastre cele mai frumoase ar fi un soi de melodii ce s-ar repeta fără ca noi să le fi auzit vreodată și pe care ne-am strădui să le ascultăm, să le transcriem. Mi-amintii cu plăcere, pentru că aceasta-mi arăta că încă de pe atunci eram același și pentru că lucrul acesta ascundea o trăsătură esențială a firii mele, dar și cu tristețe, gândindu-mă că de atunci nu progresasem deloc, că încă la Combray fixam cu atenție în mintea mea vreo imagine care mă silise să o privesc, un nor, un triumghi, o clopotniță, o

floare, a pietricică, simțind că înăuntrul acestor semne se afla poate cu totul altceva, ceva ce trebuia să încerc să descopăr, o idee pe care ele o tălmăceau în felul acelor caractere hieroglifice despre care s-ar crede că reprezintă numai obiecte materiale. Fără îndoială, descifrarea era anevoioasă, dar numai cu ajutorul ei puteai citi câte un adevăr. Căci adevărurile pe care mintea le prinde de-a dreptul din lumea plină de lumină au ceva mai puțin profund, mai puțin necesar decât cele pe care viața ni le transmite, fără voia noastră, printr-o impresie materială, întrucît a pătruns prin simțurile noastre, dar căreia îi putem desprinde spiritul. Într-un cuvînt, în cazul acesta ca și în celălalt, fie că e vorba de impresii ca aceea pe care mi-o produsese vederea clopotnițelor din Martinville, sau de reminiscențe ca aceea a pietrelor inegale de pavaj, sau de gustul prăjiturii, trebuia să încerc să interpretez impresiile ca pe indiciile a tot atîtea legi și idei, străduindu-mă să gîndesc, adică să scot din penumbră ceea ce simțisem, transformîndu-l într-un echivalent spiritual. Or această metodă, care-mi părea singura potrivită, ce însemna altceva decât crearea unei opere de artă? Iar consecințele începuseră să mi se îmbulzească în minte; căci era vorba de reminiscențe de felul clinchetului furculiței sau gustului madlenei, sau de acele adevăruri exprimate prin simboluri al căror înțeles căutam să-l găsesc în mintea mea, unde clopotnițe, ierburi înalte înlănțuiau literele amestecate și înflorate ale unei cărți, trăsătura lor caracteristică fiind faptul că nu eram liber să le aleg, ele fiindu-mi date ca atare. Și simțeam că aceasta trebuia să fie pecetea autenticității lor. Nu mă dusesem să caut

cele două pietre de pavaj de care mă împiedicaseram. Dar tocmai felul neprevăzut, inevitabil, în care fusese resimțită impresia verifica veridicitatea unui trecut pe care-l învia, a imaginilor pe care le declanșa, de vreme ce noi simțim efortul său de a se înălța spre cunoaștere, odată ce simțim bucuria realității regăsite. Ea reprezintă verificarea adevărului întregului tablou alcătuit din impresii actuale pe care le trage după sine cu acea infailibilă proporție de lumină și umbră, de relief și omisiune, de amintire și uitare pe care memoria sau observarea conștientă nu o vor cunoaște niciodată.

Cît despre cartea lăuntrică a acestor semne necunoscute (semne în relief, după cît se părea, pe care atenția mea explorîndu-mi inconștientul era pe cale să le cerceteze, să le lovească, să le dea ocol, ca un scafandru care explorează), la a cărei citire nimeni nu mă putea ajuta cu vreo regulă, citirea ei consta într-un act de creație unde nici suplinirea și nici chiar colaborarea nu sînt posibile. De aceea, cîți nu renunță s-o scrie ! Cîte sarcini nu-și iau asupra-le ca să o ocolească pe aceasta ! Fiecare eveniment, procesul lui Dreyfus sau războiul, servise, alte scuze scriitorilor pentru a nu descifra această carte ; ei vroiau să asigure triumful Dreptății, să reclădească unitatea morală a națiunii și nu aveau timp să se gîndească la literatură. Dar acestea nu erau decît scuze, pentru că ei nu aveau sau nu mai aveau talent, adică instinct. Căci instinctul îți impune datoria, iar inteligența îți pune la dispoziție pretextele pentru a o evita. Numai că scuzele nu au ce căuta în artă, care nu ține seama de intenții : în orice clipă, artistul trebuie să fie atent la instinctul

său, ceea ce face ca arta să fie lucrul cel mai real, școala cea mai aspră a vieții, adevărata Judecată de apoi. Această carte, cu descifrarea cea mai chinuitoare dintre toate, este, de asemenea, singura dictată de realitate, singura a cărei „întipărire“ și-a lăsat-o în noi realitatea însăși. De orice idee sădită în noi de către viață ar fi vorba, aspectul său material, urmă a impresiei pe care ne-a făcut-o, este încă o dovadă a adevărului ei indispensabil. Ideile întemeiate pe pura inteligență reprezintă doar un adevăr logic, un adevăr posibil, alegerea lor este arbitrară. Scrierea cu caractere simbolice, netrasate de noi, este unica noastră carte. Nu din cauză că ideile pe care le zămislăm nu ar putea fi juste în mod logic, ci fiindcă nu știm dacă ele sînt adevărate. Numai impresia, oricît de plăpîndă i-ar părea substanța, oricît de inezisabilă urma, este un criteriu de adevăr, și din această pricină merită, ea singură, să fie cuprinsă de către spirit, fiind singura capabilă, dacă el știe să desprindă acest adevăr, să-i prilejuiască o mai mare desăvîrșire și să-i dăruiască o bucurie pură. Impresia este pentru scriitor ceea ce este pentru savant experimentul, cu deosebirea că la savant munca minții precede, iar la scriitor vine după aceea. Ceea ce n-am avut de descifrat, de lămurit printr-un efort personal, ceea ce fusese limpede dinainte, nu ne aparține. Nu irumpe din noi decît ceea ce scoatem din bezna ce ființează în noi și pe care alții nu o cunosc¹.

¹ O rază piezișă a amurgului îmi amintește instantaneu un timp la care nu mă mai gîndisem niciodată cînd, în pruncia mea, mătușa Léonie avînd o febră de care doctorul Percepied se temea să nu fie tifoidă, fusesem pus să locuiesc timp de o săptămînă în camera Eulaliei, odaie ce dădea înspre piața Bisericii, și în care

Astfel ajunsesem deja la concluzia că nu sîntem deloc liberi în fața operei de artă, că nu o creăm după cum ne vine cheful ci că, ea preexistind în noi, trebuie, întrucît este necesară și totodată ascunsă, s-o descoperim așa cum am proceda cu o lege a naturii. Dar această descoperire la care arta ne putea duce nu era oare, în fond, aceea ce ar trebui să ne fie lucrul cel mai prețios, și care ne rămîne de obicei necunoscut pentru totdeauna, viața noastră adevărată, realitatea așa cum o simțisem, atît de deosebită de ceea ce credem noi, încît ne umplem de fericire cînd întîmplarea ne aduce amintirea ei autentică? Mă convinsesem de aceasta prin însăși inexactitatea artei pretins realistă și care nu ar fi atît de mincinoasă dacă nu ne-am fi luat obiceiul să dăm simțurilor noastre o expresie atît de deosebită de ea și pe care, după un oarecare timp, o luăm drept realitatea însăși. Simțisem că nu trebuia să mă sinchisesc de diversele teorii literare care mă tulburaseră o vreme — mai cu seamă cele pe care critica le dezvoltase în cursul Afacerii Dreyfus, reluîndu-le apoi în timpul războiului, teorii ce tindeau să-l „scoată pe artist din turnul său de fildeș“, ca să trateze nu subiecte frivole

nu exista decît o împletitură din fibre vegetale pe jos, iar la fe-reastră o perdea de percal, în care zbrînăia tot timpul un soare cu care nu eram obișnuit. Și constatînd cum amintirea acestei odăițe de vechi servitoare adaugă dintr-odată vieții mele trecute o lungă durată, atît de deosebită de tot restul și atît de fermecătoare, mă gîndii, prin contrast, la nimicnicia impresiilor pe care le produsese asupra vieții mele serbările cele mai somptuoase din palatele cele mai princiare. În camera Eulaliei singurul lucru trist era faptul că, seara, viaductul fiind aproape, se auzea șuieratul trenurilor. Dar, întrucît știam că aceste mugete proveneau de la niște mașini cumînți, ele nu mă înspăimîntau așa cum ar fi putut-o face, într-o epocă preistorică, răgetele unui mamut din apropiere, în timpul plimbării lui nestînjinite și turbulente.

ori sentimentale, ci să zugrăvească mari mișcări muncitorești, și, dacă nu mulțimi, în orice caz nici trîndavi lipsiți de importanță („mărturisesc că zugrăvirea acestor inutile mă lasă destul de rece“, spunea Bloch), ci intelectuali distinși, sau eroi. Dealtfel, chiar înainte de a le discuta conținutul logic, aceste teorii îmi păreau să arate, la cei ce le susțineau, o dovadă de inferioritate, așa cum un copil cu adevărat bine crescut, auzindu-i spunînd pe oamenii la care a fost trimis să ia masa : „Noi mărturisim tot, noi sîntem sinceri“, simte că aceasta denotă o calitate morală inferioară unei acțiuni pur și simplu bune, săvîrșită în tăcere. Arta adevărată nu are nevoie de atîtea declarații și se realizează în tăcere. Dealtfel, cei ce teoretizau astfel foloseau expresii gata făcute care semănau în mod bizar cu cele ale imbecililor pe care-i defăimau. Și este posibil ca gradul la care a fost ridicată munca intelectuală și morală să poată fi judecat mai curînd după calitatea limbajului decît după genul de estetică. Și dacă teoreticienii își închipuie că ~~pot~~ să se lipsească de calitatea limbajului¹, dimpotrivă cei care-i admiră pe teoreticieni cred cu ușurință că ea nu este dovada unei mari valori intelectuale, valoare pe care, pentru a o putea descoperi, ei au nevoie să o vadă exprimată direct și pe care ei nu o desprind din frumusețea unei imagini. De unde și tentația grosolană pentru scriitor de a scrie lucrări intelectuale. Mare

¹ Și chiar pentru a studia legile caracterului poți proceda la fel de bine folosînd un subiect serios sau unul frivol, după cum un prosector poate să studieze la fel de bine legile anatomiei pe cadavrul unui neghiob ca și pe cel al unui om de talent : marile legi morale, la fel ca și cele ale circulației sîngelui sau ale eliminării renale, deosebindu-se prea puțin, în funcție de valorile intelectuale ale indivizilor.

lipsă de delicatețe. O operă în care există teorii este ca un obiect cărui nu i se scoate eticheta cu preț. Raționezi, adică te rătăcești, de fiecare dată cînd nu ai puterea de a-ți impune să treci o impresie prin toate stările succesive care vor duce la fixarea ei, la expresie. Realitatea pe care trebuia s-o exprimi, îmi dădeam acum seama, consta nu în aparența subiectului, ci într-o profunzime unde această aparență are puțină însemnătate, așa cum o simbolizau clinchetul linguriței pe farfurie, rigiditatea șervetului apretat, care îmi fuseseră mai prețioase pentru reînnoirea mea spirituală decît atîtea conversații umanitare, patriotice, internaționaliste și metafizice. „Gata cu stilul, auzisem spunîndu-se atunci, gata cu literatura, vrem viața!“ Îți poți da seama cît de mult reînfloriseră după război chiar și simplele teorii ale domnului de Norpois împotriva „cîntăreților din flaut“. Căci toți cei ce nu au simț artistic, adică supunere față de realitatea interioară, pot fi înzestrați cu însușirea de a discuta la nesfîrșit despre artă. Dacă pe deasupra mai sînt diplomați sau oameni de finanțe, amestecați în „realitățile“ prezentului, ei cred bucuros că literatura este un joc al spiritului, sortit a fi eliminat din ce în ce în viitor. Unii socoteau că romanul ar fi un fel de defilare cinematografică a lucrurilor. Această concepție era absurdă. Nimic nu este mai deosebit de ceea ce am perceput în realitate decît o asemenea vedere cinematografică.

Tocmai, cum, intrînd în această bibliotecă, îmi adusesem aminte de ceea ce spun frații Goncourt despre frumoasele ediții originale pe care ea le conține, îmi promiseseam să mă uit prin ele atîta timp cît eram închis

alci. Și continuându-mi gândurile, scoțeam unul câte unul, dealtfel fără să fiu prea atent, prețioasele volume, când, în momentul în care am deschis distrat unul din ele : *François le Champi* de George Sand, m-am simțit izbit în mod neplăcut de o impresie în prea mare dezacord cu gândurile mele actuale, pînă în clipa când, cu o emoție care aproape că-mi stîrni lacrimile, am recunoscut cît de mult li se potrivea această impresie. Dacă, în timp ce în camera mortuară cei de la pompele funebre se pregătesc să coboare sicriul și fiul unui bărbat care a adus servicii patriei strînge mîna ultimilor prieteni care defilează, deodată răsună o fanfară sub ferestre, el se revoltă crezînd că e vorba de vreo batjocură care-i jignește durerea ; apoi el, care rămăsese pînă atunci stăpîn pe sine, nu-și mai poate reține lacrimile cînd își dă seama că ceea ce aude este muzica unui regiment ce se alătură doliului său și dă onorurile corpului neînsuflețit al tatălui său. Tot astfel, recunoscusem cît de mult se acorda cu gândurile mele actuale impresia dîreroasă pe care o încercasem citind titlul unei cărți în biblioteca prințului de Guermantes ; titlu ce-mi deșteptase ideea că literatura ne oferă, într-adevăr, acea lume a misterului pe care nu o mai găseam în ea. Și totuși nu era cine știe ce carte grozavă, era *François le Champi*. Dar acest nume, ca și numele Guermantes-ilor, nu era pentru mine ca acelea pe care le cunoscusem mai pe urmă. Amintirea a ceea ce-mi păruse inexplicabil în subiectul romanului *François le Champi*, în timp ce mama-mi citea cartea lui George Sand, fu trezită de acest titlu (la fel cum numele de Guermantes, cînd nu-i văzusem pe Guermantes-i de mult timp, cuprindea pentru mine

atita feudalitate — ca *François le Champi* esența romanului —), și se substitui pentru o clipă ideei foarte comune despre ceea ce reprezintă romanele din provincia Berry ale lui George Sand. În timpul unei cine, cînd gîndul rămîne mereu la suprafață, aș fi putut desigur vorbi de *François le Champi* și de Guermantes-i, fără ca nici unul dintre ei să fie cei de la Combray. Dar cînd eram singur, ca în momentul de față, mă scufundam la o adîncime mai mare. În momentul acela gîndul că o anumită persoană cu care făcusem cunoștință în societatea înaltă era vară cu doamna de Guermantes, cu un personaj de lanternă magică adică, îmi părea de neînțeles și tot așa și ideea că cele mai frumoase cărți pe care le citisem fuseseră — nu spun superioare, ceea ce ele, totuși, erau — dar egale cu extraordinara carte *François le Champi*. Era o impresie tare veche, în care amintirile din copilărie și de familie se amestecau cu duiosie și pe care nu o recunoscusem îndată. În primul moment mă întrebasesm cu minie cine era străinul care vine să mă facă să sufăr. Străinul eram eu însumi, era copilul de atunci, pe care cartea îl stîrnise în mine, căci cunoscînd din mine numai pe acest copil, pe el îl chemase îndată, vrînd să fie văzută doar prin ochii lui, iubită numai de inima lui, și să-i vorbească numai lui. Astfel, cartea aceasta pe care mama mi-o citise cu glas tare la Combray, pînă aproape de dimineață, păstrase pentru mine întreg farmecul acelei nopți. Fără îndoială, „pana“ lui George Sand, pentru a adopta o expresie a lui Brichot, căruia îi plăcea atît de mult să spună despre cutare carte că este scrisă „de o pană ageră“, nu-mi părea deloc, așa cum îi păruse timp îndelungat

mamei înainte de a-și fi modelat cu încetul gusturile literare după ale mele, o pană magică. Dar era o pană pe care, fără să vreau, o electrizasem, așa cum fac adesea în joacă liceenii, și iată că un noian de nimicuri de la Combray, pe care nu le mai observam de multă vreme, țîșneau ușurel de la sine și veneau unui după altul să se agațe de vârful magnetizat într-un lanț nesfârșit și vibrînd de amintiri.

Unele minți amatoare de mister pretind că obiectele păstrează ceva din ochii care le privesc, că monumentele și tablourile ne apar doar sub vălul sensibil pe care li l-au țesut dragostea și contemplația atîtor adoratori, de-a lungul secolelor. Această himeră ar deveni adevărată dacă ei ar transpune-o în domeniul singurei realități a fiecăruia, în domeniul propriei sensibilități. Da, în sensul acesta, numai în sensul acesta (dar el este mult mai larg), cînd revedem un lucru pe care l-am privit altădată, el ne readuce împreună cu privirea așternută asupra-i toate imaginile care-l umpleau pe atunci. Și aceasta fiindcă lucrurile — o carte sub coperta ei roșie ca și celelalte — de îndată ce sînt percepute de noi, he devin ceva nematerial de aceeași natură ca și toate preocupările sau senzațiile noastre din vremea aceea, și se amestecă indisolubil cu ele. Cutare nume citit cîndva într-o carte conține printre silabele lui vîntul iute și soarele care strălucea cînd o citeam. Astfel încît literatura care se mulțumește cu „descrierea lucrurilor“, dînd doar o mizerabilă schiță de linii și de suprafețe, cu toate că se denumește realistă, este cea mai depărtată de realitate, cea care ne sărăcește și ne întristează cel mai mult, căci ea taie deodată orice

legătură între eul nostru prezent dimpreună cu trecutul, căruia lucrurile îi păstrau esența, și viitorul, în care ele ne incită să ne bucurăm de ea din nou. Esența asta trebuie s-o exprime arta demnă de acest nume, iar dacă nu reușește să o facă, se poate, totuși, trage din neputința ei o învățătură (în timp ce nu se poate trage nici una din reușitele realismului) și, anume, că această esență este în parte subiectivă și necomunicabilă.

Mai mult încă, un lucru pe care l-am văzut într-o anumită epocă, o carte pe care am citit-o nu rămân legate pentru totdeauna de ceea ce se afla în jurul nostru ; ele rămân la fel de credincios legate de ceea ce eram pe atunci și nu mai pot fi evocate decât prin sensibilitatea, prin persoana care eram pe atunci ; dacă iau din nou, chiar și numai în gând, cartea *François le Champi* din bibliotecă, se ridică în mine numaidecât un copil, care-mi ia locul. El singur are dreptul să citească acest titlu : *François le Champi*, și-l citește așa cum l-a citit atunci, cu aceeași impresie a vremii, când stătea în grădină, cu aceleași visuri pe care și le făcea despre țări și despre viață, cu aceleași neliniște în fața zilei de mâine. Ca să revăd un lucru dintr-un alt timp, un tânăr se va ridica. Iar persoana mea de azi este asemenea unei cariere părăsite ; ea crede că tot ce conține este monoton și asemănător, însă într-însa fiecare amintire modelează, ca un sculptor din Grecia, nenumărate statui. Spun : fiecare lucru pe care-l vedem, deoarece cărțile au în această privință comportarea lucrurilor : felul în care se deschideau ele, porii hîrtiei pot să fi păstrat în de sine o amintire la fel de vie a imaginii pe care mi-o făurisem atunci în privința Vene-

ției și-a dorinței mele de a mă duce acolo, ca și frazele cărților înseși. Mai vie chiar, căci acestea te necăjesc uneori, ca acele fotografii ale unei ființe în fața cărora ți-o amintești mai puțin bine decît atunci cînd te mulțumești s-o vezi doar cu gîndul. Desigur, deschid multe cărți din copilăria mea, mai cu seamă în serile de oboseală și, vai, chiar anumite cărți de Bergotte, așa cum m-aș urca într-un tren cu nădejdea de a mă odihni privind perindarea unor lucruri diferite și respirînd ambianța de altădată. Dar se întîmplă ca această evocare căutată să fie, dimpotrivă, împiedicată de lectura prelungită a cărții. Există o carte de Bergotte (care avea în biblioteca prințului o dedicație lingusitoare și nemaipomenit de searbădă), pe care am citit-o cîndva, într-o zi de iarnă, cînd nu putusem s-o văd pe Gilberte, și în care nu reușesc să găsesc frazele ce-mi plăceau atît de mult. Anumite cuvinte m-ar putea face să cred că de ele e vorba, dar nu, nu este cu putință. Unde o fi frumusețea pe care o găseam în ele? Însă zăpada ce acoperea bulevardul Champs-Élysées, în ziua cînd citeam cartea, nu s-a mai ridicat de pe volum, o văd aievea mereu.

Și de aceea, dacă aș fi fost ispitit să fiu bibliofil, cum era prințul de Guermantes, n-aș fi fost ca toată lumea, fără să disprețuiesc totuși această frumusețe independentă de valoarea în sine a unei cărți și care rezultă, pentru amatori, din faptul de a cunoaște bibliotecile prin care a trecut, de a ști că a fost donată cu ocazia cutărui eveniment, de către cutare suveran cutărui bărbat celebru, de a o fi urmărit, din vînzare în vînzare, de-a lungul vieții; această frumusețe oarecum istorică a unei cărți nu ar fi

pierdută pentru mine. Dar mai bucuros aş desprinde-o din istoria propriei mele vieţi, adică nu din simplă curiozitate ; şi adeseori aş lega-o nu de exemplarul material ci de lucrarea, ca acest *François le Champi*, contemplată pentru prima oară în mica mea cameră de la Combray, în timpul celei mai dulci şi celei mai triste nopţi din viaţa mea poate, în care obţinusem, vai ! de la părinţii mei (într-o vreme cînd Guermantes-ii cei misterioşi îmi păreau inaccesibili) o primă abdicare de la care puteam data începutul declinului sănătăţii şi voinţei mele, renunţarea mea, cu fiecare zi mai definitivă, la o obligaţie anevoioasă — şi regăsită astăzi exact în biblioteca Guermantes-ilor, în ziua cea mai frumoasă, în care mi se limpezeau dintr-odată nu numai vechile bîjbîieli ale gîndirii, dar şi scopul vieţii mele şi, poate, cel al artei. În ce priveşte exemplele în sine ale cărţilor, aş fi fost, dealtfel, în stare să mă interesez de ele într-o'accepţie vie. Ediţia întia a unei lucrări mi-ar fi fost mai de preţ decît celelalte, dar prin aceasta aş fi înţeles ediţia în care aş fi citit-o pentru întia oară. Aş căuta ediţiile originale, vreau să spun acelea care mi-au dat o impresie originală despre carte. Căci impresiile următoare nu mai sînt la fel. Aş colecţiona romane legate în copertile de odinioară, de pe vremea cînd citeam primele mele romane, cele care-l auziseră de atîtea ori pe tata spunîndu-mi : „Ține-te drept“. Asemeni rochiei în care am văzut-o pentru prima dată pe o femeie, ele m-ar ajuta să-mi regăsesc dragostea de atunci, frumuseţea peste care am suprapus atîtea imagini, din ce în ce mai puţin dragi, ca să o pot regăsi pe cea dintii, eu care nu sînt cîl care o văzusem, şi care trebuie să cedez locul

celui de atunci, pentru ca acesta să evoce lucrul pe care l-a cunoscut și pe care eul meu de azi nu-l cunoaște deloc.

Biblioteca pe care mi-aș alcătui-o în felul acesta ar fi de o valoare și mai mare, căci cărțile pe care le-am citit pe vremuri la Combray, la Venetia, îmbogățite acum, cu ajutorul memoriei, de vaste înluminări reprezentând biserica Saint-Hilaire, gondola legată la mal la picioarele lui San Giorgio Maggiore, pe Canal Grande, incrustat de safire sclipitoare, ar deveni demne de aceste „cărți cu poze“, cărți de rugăciuni¹, pe care amatorul nu le deschide niciodată ca să citească textul, ci ca să se bucure o dată mai mult de culorile adăugate de către vreun emul al lui Foucquet² și care fac întreaga valoare a lucrării. Și totuși, chiar să deschizi cărțile citite altădată numai ca să te uiți la imaginile care nu le împodobeau atunci, mi-ar părea atât de primejdios, încât nici în sensul acesta, singurul pe care aș putea să-l înțeleg, nu aș fi ispitit să fiu bibliofil. Știu prea bine cât de ușor șterge spiritul impresiile lăsate de spirit. Celor vechi el le substituie altele noi, care nu mai au puterea de a reînvia. Și dacă aș mai avea încă volumul *François le Champi*, scos de mama într-o seară din pachetul de cărți pe care bunica trebuia să mi le dea de ziua mea, nu mi-aș arunca niciodată privirile asupra lui; mi-ar fi prea frică să nu-i inserez, puțin câte puțin, impresiile mele de astăzi, să nu-l văd cum devine atât de mult un lucru al prezentului, încât atunci când i-aș cere să-l reînvie pe copilul care-i

¹ În original: *livres d'heures*, cărți de rugăciuni ilustrate de mână (n. t.).

² *Jean Foucquet* (1420—1479), unul dintre cei mai mari pictori și miniaturişti francezi.

descifra titlul în mica odaie din Combray, copilul, necunoscându-i sunetul vocii, să nu mai răspundă la chemare și să rămână pentru totdeauna învăluit în uitare.

Ideea unei arte populare precum și cea a unei arte patriotice, chiar dacă nu ar fi fost primejdioasă, îmi părea ridicolă. Dacă era vorba de a o face accesibilă poporului, sacrificînd rafinamentele formei, „bune pentru cei trîndavi“, îi frecventasem destul de mult pe oamenii de lume ca să știu că adevărații incultii sînt ei, iar nu muncitorii electricieni. Din acest punct de vedere, o artă populară prin formă ar fi fost destinată mai curînd membrilor Jockey-clubului, decît celor ai Confederației generale a muncii; în ce privește subiectele, romanele populare îi plictisesc pe oamenii din popor în aceeași măsură în care îi plictisesc pe copii cărțile scrise pentru ei. Citind, oamenii încearcă să pătrundă într-o altă lume, și muncitorii sînt tot așa de curioși să-i cunoască pe prinți ca și prinții pe muncitori. Încă de la începutul războiului, domnul Barres spusese că un artist (în speță Tizian) trebuie înainte de toate să slujească faima țării sale. Dar el nu o poate servi decît în calitate de artist, adică cu condiția ca în momentul cînd studiază legile artei, cînd își stabilește experiențele și face descoperirile sale, la fel de subtile ca și cele ale științei, să nu se gîndească la altceva — nici chiar la patrie — decît la adevărul care se află în fața lui. Să nu-i imităm pe revoluționarii care din „civism“ disprețuiau, dacă nu le distrugeau, operele lui Watteau și La Tour, pictori ce onorează Franța mai mult decît toți

cei ai revoluției. O inimă gingașă poate că nu ar alege anatomia, dacă ar exista o altă alegere. Nu bunătatea inimii sale virtuose, care era foarte mare, îl făcuse pe Choderlos de Laclos să scrie *Legăturile primejdioase*, nici predilecția față de burghézic, cea mică sau cea mare, l-a făcut pe Flaubert să aleagă drept subiecte pe cele din *Doamna Bovary* și *Educația sentimentală*. Anumiți oameni spuneau că arta unei epoci grăbite nu va avea viață lungă, ca și cei care, înainte de război, preziceau că el va fi scurt. Trenul trebuia, astfel să ucidă contemplația, era zadarnic să regreți vremea diligențelor, dar automobilul le îndeplinește funcția și-i duce din nou pe turiști la bisericile părăsite.

O impresie oferită de viață ne aducea în realitate, în momentul respectiv, senzații multiple și diferite. De pildă, vederea copertii unei cărți citite a țesut în literele titlului ei razele de lună ale unei îndepărtate nopți de vară. Gustul cafelei cu lapte de dimineață ne aduce acea nelămurită speranță de timp frumos care odinioară și atât de des, în timp ce o beam într-o ceașcă de porțelan alb, smântinos și cu încrețituri ce părea lapte solidificat, când ziua era încă neatinsă și întreagă, începu să ne suridă în limpedea incertitudine a zorilor de zi. O oră nu este doar o oră, ci o rază plină de miresme, de sunete, de proiecte și de ambianțe. Ceea ce noi numim realitate este un anumit raport între senzațiile și amintirile ce ne învăluie în mod simultan — raport ce suprimă o simplă viziune cinematografică, care se depărtează cu atât mai mult de ade-

văr cu cît pretinde a se mărgini la el —, raport unic, pe care scriitorul trebuie să-l regăsească pentru a înlănțui pentru totdeauna în fraza sa cei doi termeni deosebiți. Într-o descriere poți să faci să se urmeze la nesfârșit obiectele care figurau în locul descris, adevărul nu se va urni decît în momentul cînd scriitorul va lua două obiecte diferite, va stabili raportul între ele, analog în lumea artei raportului unic al legii cauzale în lumea științei, și le va închide în verigile necesare ale unui stil frumos ; sau chiar, la fel ca și viața, cînd, comparînd calitatea comună a două senzații, el le va desprinde esența, unindu-le pe amîndouă într-o metaforă, pentru a le sustrage contingentelor timpului. Natura nu mă îndemnase oare, din acest punct de vedere, pe calea artei, nu era, ea însăși, începutul artei, ea care adesea nu-mi îngăduise să cunosc frumusețea unui lucru decît în altul, ca, de exemplu, amiaza la Combray în dangătul clopotelor, diminețile de la Doncières în sughiturile caloriferului nostru cu apă ? Raportul poate fi puțin interesant, obiectele mediocre, stilul urît, însă atîta timp cît a lipsit lucrul respectiv, nu a fost nimic.

Dar mai mult decît atît. Dacă realitatea ar fi acest soi de deșeu al experienței, aproape identic pentru fiecare, deoarece cînd spunem : vreme urîță, război, stație de mașini, restaurant iluminat, grădină înflorită, toată lumea știe ce vrem să spunem prin aceasta, dacă asta ar fi realitatea, atunci un fel de film cinematografic al acestor lucruri ar fi, fără îndoială suficient, iar „stilul“, „literatura“ care s-ar abate de la simplele lor date ar fi un adaos artificial. Dar este oare aceasta realitatea ? Dacă încercam să încep ce se petrece într-adevăr în noi în momentul cînd

un lucru ne face o anumită impresie, ca, de pildă, în ziua cînd, trecînd pe podul de pe Vivonne, umbra unui nou-raş pe apă mă făcuse să exclam săltînd de bucurie : „Ia te uită !“ sau cînd, ascultînd o frază de Bergotte, tot ce sesizasem din impresia mea se exprimase prin : „Admirabil“, lucru ce nu prea i se potrivea, sau cînd Bloch, iritat de o comportare ireverenţioasă, pronunţa următoarele cuvinte, care nu se potriveau deloc unei comportări atît de vulgare : „Ca un ins să se poarte în felul acesta, mi se pare, oricum, fantastic“, sau cînd, măgulit de faptul că am fost bine primit la Guermantes şi, dealtfel, puţin ameţit de vinurile lor, nu putusem să mă abţin la plecare să nu murmur singur : „Sînt, totuşi, fiinţe încîntătoare cu care ar fi plăcut să-ţi petreci viaţa“, îmi dădeam seama că, în sensul curent, un mare scriitor nu trebuie să inventeze această carte esenţială, singura adevărată, deoarece ea fiinţează deja în fiecare din noi, ci numai s-o traducă. Datoria şi menirea unui scriitor sînt cele ale unui tălmăcitor.

Or, dacă, atunci cînd este vorba de limbajul inexact al amorului propriu, de exemplu, redresarea liniei oblice a discursului interior (care se îndepărtează din ce în ce mai mult de impresia iniţială şi centrală) pînă la contopirea cu linia dreaptă, care ar fi trebuit să pornească de la impresie, este un lucru anevoios, împotriva căruia lenea noastră se răzvrăteşte, există alte cazuri, ca, de pildă, cel în care este vorba de dragoste, în care această redresare devine dureroasă. Toată nepăsarea noastră prefă-

cută, toată indignarea împotriva minciunilor ei atît de fireşti, atît de asemănătoare celor de care ne folosim noi înşine, într-un cuvînt, tot ce nu am încetat, de fiecare dată cînd eram nenorociţi sau trădaţi, nu numai să-i spunem fiinţei iubite, dar chiar, în aşteptarea ei, să ne spunem neîncetat nouă înşine, uneori cu voce tare în tăcerea camerei noastre tulburată de cîte o frîntură : „Nu, astfel de procedee sînt, într-adevăr, de netolerat“, sau : „Am vrut să te primesc pentru ultima oară şi nu voi nega că aceasta mă întristează“, să readuci toate acestea la adevărul resimţit de la care ele se îndepărtează atît de mult înseamnă să nimicim tot la ce ţineam mai mult, tot ce reprezenta, cînd rămîneam singuri cu noi înşine, în proiectele înfrigurate de scrisori şi demersuri, convorbirea pasionată cu noi înşine.

Chiar în desfătările artistice, pe care le căutăm totuşi în vederea impresiei ce se degajează din ele, căutăm cît se poate de repede să lăsăm de o parte, ca fiind inexprimabil, tocmai ceea ce înfăţişează această impresie, şi să ne apropiem de ceea ce ne îngăduie să simţim plăcerea fără să-i cunoaştem esenţa şi să credem că o comunicăm altor amatori cu care conversaţia va fi posibilă, pentru că le vom vorbi despre un lucru care este acelaşi pentru ei şi pentru noi, după ce am smuls rădăcina personală a propriei noastre impresii. Chiar în momentele cînd sîntem spectatorii cei mai nepăsători faţă de natură, de societate, de dragoste, însăşi de artă, întrucît orice impresie este dublă, jumătate cuprinsă în obiectul respectiv,

continuată în noi prin jumătatea cealaltă, pe care numai noi am putea să o cunoaştem, ne grăbim să o trecem cu vederea pe aceasta, adică singura de care ar trebui să ne legăm, şi nu ţinem seama decît de cealaltă jumătate care, neputînd fi aprofundată deoarece e exterioară, nu ne va pretinde nici o trudă : cărăruia pe care a săpat-o în noi vederea unei flori de păducel sau a unei biserici ni se pare din cale-afară de complicat să încercăm să o zărim. Dar repetăm simfonia, ne ducem din nou să vedem biserica pînă ce — în această evadare, departe de propria noastră viaţă pe care nu avem curajul să o privim, şi care se numeşte erudiţie — le cunoaştem tot aşa de bine, şi în acelaş fel ca cel mai savant amator de muzică sau de arheologie. Şi cîţi nu se opresc aici, fără să-şi analizeze impresiile, îmbătrînind inutil şi nesatisfăcuţi ca nişte celibatari ai Artei ! Ei au amărăciunile fecioarelor şi ale leneşilor, pe care maternitatea sau munca i-ar tămădui. Sînt mai exaltaţi în ce priveşte operele de artă decît artiştii adevăraţi, căci exaltarea lor nefiind urmarea unei munci grele, de aprofundare, se revarsă în afară, le înflăcărează conversaţiile, le îmbujorează faţa ; îşi închipuie că îndeplinesc un act cînd urlă pînă ce răguşesc : „Bravo, bravo“, după executarea unei opere ce le place. Dar aceste manifestări nu-i obligă să-şi lămurească natura dragostei lor : ei n-o cunosc. Totuşi aceasta, rămasă fără rost, se revarsă în conversaţiile lor cele mai calme, determinîndu-i să facă gesturi emfactice, mutre, să dea din cap cînd vorbesc de artă. „Am fost la un concert la care se cînta o ¹... Vă mărturisesc că nu mă entuziasma. Începe

¹ Loc alb în manuscris (n. ed. Pleiade).

cvartetul. Ah ! pe naiba ! asta e altceva (chipul amatorului exprimă în momentul acesta o tulburare înfricoșată ca și cum s-ar gândi : «Dar văd scintei, miroase a pirlit, a foc»). Grozăvia lui Dumnezeu, ceea ce aud te scoate din sărite, este prost scris, dar este nemaipomenit, treaba asta n-o poate face oricine“. Totuși, oricît de ridicoli ar fi, nu sînt cu totul de disprețuit. Ei reprezintă primele tentative ale naturii care vrea să-l creeze pe artist, la fel de informe, la fel de puțin viabile ca acele prime animale ce au precedat speciile actuale și care nu fuseseră făcute ca să dureze. Amatoriiăștia veleitari și sterili trebuie să ne miște ca acele prime aparate care n-au putut să se desprindă de la pămînt, și în care nu sălășluia încă meșteșugul secret, ce rămînea a fi descoperit, ci numai dorința de a zbura. „Și, bătrîne, adaugă amatorul luîndu-te de braț, îl ascult pentru a opta oară și-ți jur că nu va fi ultima“. Și, ce-i drept, întrucît nu asimilează ceea ce este cu adevărat nutritiv în artă, ei au tot timpul nevoie de bucurii artistice, pradă unei bulimii care nu se satură niciodată. Se duc deci să aplaude îndelung aceeași lucrare, crezînd pe deasupra că prezența lor îndeplinește o datorie, un act, așa cum fac alte persoane ducîndu-se la o ședință de consiliu de administrație, la o înmormîntare. Apoi vin lucrările celelalte, chiar opuse, fie în literatură, în pictură sau în muzică. Fiîndcă facultatea de a lansa idei, sisteme și, mai ales, de a le asimila, a fost întotdeauna mult mai frecventă, chiar și la cei care creează, decît gustul adevărat, însă se dezvoltă în mod și mai considerabil de cînd s-au înmulțit revistele, jurnalele literare (și, împreună cu ele, vocațiile factice de scriitori și

de artiști). De aceea, cea mai bună parte a tineretului, cea mai inteligentă, cea mai dezinteresată nu mai aprecia decât operele de un înalt răsunet moral și sociologic, chiar și religios. Își închipuia că în aceasta consta criteriul valorii unei opere, reînnoind astfel eroarea unor artiști ca David, Chenavard, Brunetière ș.a. Lui Bergotte, căruia frazele cele mai frumoase îi pretinseseră în realitate o mult mai adîncă retragere în sine, îi erau preferați scriitori care păreau mai profunzi numai pentru că scriau mai puțin bine. Scrisul său complicat era destinat doar oamenilor de lume, spuneau niște democrați, făcînd astfel oamenilor de lume o onoare nemeritată. Dar de îndată ce inteligența supune raționamentului operele de artă, nu mai există nimic stabil sau sigur : poți demonstra tot ce vrei. În timp ce realitatea talentului este un bun, o achiziție universală, a cărei prezență trebuie înainte de toate să se constate sub modurile aparente ale gîndirii și stilului, critica se oprește asupra acestora din urmă pentru a-i clasifica pe autori. Ea consfințește ca profet pe un scriitor care nu aduce nici un mesaj nou luînd de bune tonul lui peremptoriu și disprețul fățiș pentru școala care l-a precedat. Această invariabilă absurditate a criticii este de așa natură, încît un scriitor ar trebui aproape să prefere să fie judecat de marele public (dacă acesta nu ar fi incapabil să-și dea seama de ceea ce a încercat un artist într-un domeniu de cercetări care-i este necunoscut). Căci viața instinctivă a publicului are mai multă analogie cu talentul unui mare scriitor — care nu este decât un instinct ascultat cu evlavie în mijlocul tăcerii, impus tuturor celorlalte, un instinct perfecționat și înțeles — de-

cît cu poliloghia superficială și criteriile schimbătoare ale judecătorilor recunoscuți ca atare. Logomahia¹ lor se reînnoiește din zece în zece ani (căci caleidoscopul nu este alcătuit numai din grupuri mondene, ci și din idei sociale, politice, religioase, care iau o amploare momentană datorită refracției lor în masele largi, dar rămîn, cu toate acestea, limitate la viața scurtă a unor idei a căror nou-tate nu a putut să seducă decît spirite puțin exigente în materie de dovezi). Așa se succedează partidele și școlile, determinînd întotdeauna adeziunea acelorași minți, bărbați de inteligență relativă, sortiți să cadă mereu pradă exceselor de entuziasm de la care se abțin spiritele mai scrupuloase și mai exigente în materie de dovezi. Din păcate, tocmai din pricină că cei dintii sînt oameni de spirit doar pe jumătate, apare nevoia de a se completa cu acțiunea și, astfel, ei sînt mai activi decît spiritele superioare, atrag mulțimile și declanșează în jurul lor nu numai faime exagerate și dispreț nejustificat, dar și războaie civile și războaie externe, de care puțină autocritică port-royalistă ar trebui să ne ferească.

Iar în ceea ce privește folosul pe care-l oferă unei minți perfect juste, unui suflet cu adevărat viu, gîndirea remarcabilă a unui maestru, el este, desigur, cu totul sănătos, dar, oricît de valoroși ar fi oamenii ce-l apreciază cu adevărat (cîți dintr-aceștia se numără în decurs de douăzeci de ani?), ei sînt totuși reduși la a nu fi altceva decît întreaga conștiință a altcuiva. Dacă cutare ins a făcut totul ca să fie iubit de o femeie care n-ar fi putut decît să-l nenoroccască, însă nu a reușit, în ciuda eforturilor

¹ Gilceava, disputa (n. t.).

sporite în cursul anilor, nici măcar să obțină o întâlnire de la această femeie, în loc să caute să-și exprime suferințele și primejdia de care a scăpat, el recitește neîncetat, punînd sub ea „un milion de cuvinte“ și amintirile cele mai emoționante din propria-i viață, această cugetare a lui La Bruyère¹: „Adeseori oamenii țin să iubească și nu știu cum să-și realizeze această dorință; își caută jugul fără să poată da de el, și, dacă îndrăznesc să spun așa, sînt nevoiți să rămînă liberi.“ Fie că acel care a scris această cugetare i-a dat sau nu acest sens (pentru ca să-l fi avut, și ar fi mai frumos, ar trebui „să fie iubiți“ în loc de „să iubească“), este cert că acest literat sensibil o însuflețește, îi amplifică semnificația pînă la a o face să explodeze. El nu poate să o repete decît debordînd de bucurie, într-atît o găsește de adevărată și de frumoasă, dar, oricum ar fi, nu i-a adăugat nimic, și ea rămîne numai cugetarea lui La Bruyère.

Cum ar avea literatura de notații o oarecare valoare, de vreme ce realitatea se ascunde tocmai în spatele acestor lucruri mici pe care le notează ea (măreția în zgomotul îndepărtat al unui aeroplan, în linia clopotniței din Saint-Hilaire, trecutul în savoirea unei prăjituri etc.) și care n-au nici o semnificație proprie, dacă nu o desprinzi din ele? Puțin cîte puțin, păstrat de către memorie, lanțul tuturor impresiilor inexacte, în care nu rămîne nimic din ceea ce am simțit într-adevăr, ne constituie gîndirea, viața,

¹ La Bruyère, *Caracterele* (*Despre inimă*, 16), Editura pentru literatură, Biblioteca pentru toți, 1966, traducere de Aurel Tita.

realitatea, și numai pe această minciună ar reproduce-o o artă așa-zis „trăită“, simplă ca viața, fără frumusețe, repetiție de prisos și atât de plictisitoare și de zadarnică a ceea ce ochii noștri văd și mintea noastră constată, încît te întrebi unde găsește cel ce i se consacră scînteia zglobie și motrice, capabilă să-l pună în mișcare și să-l facă să progreseze în munca sa. Dimpotrivă, măreția artei adevărate, a celei pe care domnul de Norpois ar fi numit-o un joc de diletant, era să regăsească, să întrezească din nou, să ne aducă la cunoștință acea realitate departe de cea pe care o trăim, de care ne îndepărtăm din ce în ce, și pe măsură ce cunoașterea convențională cu care o înlocuim devine mai densă și mai impermeabilă, acea realitate pe care riscăm foarte mult să ne rămînă necunoscută pînă la moarte și care este pur și simplu viața noastră. Adevărata viață, viața în sfîrșit descoperită și lămurită, în consecință singura viață într-adevăr trăită, este literatura; viața aceea care, într-un sens, sălășluiește în fiecare clipă în toți oamenii ca și în artist. Dar ei nu o văd, pentru că nu caută să o lămurească. Și astfel, trecutul le este încărcat de nenumărate clișee care rămîn nefolositoare, pentru că mintea nu le-a „developat“. Viața noastră, precum și viața celorlalți; căci stilul pentru un scriitor, la fel ca și culoarea pentru un pictor nu este o chestiune de tehnică, ci de viziune. El este revelația, care ar fi cu neputință prin mijloace directe și conștiente, a deosebirii calitative ce există în felul cum ne apare lumea, deosebire care, dacă nu ar exista arta, ar rămîne taina eternă a fiecăruia. Numai prin artă putem să ieșim din noi, să aflăm ce vede altcineva din acel univers care nu este același cu al nos-

tru și ale cărui peisaje ne-ar fi rămas tot atît de necunoscute ca și cele ce pot exista în lună. Datorită artei, în loc de a vedea o singură lume, a noastră, o vedem multiplicîndu-se, și cîți artiști autentici există, tot atîtea lumi ni se înfățișează, mai deosebite unele de altele decît cele ce se rotesc în infinit și care, cu multe secole după stingerea focarului din care proveneau, fie că se numea Rembrandt sau Ver Meer, ne trimit raza lor anume.

Acest travaliu al artistului de a căuta să observe îndărătul materiei, în spatele experienței, dedesubtul cuvintelor ceva diferit, este tocmai opusul celui pe care, în fiecare minut, cînd trăim ascunzîndu-ne de noi înșine, amorul-propriu, pasiunea, inteligența și deprinderea îl îndeplinesc de asemenea în noi, cînd ele îngrămădesc peste impresiile noastre adevărate, ca să ni le ascundă în întregime, nomenclaturi, scopuri practice pe care le numim în mod fals viață. În rezumat, această artă atît de complicată este tocmai singura artă vie. Numai ea exprimă pentru alții și ne dezvăluie nouă înșine propria noastră viață, această viață care nu poate să „se observe“, ale cărei aparențe necesită tălmăcire și adeseori trebuie citite de-a-n-doaselea și descifrate anevoie. Acest travaliu pe care-l făcuseră amorul nostru propriu, pasiunea noastră, spiritul de imitație, inteligența noastră abstractă, obiceiurile noastre, arta îl va destrăma, determinîndu-ne să luăm calea contrară a întoarcerii către profunzimi, unde ceea ce a existat aievea zace necunoscut nouă. Să reînvii viața adevărată, să reîmprospătezi impresiile, reprezintă, fără doar și poate, o mare ispită. Dar pentru aceasta era nevoie de toate soiurile de curaj, chiar și de cel sentimental. Căci

aceasta însemna, înainte de toate, să-ți anulezi iluziile cele mai scumpe, să încetezi a crede în obiectivitatea a ceva ce ai elaborat tu însuși, și în loc să te legeni pentru a suta oară în sunetul cuvintelor : „Era tare drăguță“, să citești de-a curmezișul : „Îmi făcea plăcere să o sărut“. Desigur, ceea ce simțisem în acele ore de dragoste simt de asemenea toți oamenii. Simți, dar ceea ce ai simțit este asemănător anumitor clișee care rămân negre atîta timp cît nu sînt puse lîngă o lampă, și la care trebuie să te uiți de asemenea întorcîndu-le pe dos : nu știi ce reprezintă atîta timp cît nu ai apropiat simțirea de inteligență. Numai atunci cînd aceasta a lămurit-o, cînd a intelectualizat-o, distingi — și cu cîtă trudă — aspectul a ceea ce ai simțit.

Dar pricepeam, de asemenea, că suferința aceasta, pe care o cunoscusem mai întîi cu Gilberte, că dragostea noastră nu aparține ființei care o inspiră, este salutară, în mod accesoriu, ca mijloc (căci oricît de puțin trebuie să dureze viața noastră, numai cînd suferim, gîndurile noastre, oarecum agitate de curenți perpetue și schimbătoare, fac să se ridice ca într-o furtună, la un nivel de unde putem să o vedem, această întregă nemărginire condusă de legi pe care, postați la o fereastră prost așezată, noi nu am văzut-o, căci calmul fericirii o lasă netedă și la un nivel prea jos ; poate că doar pentru cîteva mari genii această mișcare există în mod continuu, fără ca frămîntările durerii să le fie necesare ; și încă nu este sigur, atunci cînd admirăm ampla și regulata dezvoltare a operelor lor voioase, că nu sîntem prea înclinați să presupunem, după veselie a operei, pe aceea a vieții autorului, în timp

ce aceasta a fost, poate, dimpotrivă, constant durcuroasă) — dar mai cu seamă pentru că, dacă dragostea noastră nu se dăruiește numai unei Gilberte (lucrul ce ne provoacă atita suferință), faptul acesta nu se întâmplă nici pentru că am iubi, de asemenea, o Albertine, ci pentru că această dragoste este o parte a sufletului nostru, mai durabilă decât diversele euri care mor treptat în noi și care ar vrea, din egoism, să o rețină, și, oricît de rău (folositor dealtfel) ne-ar face, această parte trebuie să se desprindă de ființe, pentru a le restitui caracterul general și ca să dăruim această dragoste, comprehensiunea acestei dragoste, tuturor, spiritului universal, și nu uncia apoi alteia, în care cutare apoi cutare dintre acei ce am fost în mod succesiv ar vrea să se contopească.

Trebuia deci să redau celor mai mici indicii care mă înconjurau (Guermantes, Albertine, Gilberte, Saint-Loup, Balbec ș.a.) sensul pe care deprinderea mă făcuse să-l pierd. Iar atunci cînd vom fi atins realitatea, pentru a o exprima, pentru a o păstra, vom înlătura ceea ce se deosebește de ea, neîncetînd să/ sporească din pricina vitezii dobîndite de obișnuință. Mai mult decât orice aș înlătura acele cuvinte pe care le aleg mai curînd buzele decât spiritul, acele cuvinte pline de umor, ce se iscă în conversație și pe care, după o lungă conversație cu ceilalți, continui să ți le adresezi în mod factice, umplîndu-ți mintea cu minciuni, acele cuvinte pur fizice pe care le însoțește la scriitorul ce se coboară să le transcrie micul surîs, ușoara strîmbătură ce denaturează la tot pasul, de exemplu, fraza vorbită a unui Saint-Beuve, în timp ce adevăratele cărți trebuie să fie copiii nu ai miezului de zi și ai taifasului, ci

ai întinericului și ai tăcerii. Și cum arta reconstituie întocmai viața, în jurul adevărilor pe care le-ai atins în sinea ta va pluti mereu o atmosferă de poezie, blîndețea unui mister care nu este decît urma penumbrii pe care a trebuit să o străbatem, indicația, însemnată exact ca de un altimetru, a profunzimii unei opere. (Căci această profunzime nu este inerentă unor subiecte anumite, cum cred unii romancieri spiritualmente materialişti datorită faptului că ei nu pot să coboare dincolo de lumea aparențelor, și ale căror intenții nobile, asemănătoare cu toatele tiradelor virtuozose, obișnuite la unele persoane incapabile de cel mai mic efort de bunătate, nu trebuia să ne împiedice să observăm că ei nici măcar nu au avut puterea spirituală să se descotorosească de toate banalitățile formale dobîndite prin imitație.)

În ce privește adevărurile pe care inteligența — chiar și cea a spiritelor superioare — le culege fără piedică în plină lumină, valoarea lor poate fi foarte mare; dar conținuturile lor sînt mai seci și mai plane, nu au profunzime, pentru că nu au existat adîncuri de străbătut ca să ajungi la ele, pentru că ele nu au fost recreate. Adesea, unii scriitori în ale căror adîncuri nu mai apar aceste adevăruri misterioase nu mai scriu, de la o vîrstă, decît cu inteligența, care s-a dezvoltat din ce în ce mai mult; cărțile maturității lor au din pricina aceasta mai multă forță decît cele din tinerețe, însă ele nu mai au aceeași catifelare.

Simțeam totuși că aceste adevăruri pe care inteligența le desprinde direct din realitate nu sînt cu totul de disprețuit, căci ele ar putea să încadreze într-o substanță mai puțin pură dar, totuși, pătrunsă de spirit acele impresii

pe care ni le aduce în afara timpului esența comună senzațiilor trecutului și prezentului, dar care, cu toate că mai de preț, sînt mult prea rare ca opera de artă să poată fi alcătuită numai din ele. Simțeam îmbulzindu-se în mine o mulțime de adevăruri referitoare la pasiuni¹, la caractere, la moravuri, ce puteau să fie folosite în scopul acesta. Perceperea lor îmi producea bucurie ; cu toate acestea, parcă mi-aminteam că pe unele dintre ele le descoperisem în suferință, iar pe altele în plăceri foarte oarecare. Atunci, mai puțin strălucitoare, desigur, decît cea care mă făcuse să-mi dau seama că opera de artă era singurul mijloc de a regăsi Timpul pierdut, o nouă lumină se făcu în mine. Am înțeles că întregul material al operei literare era viața mea trecută, am înțeles că el venise către mine, în plăcerile frivole, în lene, în tandrețe, în durerea înmăgazinată de mine, fără ca eu să-i fi ghicit menirea, supra-viețuirea chiar, mai bine decît sămînța punînd de o parte toate alimentele care vor hrăni planta. Ca și sămînța, voi putea muri cînd planta se va fi dezvoltat și-mi dădeam seama că trăisem pentru ea fără să știu, fără să-mi fi părut că viața mea va intra vreodată în contact cu cărțile pe care aş fi vrut să le scriu și pentru care, cînd mă așezam altădată la masa mea, nu găseam subiect. Astfel, toată viața mea pînă în ziua aceea ar fi putut și nu ar fi putut

¹ Putem găsi o corelație între fiecare persoană care ne face să suferim și o divinitate din care ea reprezintă numai o imagine fragmentară și ultimul stadiu, divinitate (Idee) a cărei contemplare ne procură imediat bucurie în locul durerii pe care o simțeam. Toată arta de a trăi constă din a nu ne servi de persoanele care ne fac să suferim decît ca de o treaptă care ne permite să ajungem la forma lor divină și, astfel, să ne populăm vesel viața cu divinități.

să fie rezumată prin titlul : O vocație. Nu ar fi putut, în sensul că literatura nu jucase nici un rol în viața mea. Ar fi putut, prin faptul că această viață, amintirile tristeților, bucuriilor ei alcătuiau o rezervă asemănătoare albului aflător în oulul plantelor și din care acesta își ia hrana pentru a se transforma în sămânță, în timpul când încă nu se știe că embrionul unei plante se dezvoltă, acel embrion care este totuși locul fenomenelor chimice și respiratoare, tainice, dar foarte active. Astfel viața mea era în corelație cu ceea ce avea să-i aducă maturitatea.

În această privință, aceleași comparații false, dacă pornești de la ele, pot fi valabile dacă ajungi la ele. Omul de litere îl invidiază pe pictor, i-ar plăcea să facă crochiuri, să ia note, și este pierdut dacă o face. Însă atunci când scrie, nu există nici un gest al personajelor sale, un tic, un accent care să nu-i fi fost inspirat de memorie ; nu există un nume de personaj inventat, sub care să nu poată pune șazeci de nume de personaje văzute, dintre care unul a pozat pentru strîmbătura, altul pentru monoculul său, cutare pentru mînia, celălalt pentru mișcarea potrivită a brațului ș.a. Și atunci scriitorul își dă seama că dacă visul său de a fi pictor nu era realizabil într-un mod conștient și voit, el a fost totuși realizat, și că scriitorul a făcut la rîndul său un carnet de crochiuri fără să o știe. Căci îmboldit de instinctul care sălășluia în el, cu mult înainte de a fi crezut că va deveni într-o zi scriitor, el omitea în mod regulat să privească atîtea lucruri pe care alții le observă, ceea ce dădea prilej de acuzații din partea celorlalți că este distrat, iar din partea lui însuși că nu știe nici să asculte, nici să vadă. În timpul acesta el impunea însă

ochilor și urechilor sale să rețină pentru totdeauna lucruri care altora le păreau nimicuri puerile, intonația cu care fusese spusă o frază, expresia figurii și gestul din umeri făcut la un moment dat de cutare persoană despre care el nu știa, poate, nimic altceva cu mulți ani în urmă, și aceasta din cauză că aceeași intonație o mai auzise, sau simțea că ar putea s-o audă din nou, și că lucrul acesta este reconstituibil, durabil; simțul a ceea ce este general este acela în care viitorul scriitor alege el însuși ceea ce este general și va putea fi folosit în opera de artă. Căci el nu i-a ascultat pe ceilalți decât atunci când, oricât de proști sau de nebuni ar fi fost, repetind ca niște papagali ceea ce spun oamenii de teapa lor, ei se prefăcuseră, prin aceasta chiar, în păsări profetice, purtători de cuvânt ai unei legi psihologice. El nu-și amintește decât ceea ce este general. Prin anumite intonații, prin anumite expresii ale fizionomiei, chiar dacă ele fuseseră văzute în copilăria cea mai îndepărtată, viața altor oameni era reprezentată într-însul și când, mai târziu, el va scrie, va compune un gest din umeri obișnuit la mulți oameni, autentic ca și când ar fi fost notat într-un caiet de anatomist, dar gravat aici pentru a exprima un adevăr psihologic, sau ajustînd la această mișcare a umerilor o mișcare a gîtului făcută de un altul, fiecare din ei oferind clipa sa de poză¹.

¹ Nu este sigur că pentru crearea unei lucrări literare imaginația și sensibilitatea nu sînt calități interschimbabile, și că cea de a doua nu ar putea fi substituită fără prea mare inconvenient celei dintîi, așa cum oamenii al căror stomac nu este în stare să digere își însărcinează cu această funcție intestinul. Un om cu sensibilitate înăscută și care nu ar avea imaginație ar putea, în ciuda acestui lucru, să scrie romane admirabile. Suferința pe care i-ar pricinui-o ceilalți, eforturile sale de a o preveni, conflictele

Ființele cele mai stupide vădesc prin gesturile lor, prin vorbele lor, prin sentimentele manifestate în mod involuntar, legi pe care ele nu le percep, dar pe care artistul le descoperă în ele. Din pricina acestui fel de observație, omul de rînd îl consideră pe scriitor răutăcios, și pe nedrept, căci în trăsătura ridicolă artistul vede o frumoasă generalitate și nu învinuiește persoana observată, după cum nici chirurgul nu ar disprețui-o, dacă ea ar suferi de turburări dintre cele mai obișnuite ale circulației ; și astfel, el ia în deridere mai puțin decît oricine ridicolul. Din păcate, el nu este atît de rău, pe cît este de nefericit : cînd e vorba de propriile-i pasiuni, deși le cunoaște la fel de bine caracterul general, el se despovărează mai greu de suferințele personale pe care le pricinuiesc ele. Desigur, cînd un impertinent ne insultă, am fi preferat ca el să ne proslăvească, și mai cu seamă cînd o femeie pe care o adorăm ne înșeală, ce n-am da să nu fie așa ! Dar resentimentul jignirii, durerile celui părăsit ar fi fost atunci meleaguri pe care nu le-am fi cunoscut niciodată și a căror descoperire, oricît de penibilă pentru bărbat, devine prețioasă pentru artist. În consecință, în pofida lui, în pofida lor, cei răi și nerecunoscători figurează în opera sa. Pamfletarul își asociază involuntar la gloria lui canalia pe care a stigmatizat-o. În orice operă de artă pot fi recunoscuți cei pe care artistul i-a urît tare și, vai, chiar și cele pe

care s-ar naște de aici cu contribuția unei a doua și crude persoane, toate interpretate de către inteligență ar putea constitui subiectul unei cărți nu numai tot așa de frumoase ca și în cazul în care ar fi imaginată, născocită, dar și la fel de exterioară visării autorului, dacă el s-ar fi abandonat sie însuși și ar fi fost fericit, la fel de surprinzătoare pentru el chiar, la fel de întîmplătoare ca un capriciu al imaginației.

care le-a iubit cel mai mult. Ele însele nu au făcut altceva decît să pozeze scriitorului chiar în momentul cînd, în pofida voinței sale, îl făceau să sufere cel mai mult. Pe cînd o iubeam pe Albertine, îmi dădusem foarte bine seama că ea nu mă iubea și fusesem nevoit să mă resemnez la a cunoaște doar ce înseamnă să simți suferința, dragostea și chiar, la început, fericirea.

Și cînd căutăm să extragem caracterul general din durerea noastră, să scriem despre el, sîntem poate oarecum consolăți dintr-un alt considerent decît toate cele pe care le expun aici, și anume că, a gîndi în mod general, a scrie, reprezintă pentru un scriitor o funcție sănătoasă și necesară a cărei îndeplinire îl face fericit, așa cum sînt pentru ceilalți oameni exercițiul, transpirația și baia. Ca să spun drept, mă cam revoltam împotriva acestui lucru. În zadar credeam că adevărul suprem al vieții sălășluiește în artă, în zadar, pe de altă parte, nu eram mai mult în stare să fac efortul de amintire care mi-ar fi fost necesar pentru a o mai iubi pe Albertine decît acela de a o mai plînge pe bunica ; mă întrebam dacă totuși o operă de artă de care ele nu ar fi conștiente ar fi pentru ele, pentru destinul acestor biete moarte, o împlinire. Bunica mea pe care o văzusem, cu atîta indiferență, agonizînd și murind lîngă mine ! O, de aș putea, drept ispășire, cînd opera mea va fi fost terminată, atins de o boală fără leac, să sufăr ceasuri îndelungate, părăsit de toți, înainte de a muri ! Dealtfel simțeam o nesfîrșită milă și față de ființe mai puțin dragi, chiar indiferente mie, față de atîtea existențe a căror suferință gîndirea mea, încercînd să o înțeleagă, o folosise, în fond, sau chiar numai trăsăturile ridicole. Toți acești

oameni care-mi dezvăluiseră adevăruri și care nu mai existau îmi apăreau ca și cum ar fi trăit o viață ce nu-mi folosise decât mie și ca și cum ar fi murit pentru mine. Mă întrista gândul că dragostea mea, la care ținusem atât de mult, va fi în cartea mea atât de desprinsă de vreo ființă, încât diferiți cititori o vor potrivi întocmai la aceea pe care o simțiseră ei pentru alte femei. Dar trebuia oare să mă scandalizeze această infidelitate postumă și faptul că unul sau altul ar putea da ca obiect sentimentelor mele femei necunoscute, când această infidelitate, această împărțire a dragostei între mai multe ființe începuse din timpul vieții mele și chiar înainte să fi scris? Mă încercaseră, într-adevăr, pe rînd chinurile dragostei pentru Gilberte, pentru doamna de Guermantes, pentru Albertine. Tot pe rînd le și uitasem, și numai dragostea consacrată unor ființe diferite fusese durabilă. Înainte ca cititori necunoscuți să-mi profaneze vreo amintire, o profanasem eu însumi. Nu lipsea mult să-mi fie silă de mine însumi, așa cum i-ar fi fost poate, silă de el însuși unui partid naționalist în numele căruia ar fi continuat operațiuni de război și care ar fi profitat, numai el, de pe urma unui război în care atîtea nobile victime ar fi suferit și ar fi sucombat, fără să cunoască măcar (ceea ce pentru bunica mea ar fi fost o atât de mare răsplată) rezultatul luptei. Și singura mea mîngiere că ea n-a știut că mă apuc în sfîrșit de lucru era că (aceasta este soarta celor morți), dacă nu se putea bucura de progresele mele, încetase de mult să mai aibă habar de indolența mea, de viața mea ratată care-i pricinuiseră atîta durere. Și, desigur, nu era vorba numai de bunica, numai de Albertine, dar și de

mulți alți oameni de la care putusem asimila un cuvânt, o privire, dar de care nu-mi mai aminteam luați în parte ; o carte este un vast cimitir în care pe cele mai multe dintre morminte nu mai poți descifra numele șterse. Uneori, dimpotrivă, îți amintești foarte bine numele, dar fără să-ți dai seama dacă ceva din ființa care-l purta supraviețuiește în paginile cărții. Fata aceea cu ochii duși în fundul capului și cu vocea tărăgănată este ea oare aici ? Și dacă într-adevăr odihnește aici, în ce parte ? Nu se mai știe, și cum să o găsești sub flori ? Dar de vreme ce trăim departe de ceilalți indivizi, de vreme ce sentimentele noastre cele mai puternice, cum fusese dragostea mea pentru bunica, pentru Albertine, ne devin necunoscute după câțiva ani, de vreme ce ele nu mai sînt pentru noi decît un cuvînt de neînțeles, de vreme ce putem vorbi despre acești morți cu oamenii de lume la care mai simțim plăcere să ne aflăm, cu toate că tot ce iubeam a murit, atunci dacă există pentru noi o modalitate de a învăța să înțelegem aceste cuvinte uitate, nu trebuie oare să folosim această modalitate, chiar dacă ar fi nevoie să le transcriem mai întîi într-un limbaj universal, dar care va fi cel puțin permanent și care ar face din cei ce nu mai există, în esența lor cea mai autentică, o achiziție veșnică pentru toți oamenii ? Dacă izbutim să explicăm chiar și această lege a mutației ce a făcut ca respectivele cuvinte să ne devină de neînțeles, oare infirmitatea noastră nu se preschimbă într-o nouă forță ?

Dealtfel, opera la care au colaborat durerile noastre poate fi interpretată pentru viitorul nostru ca un funest indiciu de suferință și totodată ca un semn fericit de ali-

nare. De fapt, cînd se spune că iubirile, suferințele poetului l-au slujit, l-au ajutat să-și construiască opera, că femeile necunoscute, care și-o închipuiau cel mai puțin, au depus fiecare, una printr-o răutate, alta printr-o zeflemisire, cîte o piatră pentru construirea monumentului pe care nu-l vor vedea, nu se prea ia în seamă că viața scriitorului nu se termină cu această operă, că aceeași fire datorită căreia a îndurat anumite suferințe ce fac parte din opera sa va continua să dăinuiască după terminarea operei, îl va determina să iubească alte femei, în condiții care ar fi identice dacă tot ce modifică timpul în împrejurări, în subiectul însuși, în pofta lui de dragoste și în rezistența lui la suferință nu le-ar face să se abată puțin. Din acest prim punct de vedere, opera trebuie considerată numai ca o dragoste nefericită care prevestește în mod fatal altele și care va face ca viața să semene cu opera, pe care poetul aproape că nu va mai avea nevoie să o scrie, într-ătit va putea găsi în ceea ce scrisese înfățișarea anticipată a ceea ce se va întîmpla. Astfel, amorul meu pentru Albertine era deja înscris, cu deosebirea inerentă lui, în amorul pentru Gilberte, în miezul zilelor de fericire cînd auzisem pentru prima oară rostindu-se numele și făcîndu-se descrierea Albertinei de către mătușa sa, fără să bănuiesc că într-o zi acest germen fără importanță se va dezvolta și va pune stăpînire pe întreaga mea viață.

Dar, din alt punct de vedere, opera este un semn de fericire, deoarece ne învață că în orice dragoste ceea ce este general stă alături de ceea ce este particular, și cum să trecem de la cel de-al doilea la primul printr-o gimnastică ce te întărește împotriva durerii, făcîndu-te să-i

Începi cu vederea cauza, spre a-i adînci esența. Și într-adevăr, așa cum aveam să experimentez mai tîrziu, chiar în momentul cînd iubești sau suferi, dacă vocația s-a realizat, în fine, în orele cînd lucrezi, simți atît de bine cum se dizolvă ființa iubită într-o realitate mai vastă, că ajungi în unele clipe s-o uiți, simți că lucrînd nu mai suferi din dragoste decît ca de vreo durere pur fizică, în care ființa iubită nu are nici un amestec, ca de un fel de boală de inimă. E drept că aceasta este o chestiune de moment și că efectul pare a fi contrariu, dacă munca vine ceva mai tîrziu. Căci atunci cînd oamenii care izbutiseră prin răutatea, prin nulitatea lor și, în pofida noastră, să ne distrugă iluziile, se reduseseră ei înșiși la nimic, desprinzîndu-se de himera dragosteii pe care ne-o făuriseră ; dacă ne apucăm atunci să lucrăm, sufletul nostru îi înalță din nou, îi identifică, pentru nevoile analizei pe care ne-o facem nouă înșine, cu niște ființe care ne-ar fi iubit și, în cazul acesta, literatura, reluînd lucrul destrămat al iluziei amoroase, insuflă un fel de supraviețuire unor sentimente care nu mai existau. Fără îndoială, sîntem obligați să ne retrăim suferința personală cu curajul medicului care încearcă pe sine o injecție periculoasă. Dar în același timp, trebuie să ne gîndim la ea sub o formă generală care ne ajută să scăpăm, în oarecare măsură, din strînsoarea ei, făcîndu-i pe toți copărtași la durerea noastră, și care nu este lipsită de oarecare bucurie. Acolo unde viața te înconjoară cu ziduri, inteligența străpunge o ieșire, căci, dacă nu există remediu pentru o dragoste neîmpărtășită, te liberezi de constatarea unei suferințe fie și numai trăgînd consecin-

tele pe care le comportă. Inteligența nu cunoaște aceste situații închise ale vieții, fără ieșire.

Astfel, trebuia să mă resemnez, odată ce nimic nu poate dura decît dobîndind un caracter de generalitate și dacă spiritul se mortifică pe sine, prin ideea că ființele ce-i erau cele mai dragi scriitorului nu au făcut, în cele din urmă, decît să-i pozeze ca unui pictor.

Uneori, cînd o bucată literară născută din durere a rămas în stare de ciornă, o nouă tandrețe, o nouă suferință survine, îngăduindu-ne să o desăvîrșim, să-i dăm am-ploare. În ce privește acele mari amărăciuni necesare, nu ne prea putem plînge, căci ele nu lipsesc, și nu se fac așteptate multă vreme¹. Totuși, trebuie să te grăbești să profiți de ele, căci nu durează prea mult timp : te consolezi, sau dacă sînt prea puternice, dacă inima nu mai este atît de rezistentă, mori. Căci numai fericirea este salutară pentru trup, dar forțele spirituale le dezvoltă suferința. Dealtfel, chiar dacă nu ne-ar dezvălui de fiecare dată o lege, nu ar fi mai puțin indispensabilă spre a ne reîntoarce către adevăr, spre a ne obliga să luăm lucrurile în serios, smulgînd buruienile obișnuinței, ale scepticismului, ușurătății, indiferenței. Este adevărat că acest adevăr, care nu este compatibil cu fericirea, cu sănătatea, nu este totdeauna nici cu viața. Durerea sfîrșește prin a te ucide.

¹ În dragoste, rivalul nostru fericit, tot una cu dușmanul nostru, ne este binefăcător. Unei ființe care nu stîrnea în noi decît o dorință fizică neînsemnată, el îi adaugă de îndată o valoare imensă, străinuă ei, dar pe care noi o confundăm cu ea. Dacă nu am avea rivali, plăcerea nu s-ar transforma în dragoste. Dacă nu i-am avea, sau dacă nu ne-am închipui că-i avem. Căci nu este necesar ca ei să existe în realitate. Pentru binele nostru este suficientă acea viață iluzorie pe care o însuflă rivalilor noștri in-existenți bănuiala și gelozia noastră.

La fiecare nouă suferință prea puternică simțim încă o vină ieșind în relief și desfășurându-și sinuozitatea mortală de-a lungul timpului noastre, sub ochii noștri. Și în felul acesta se formează, încetul cu încetul, acele teribile figuri pustiite ale bătrînului Rembrandt, ale bătrînului Beethoven, de care toată lumea își bătea joc. Pungile de sub ochi și ridurile de pe frunte n-ar însemna nimic, dacă n-ar fi suferințele inimii. Întrucît însă forțele se pot transforma în alte forțe, întrucît arsura care stăruie se preface în lumină și electricitatea fulgerului poate fotografia, întrucît durerea surdă a inimii noastre poate înălța deasupra ei, ca un stindard, permanența vizibilă a unei imagini la fiecare chip nou, să acceptăm răul fizic pe care ni-l produce, în schimbul cunoașterii spirituale pe care ne-o dăruiește ; să ne lăsăm trupul să se descompună, pentru că fiecare părticică ce se desprinde din el vine, de data aceasta luminoasă și limpede, să se adauge la opera noastră, să o completeze cu prețul suferințelor de care alții mai dotați nu au nevoie, spre a o face mai viguroasă, pe măsură ce emoțiile ne macină viața. Ideile sînt înlocuitoare ale supărărilor ; în momentul cînd acestea se preschimbă în idei, ele își pierd o parte din efectul vătămător asupra inimii noastre și chiar, în primul moment, transformarea în sine emană deodată bucurie. Succedanee numai în ordinea temporală, căci se pare că elementul prim ar fi Ideea, iar durerea doar modul în care anumite Idei își fac primele locul în noi. Dar există mai multe familii în categoria Ideilor, și unele sînt îndată bucurii.

Aceste reflecții mă făceau să găsesc un sens mai temeinic și mai exact adevărului pe care l-am presimțit

adesea, de exemplu, cînd doamna de Cambremer se întreba cum de puteam să-l neglijez pentru Albertine pe un om remarcabil ca Elstir. Chiar și din punct de vedere intelectual simțeam că ea nu avea dreptate, însă nu-mi dădeam seama ce anume nesocotea : lecțiile cu care-și făce ucenicia un viitor literat. Valoarea obiectivă a artelor nu reprezintă mare lucru în această materie ; ceea ce trebuie să reiasă, să fie scos la lumină, sînt sentimentele, pasiunile noastre, cu altele cuvinte, pasiunile, sentimentele tuturora. O femeie de care avem nevoie ne face să suferim și scoate din noi serii de sentimente mult mai profunde, mult mai vitale decît un bărbat superior ce ne interesează. Potrivit planului pe care ne situăm, rămîne de știut dacă considerăm că o anumită infidelitate, din pricina căreia o femeie ne-a făcut să suferim, este puțin lucru în comparație cu adevărurile pe care această infidelitate ni le-a dezvăluit, și pe care femeia, fericită că a făcut pe cineva să sufere, nu le-ar fi putut nicicum înțelege. În oricî caz, de infidelități nu duci lipsă. Un scriitor se poate așterne fără teamă la muncă îndelungată. Inteligența să-și înceapă munca, pe parcurs vor surveni destule supărări care-și vor lua sarcina să o termine. În ce privește fericirea, aproape că nu are altă utilitate afară de a face nefericirea posibilă. Trebuie să înnodăm, la vremea fericirii, legături tare dulci și puternice de încredere și afecțiune pentru ca ruperea lor să provoace acea sfîșiere atît de prețioasă ce se numește nenorocire. Dacă nu ai fi fost fericit, fie și numai datorită speranței, nefericirile ar fi lipsite de cruzime și, în consecință, fără efect.

Mai mult decît pictorul, care trebuie să vadă multe biserici ca să picteze una singură, scriitorul, pentru a obține volum și consistență, generalitate și realitate literară, are nevoie de multe ființe pentru un singur sentiment. Căci dacă arta este lungă, iar viața scurtă, se poate spune în schimb că dacă inspirația este scurtă, sentimentele pe care ea trebuie să le zugrăvească nu sînt cu mult mai lungi¹. Cînd inspirația revine, cînd putem să ne reluăm lucrul, femeia ce poza în fața noastră pentru un sentiment deja nu ne mai face să-l simțim. Trebuie să continui să o zugrăvești după o altă femeie, și dacă lucrul acesta înseamnă o trădare a celeilalte, din punct de vedere literar, datorită similitudinii sentimentelor noastre care fac ca o lucrare literară să fie în același timp o amintire a iubirilor noastre trecute și profetia amorurilor noi, aceste substituiri nu reprezintă un mare înconvenient. Iată una din cauzele zădărniceii studiilor în care se încearcă să se ghicească de cine anume vorbește autorul. Căci o lucrare literară, chiar și de confesiune directă, este cel puțin intercalată între mai multe episoade din viața autorului, cele anterioare care l-au inspirat, cele posterioare care nu-i seamănă mai puțin, amorurile următoare fiind calchiate după cele precedente. Pentru că nici ființei pe care am iubit-o cel mai mult nu-i sîntem atît de credincioși ca nouă înșine, și o uităm, mai devreme sau mai tîrziu, ca să putem — pentru că asta este una din trăsăturile noastre — să începem să iubim din nou. Cel mult ființa pe care o iubișem atît de intens a imprimat dragostei o formă personală, care ne va face să-i fim credincioși chiar în infideli-

¹ Pasiunile ne schițează cărțile, iar liniștea distanțării le scrie.

tate. Cu femeia următoare vom simți nevoia acelorași plimbări de dimineață, sau să o conducem la fel seara acasă, sau să-i dăm și ei mult prea mulți bani. (Ciudat lucru această circulație a banilor ce-i dăm femeilor care, din pricina aceasta, ne fac nefericiți, adică ne înlesnesc posibilitatea să scriem cărți : s-ar putea aproape spune că operele se înalță, ca din puțurile arteziene, cu atât mai sus cu cât a săpat mai adînc suferința în inimă.) Aceste substituiri adaugă operei literare un soi de dezinteresare, un caracter mai general care rostește, totodată, lecția austeră că nu de oameni trebuie să ne atașăm, că nu ei există în realitate și că, deci, nu ei sînt susceptibili de exprimare, ci ideile. Ba mai trebuie chiar să ne grăbim și să nu pierdem timp cînd avem la dispoziție aceste modele, fiindcă cei ce ne pozează pentru fericire nu au de obicei prea multe ședințe de oferit, cum nu au, vai, nici ființele care pozează pentru durere, căci și ea trece atât de repede ! Dealtfel, chiar cînd nu ne furnizează, dezvăluindu-ni-l, materialul pentru opera noastră, ea ne este de folos, pentru că ne incită. Imaginația, gîndirea pot fi mașini admirabile ca atare, însă ele pot fi inerte. Atunci suferința le pune în mișcare. Și ființele care ne pozează pentru durere ne acordă ședințe atât de frecvente, în atelierul acesta unde nu ne ducem decît în perioadele respective și care se află în interiorul nostru ! Perioadele acestea sînt ca o imagine a vieții noastre cu diversele ei dureri. Căci și acestea cuprind alte diferite dureri încît, în clipa cînd crezi că s-a potolit o durere, țîșnește una nouă. Una nouă în toate accepțiile cuvîntului ; poate din pricină că aceste situații neprevăzute ne silesc să intrăm mai profund în

contact cu noi înșine ; aceste dileme dureroase pe care dragostea ni le pune în față la tot pasul ne informează, ne dezvăluie treptat substanța din care sîntem făcuți. Astfel, cînd Françoise, văzînd-o pe Albertine cum intra la mine prin toate ușile deschise, ca un ciîne, făcînd pretutindeni dezordine, ruinîndu-mă și producîndu-mi atîtea necazuri, îmi spunea (căci pe atunci scrisesem deja cîteva articole și făcusem cîteva traduceri) : „Ah ! dacă domnul, în locul acestei fete care-l face să-și piardă tot timpul, ar fi angajat un tînăr secretar bine crescut care să-i fi rînduit hîrtieturile !“, poate că greșeam găsind că vorbește cu înțelepciune. Făcîndu-mă să-mi pierd timpul, necăjîndu-mă, Albertine îmi fusese, poate, mai utilă, chiar din punct de vedere literar, decît un secretar care mi-ar fi rînduit hîrtille. Totuși, cînd o ființă este atît de prost alcătuită (și poate în natură această ființă este bărbatul) încît nu poate iubi fără să sufere, și trebuie să sufere ca să afle adevăruri, viața unui astfel de om sfîrșește prin a fi foarte obositoare. Anii de fericire sînt ani pierduți, ca să lucrezi aștepți suferința. Ideea suferinței prealabile se asociază cu ideea de muncă, ți-e frică de fiecare lucrare nouă, gîndindu-te la durerile pe care va trebui să le suporti înainte de a o concepe. Și cum îți dai seama că suferința este lucrul cel mai bun pe care-l poți întîlni în viață, te gîndești la moarte fără groază, aproape ca la o eliberare.

Cu toate acestea, și chiar dacă mă revolta puțin, trebuia totuși să țin seama de faptul că foarte adesea nu m-am jucat cu viața, n-am profitat de alte ființe pentru cărți, ci tocmai dimpotrivă. Cazul lui Werther, atît de nobil, nu era, vai, cazul meu. Fără să fi crezut măcar o clipă

În dragostea Albertinei, voisem de douăzeci de ori să mă sinucid pentru ea, mă ruinasem, îmi distrusesem pentru ea sănătatea. Când este vorba de scris, devii scrupulos și foarte atent, înlături tot ce nu este adevăr. Însă atîta timp cît este vorba numai de viață, te ruinezi, te îmbolnăvești, te omori din cauza unor minciuni. E drept că din ganga acestor minciuni (dacă vremea de a fi poet a trecut) poți să scoți doar puțin adevăr. Necazurile sînt niște slugi obscure, nesuferite, împotriva cărora lupti, sub stăpînirea cărora cazi din ce în ce mai mult, slugi cumplite, cu neputință de înlocuit și care, pe căi ascunse, ne duc către adevăr și moarte. Fericiți cei ce l-au întîlnit pe cel dintîi înaintea celei de a doua, și pentru care, oricît de aproape ar fi unul de altul, ceasul adevărului a sunat înaintea ceasului morții.

Din viața mea trecută mai înțelegeai că episoadele cele mai neînsemnate contribuieră la a-mi da o lecție de idealism de care aveam să profit astăzi. Întîlnirile mele cu domnul de Charlus, de pildă, nu-mi dăduseră ele, oare, posibilitatea, chiar înainte ca germanofilia lui să-mi fi dat aceeași lecție, și încă mai bine decît dragostea mea pentru doamna de Guermantes sau pentru Albertine, decît dragostea lui Saint-Loup pentru Rachel, să mă conving în ce măsură este indiferent materialul și cum poate gîndirea să-l scornească din orice? adevăr pe care fenomenul atît de prost înțeles, atît de zadarnic reprobabil îl întărește mai mult încă decît cel deja plin de învățăminte al dragostei. Aceasta din urmă ne arată cum frumusețea o părăsește pe femeia pe care nu o mai iubim, pentru a veni să sălășluiască într-un obraz pe care alții l-ar găsi cît se

poate de urît și care nouă înșine ar fi putut, va putea, într-o bună zi să ne displacă ; însă este și mai izbitor cînd o vezi, emigrată sub șapca unui controlor de omnibuz, că primește toate omagiile unui mare senior care părăsește numaidecît o prințesă frumoasă. Mirarea mea, de fiecare dată cînd revăzusem pe Champs-Élysées, pe stradă, pe plajă, chipul Gilbertei, al doamnei de Guermantes, al Albertinei, nu dovedea oare cît de mult o amintire se prelungește doar într-o direcție divergentă impresiei cu care a coincis mai întîi și de care se îndepărtează din ce în ce mai mult ?

Pe scriitor nu trebuie să-l ofenseze faptul că invertitul le împrumută eroinelor o figură masculină. Această particularitate cam aberantă este singura care dă posibilitatea celui invertit să înțeleagă apoi lucrarea pe care o citește, în toată generalitatea ei. Racine fusese obligat, spre a-i restitui pe urmă întreaga ei valoare universală, să facă o clipă din Fedra antică o jansenistă ; tot așa, dacă domnul de Charlus nu i-ăr fi împrumutat „necredincioasei“ care stoarce lacrimi lui Musset în *Noaptea de octombrie* sau în *Amintire*, figura lui Morel, nici n-ar fi plîns, nici n-ar fi înțeles, deoarece numai pe această singură cale, strîmtă și ocîlită, putea el avea acces la adevărurile dragostei. Scriitorul spune „cititorul meu“ numai dintr-un obicei deprins din limbajul nesincer al prefetelor și dedicațiilor. În realitate, fiecare cititor este, cînd citește, propriul său lector. Lucrarea scriitorului nu este decît un fel de instrument optic pe care-l oferă cititorului, spre a-i da posibilitatea să descopere ceea ce, fără această carte, n-ar fi văzut poate în sine însuși. Recunoașterea de către cititor,

în ei însuși, a ceea ce spune cartea constituie o dovadă a adevărului ei, și *vice-versa*, cel puțin într-o anumită măsură, diferența între cele două texte putînd adeseori fi imputată nu scriitorului, ci cititorului. Apoi cartea poate fi prea savantă, prea obscură pentru cititorul naiv, neoferrindu-i, astfel, decît o lentilă netransparentă, prin care el nu va fi în stare să citească. Dar alte particularități (ca inversiunea de pildă) îl pot face pe cititor să fie nevoit să citească într-un anumit fel ca să citească bine ; autorul nu trebuie să se simtă ofensat de aceasta ci, dimpotrivă, să lase cititorului toată libertatea, spunîndu-i : „Încercați singuri dacă vedeți mai bine cu lentila asta, sau cu cealaltă, sau cu oricare alta“.

Dacă visele din timpul somnului m-au interesat totdeauna atît de mult, nu este oare din pricină că ele ne ajută, compensînd durata prin forță, să înțelegem ceea ce este subiectiv, de pildă, în dragoste, prin simplul fapt că — dar cu o viteză prodigioasă — ele izbutesc să te facă ceea ce s-ar numi în limbaj vulgar să te îndrăgostești lulea, ba chiar să iubești cu înflăcărare, de-a lungul unui somn de cîteva minute, o femeie urită, lucru care ar fi cerut în viața reală ani de obișnuință, de colaj — ca și cum ar fi fost, născocite de vreun doctor miraculos, niște injecții intravenoase de dragoste, tot așa cum ar putea fi și de suferință ? Cu aceeași rapiditate, sugestia de dragoste pe care ele ne-au insuflat-o se destramă, și uneori nu numai că iubita nocturnă și-a pierdut vraja, redevenind femeia urită, bine cunoscută nouă, dar risipește de ase-

menea și ceva mai de preț, un întreg și încântător tablou de sentimente tandre, de voluptate, de regrete ușor estompate, o întreagă imbarcare pentru Cytera¹ a pasiunii, ale cărei nuanțe, de o sinceritate delicioasă, am vrea să le notăm pentru starea de veghe, dar care se șterge ca o pânză prea îngălbenită ce nu mai poate fi improspătată. Și poate că Visul mă fascinase, de asemenea, datorită felului formidabil în care se joacă cu Timpul. Nu văzusem oare, adesea, într-o noapte, într-un minut din noapte, vremuri foarte îndepărtate, surghiunite la acele distanțe enorme de unde nu mai putem distinge nimic din sentimentele pe care le simțeam atunci, năpustindu-se cu toată viteza spre noi, orbindu-ne cu strălucirea lor, ca și cum ar fi fost avioane gigantice și nu stele palide, cum crezusem, făcându-ne să revedem tot ce însemnaseră pentru noi, dându-ne emoția, șocul, limpezimea vecinătății lor imediate, spre a se retrage, odată ce te-ai trezit, la aceeași distanță pe care o străbătuseră în chip miraculos pînă la a ne da impresia, greșită dealtfel, că erau una dintre modalitățile de a regăsi Timpul pierdut?

Îmi dădusem seama că numai perceperea grosolană și eronată plasează totul în obiect, pe cînd totul se află în spirit; o pierdusem pe bunica mea în realitate cu multe luni după ce o pierdusem în fapt, îi văzusem pe oameni schimbîndu-și aspectul potrivit ideii pe care eu sau alții și-o

¹ *Imbarcarea pentru Cytera*, renumit tablou al lui Watteau (1684—1721), pictor francez. Cytera, insulă în Marea Egee, unde zeița Venus avea un templu (n. t.).

făceau despre ei, cite o singură persoană înglobînd mai multe, conform celor care o vedeau (ca diferiții Swann-i de la începutul acestei lucrări, de pildă ; prințesa de Luxembourg, pentru primul prezident) și chiar pentru aceeași persoană de-a lungul anilor (transformările numelui de Guermantes și diverșii Swann-i, pentru mine). Văzusem dragostea punînd în cineva ceea ce există doar în persoana care iubește. Îmi dădusem cu atît mai bine scama de lucru acesta cu cît făcusem să varicze și să se extindă la maximum distanța între realitatea obiectivă și dragoste (Rachel pentru Saint-Loup și pentru mine, Albertine pentru mine și pentru Saint-Loup, Morel sau conductorul de omnibuz pentru Charlus sau alte persoane și, în ciuda acestui lucru, gingășiile lui Charlus : versuri de Musset, etc.). În sfîrșit, într-o anumită măsură, germanofilia domnului de Charlus, privirea pe care o aruncase Saint-Loup pe fotografia Albertinei mă ajutaseră să mă desprind pentru o clipă dacă nu de germanofobia mea, cel puțin de credința în pura obiectivitate a acesteia și să mă facă să gîndesc că se întîmpla poate cu Ura același lucru ca și cu Dragostea, și că în părerea cumplită pe care și-o făcea în momentul de față Franța asupra Germaniei, considerînd-o în afara umanității, se simțea mai ales obiectivarea unor sentimente de soiul celor care dădeau atîta preț Rachelei și Albertinei, primei în ochii lui Saint-Loup, iar celei de a doua în ai mei. Ceea ce făcea într-adevăr posibil ca perversitatea aceasta să nu fie întru totul proprie Germaniei era faptul că, așa cum în mod individual avusesem amoruri succesive, la sfîrșitul cărora obiectul dragostei îmi părea lipsit de valoare, văzusem deja în țara

mea uri succesive care făcuseră să apară, de exemplu, ca trădători — de o mie de ori mai răi decît nemții cărora aceștia le vindeau Franța — dreyfusarzi ca Reinach, cu care patrioții colaborau astăzi împotriva unei țări al cărei fiecare locuitor era neapărat un mincinos, o fiară feroce, un imbecil, cu excepția germanilor care îmbrățișaseră cauza Franței, ca, de pildă, regele României, regele Belgiei sau împărăteasa Rusiei. Este adevărat că antidreyfusarii mi-ar fi răspuns : „Nu este același lucru“. Da, într-adevăr, nu este niciodată același lucru, cum nu este nici aceeași persoană : altminteri, în fața aceluiași fenomen, acela care este păcălit nu ar putea acuza decît starea sa subiectivă și nu ar putea crede că defectele sau calitățile se află în obiect. Inteligența nu întîmpină atunci nici o dificultate să întemeieze pe această diferență o teorie... (precept împotriva naturii la congregaționiști după părerea radicalilor...). Această latură subiectivă se remarcă, dealtfel, în conversațiile neutrilor în care germanofili, de pildă, aveau însușirea de a înceta un moment să înțeleagă și chiar să asculte cînd li se vorbea despre atrocitățile nemților în Belgia (și totuși, acestea erau reale : caracterul subiectiv pe care-l observam în ură ca și în însuși modul de a vedea, nu împiedica obiectul să posede calități sau defecte reale și nu făcea deloc realitatea să se transforme în pur relativism). Și dacă, după atîția ani scurși și timp pierdut, simțeam acea înrîurire capitală pînă și în relațiile internaționale, încă de la începutul vieții mele, nu-mi dădusem oare seama de ea, cînd citeam în grădina din Combray unul din romanele lui Bergotte pe care și astăzi, dacă frunzăresc cîteva pagini uitate în care văd

vicleniile unui om rău, nu-l las din mână pînă nu mă conving, sărind o sută de pagini, că, spre sfîrșit, același om rău este umilit cum se cuvine și trăiește îndeajuns de mult ca să afle că proiectele sale tenebroase au eșuat? Căci nu-mi mai aminteam bine ce li se întîmplase acelor personaje, ceea ce nu le deosebea, dealtfel, de persoanele care se aflau în după-amiaza aceea la doamna de Guermantes și a căror viață trecută, cel puțin a unora dintre ele, rămăsese pentru mine la fel de vagă ca și cum aș fi citit despre ea într-un roman pe jumătate uitat. Prințul d'Agrigento o luase pînă la urmă în căsătorie pe d-ra X... ? Sau mai de grabă nu fratele d-rei X... era cel care trebuia să se căsătorească cu sora prințului d'Agrigento ? Ori, poate, făceam o confuzie cu ceva citit demult, sau cu un vis recent ?

Visul era și el una din componentele vieții mele, aceea care mă surprinsese totdeauna cel mai mult, care contribuise în cea mai mare măsură să mă convingă de caracterul pur mental al realității și de ajutorul căruia nu mă voi dispensa în alcătuirea operei mele. Cînd trăiam, într-un fel mai puțin dezinteresat, pentru vreo dragoste, un vis venea să mi-o apropie în mod straniu, făcînd-o să parcurgă mari distanțe de timp pierdut, pe bunica mea, pe Albertine, pe care începeam să o iubesc din nou pentru că îmi oferea, în somn, o versiune, dealtfel atenuată, a poveștii cu spălătoreasa. Mă gîndeam că visele mi-apropiau cîteodată adevăruri, impresii, pe care numai efortul meu sau chiar întîmplările din natură nu mi le înfățișau ; că ele deșteptau în mine dorința, regretul de unele lucruri inexistente, ceea ce este condiția pentru a putea lucra,

pentru a te smulge din obișnuință, pentru a te desprinde de concret. N-o voi disprețui pe această a doua muză, această muză nocturnă care va ține, câteodată, locul celorlalte.

Văzusem nobili devenind vulgari când spiritul lor, ca cel al ducelui de Guermantes, de exemplu, era vulgar („Nu-ți cunoști lungul nasului“, cum ar fi putut spune Cottard). Văzusem, în timpul procesului Dreyfus, în timpul războiului, cum se credea că adevărul este un fapt anumit, că miniștrii dispun de un „da“ sau de un „nu“ care nu necesită interpretări, că, prin urmare, oamenii de la conducere știau dacă Dreyfus era vinovat, știau (fără să fi fost nevoie să-l trimită pe Roques să facă cercetări la fața locului) dacă Sarraill¹ avea sau nu mijloace să pornească în același timp cu rușii².

¹ General francez, comandantul corpului expediționar de la Salonic în 1916 (n. t.).

² Desigur că de figură, așa cum o observasem pentru prima oară în fața mării, legam anumite lucruri despre care, fără îndoială, voi scrie. Într-un sens, aveam dreptate să fac legătura între ele și ea, căci dacă nu m-aș fi dus pe dig în ziua aceea, dacă n-aș fi cunoscut-o, toate aceste idei nu s-ar fi dezvoltat (doar dacă nu mi le-ar fi inspirat o altă femeie). Dar, în același timp, greșeam, căci acea plăcere generatoare pe care o aveam de găsit, retrospectiv, într-un chip frumos de femeie, ne vine de la simțuri: era sigur, într-adevăr, că paginile pe care aveam să le scriu, Albertine, și mai cu seamă Albertine de atunci nu le-ar fi înțeles. Dar tocmai prin faptul (și de aci se deduce că e bine să nu trăiești într-o atmosferă prea intelectuală) că era atât de deosebită de mine, mă fecundase prin suferință și, mai întâi, chiar prin simplul efort de a imagina ceea ce diferă de sine. Aceste pagini, dacă ea ar fi fost în stare să le înțeleagă, tocmai prin faptul acesta nu le-ar fi inspirat.

În fond, dacă stăteam să mă gîndesc, substanța expresiei, care ar fi însăși materia cărții mele, o aveam de la Swann, nu numai prin tot ce-l privea pe el și pe Gilberte; însă el îmi insuflase, încă la Combray, dorința de a mă duce la Balbec, unde părinților mei nu le-ar fi trecut niciodată prin minte să mă trimită și fără de care n-aș fi cunoscut-o pe Albertine, nici pe Guermantes-i, pentru că bunică-mea n-ar fi regăsit-o pe doamna de Villeparisis, eu nu i-aș fi cunoscut pe Saint-Loup și pe domnul de Charlus, prin care am căpătat posibilitatea să o cunosc pe ducesa de Guermantes, iar prin dînsa, pe vara ei, astfel încît prezența mea, chiar în momentul acela, la prințul de Guermantes, unde tocmai îmi scăpărase ideea operei mele literare (ceea ce însemna că-i rămîneam obligat lui Swann nu numai pentru material, dar și pentru hotărîre) i se datora tot lui Swann. Un peduncul cam subțire poate pentru a suporta în felul acesta toată durata vieții (în acest sens, „partea Guermantes-ilor“ izvorînd dinspre „partea lui Swann“). Dar foarte adesea autorul acesta al aspectelor vieții noastre este cineva mult inferior lui Swann, este o ființă cît se poate de mediocră. N-ar fi fost oare suficient ca un coleg oarecare să-mi fi arătat vreo fată drăguță s-o iubesc (pe care probabil că n-aș fi întîlnit-o acolo), ca să mă fi dus la Balbec? Astfel, mai tîrziu, întîlnești adesea un coleg dezagreabil, căruia de-abia îi întinzi mîna și totuși, dacă vreodată te gîndești la lucrul acesta, observi că dintr-un cuvînt aruncat în vînt pe care ți l-a spus, ceva ca : „Ar trebui să vii la Balbec“, ți se trage toată viața și toată opera. Nu-i sîntem deloc recunoscători, fără ca asta să însemne că dai dovadă de ne-

recunoștință. Căci, spunându-ți cuvintele acelea, el nu s-a gândit cituși de puțin la imensele consecințe pe care le voia avea pentru tine. Sensibilitatea și inteligența noastră au exploatat împrejurările care, după primul impuls, s-au zămislit unele pe altele fără ca el să fi putut prevedea coabitarea cu Albertine, nici serata mascată la Guermantes-I. Fără îndoială că impulsul pornit de la el a fost necesar și, prin această formă exterioară a vieții noastre, chiar materia operei noastre depinde de el. Dacă nu era Swann părinții mei nu ar fi avut niciodată ideea de a mă trimite la Balbec. (Nu era, dealtfel, răspunzător de suferințele pe care mi le pricinuise în mod indirect : ele se datorau slăbiciunii mele ; slăbiciunea lui îi făcuse și pe el să sufere din cauza Odettei.) Dar determinînd în felul acesta viața pe care am dus-o, el a exclus astfel toate existențele pe care le-aș fi putut duce în locul acesteia. Dacă Swann nu mi-ar fi vorbit de Balbec, n-aș fi cunoscut-o pe Albertine, sufrageria hotelului, familia Guermantes. Dar m-aș fi dus în altă parte, aș fi cunoscut alți oameni, memoria mea, ca și cărțile, ar fi fost plină de cu totul alte tablouri, pe care nu pot nici măcar să mi le închipui și a căror nouătate, necunoscută mie, mă subjugă și mă face să regret că nu mă dusesem mai bine într-acolo, și că Albertine și plaja din Balbec și Rivebelle și Guermantes-ii nu-mi rămăseseră necunoscuți pentru totdeauna.

Gelozia este un bun recrutor care, cînd în tabloul nostru există un loc gol, se duce să ne caute pe stradă fata frumoasă care ne trebuie. Nu mai era frumoasă dar a re-

devenit, fiindcă ne aruncă în brațele geloziei ; ea va umple locul gol. La moarte, nu vom fi bucuroși că tabloul s-a completat așa. Dar gîndul acesta nu este deloc descurajator. Căci simțim că viața este puțin mai complicată decît se spune, ba chiar și împrejurările. Și există o necesitate stăruitoare să arăți această complexitate. Gelozia atît de utilă nu se naște neapărat dintr-o privire, dintr-o povestire sau dintr-o întoarcere asupra trecutului. O putem găsi, gata să ne înțepe, între foile unui anuar — ceea ce se numește „Tout-Paris“, pentru Paris, și pentru țară, „Anuarul castelelor“. Auzisem distrat pe cutare fată frumoasă care ne devenise indiferentă că va trebui să plece într-o zi să o viziteze pe sora ei în Pas-de-Calais lângă Dunkerque ; tot așa de distrat ne gîndisem altădată că s-ar putea ca frumoasei fete să-i fi făcut curte M. E... cu care nu se mai vedea, căci nu se mai ducea niciodată la barul în care se întâlnea cu el odinioară. Ce putea să fie sora ei ? Fată în casă poate ? Din discreție nu am întrebat-o. Și apoi iată că deschizînd la întîmplare „Anuarul castelelor“, aflăm că M.E... are un castel în Pas-de-Calais, în apropierea Dunkerque-ului. Nu mai încape nici o îndoială că pentru a-i face plăcere frumoasei a luat-o pe sora ei ca fată în casă, iar dacă frumoasa nu se mai întâlnește cu el la bar, este din cauză că o cheamă la dînsul, locuind aproape tot anul la Paris, însă neputînd să se lipsească de ea nici măcar cît timp stă în Pas-de-Calais. Pensulele, îmbătate de furie și de dragoste, zugrăvesc, zugrăvesc. Și totuși, dacă nu ar fi așa ? Dacă, într-adevăr, M. E... nu o mai vedea deloc pe frumcusa fată,

Însă, din serviabilitate, o recomandase pe sora acesteia unui frate de al său care locuiește tot anul la Pas-de-Calais ? Astfel că ea se duce, poate chiar din întâmplare, să-și vadă sora când M. E... nu este acolo, căci nu le mai pasă unuia de celălalt. Sau, socotind, de pildă, că sora nu-i fată în casă la castel și nici în altă parte, poate are niște rude în Pas-de-Calais. Durerea noastră din primul moment cedează în fața supozițiilor din urmă care ne liniștesc gelozia. Dar ce importanță are ? Aceasta, ascunsă între paginile „Anuarului castelelor“, a venit la momentul oportun, căci acum golul ce se întindea pe pânză este umplut. Și totul se alcătuiește cum trebuie, datorită geloziei pe care ne-a stîrnit-o fata cea frumoasă, de care nu mai sintem geloși și pe care nu o mai iubim.

★

În momentul acela majordomul veni să-mi spună că prima bucată s-a terminat și puteam părăsi biblioteca spre a intra în saloane. Aceasta îmi aminti unde mă aflu. Dar n-am fost tulburat deloc în argumentarea pe care tocmai o începusem de faptul că o reuniune mondenă, întoarcerea mea în societate, îmi furnizaseră acest punct de plecare către o viață nouă, pe care n-o putusem găsi în singurătate. Faptul nu avea nimic extraordinar, o impresie ce putea trezi în mine omul etern nefiind legată mai puternic de singurătate decît de societate (cum crezusem altădată, cum fusese poate pentru mine altădată, cum ar fi trebuit poate să mai fie dacă m-aș fi dezvoltat în mod armonios în loc de a face acea îndelungă oprire care părea să ia sfîrșit abia acum). Căci, aflînd

acea impresie de frumusețe numai atunci cînd o senzație actuală, oricît de neînsemnată, fiind rod al hazardului, o senzație asemănătoare, renăscînd spontan în mine, venea să o extindă pe cea dintîi pe mai multe epoci deodată și-mi umplea sufletul, unde senzațiile personale lăsau un gol atît de mare, cu o esență generală, nu exista nici un motiv să nu am senzații de felul acesta atît în lume cit și în natură, întrucît întîmplarea le zămislește, ajutată, desigur, de acea stimulare deosebită care face ca în zilele cînd te afli în afara felului obișnuit de viață, lucrurile, chiar cele mai simple, să înceapă din nou să ne ofere senzații pe care obișnuința le administrează cu zgîrcenie sistemului nostru nervos. Voiam să încerc să aflu rațiunea obiectivă pentru care tocmai, și numai, acest gen de senzații trebuia să ducă la opera de artă, și-mi depănam mai departe gîndurile pe care nu încetasem să le însăilez în bibliotecă, deoarece simțeam că viața spirituală se dezlănțuise qestul de puternic acum în mine ca să le pot continua tot așa de bine în salon, în mijlocul invitaților, ca și singur în bibliotecă ; mi se părea că, din acest punct de vedere, chiar în mijlocul acestei asistențe atît de numeroase, voi ști să-mi păstrez singurătatea. Căci din același motiv pentru care marile evenimente nu influențează din afară puterea noastră spirituală, și pentru care un scriitor mediocru trăind într-o epocă epică va rămîne la fel de mediocru, primejdioase se arată în lume predispozițiile mondene pe care le aduci cu tine. Însă prin ea însăși, lumea nu e mai aptă să te facă mediocru, decît un război eroic să-l facă sublim pe un poet de rînd. În orice caz, fie că este sau nu util, din

punct de vedere teoretic, ca opera de artă să fie creată în felul acesta, și pînă să examinez această problemă, ceea ce și fac, nu puteam nega, că, în ce mă privea, cînd avusesem impresii cu adevărat estetice, faptul se petrecuse întotdeauna în urma unor senzații de genul acesta. Este adevărat că fuseseră destul de rare în viața mea, dar ele o dominau, puteam să regăsesc în trecut unele din acele culmi pe care făcusem greșala să le pierd din vedere (ceea ce aveam de gînd să nu mai fac de acum înainte). Și puteam spune de pe acum că dacă la mine, prin importanța exclusivă pe care o lua, apăsese ca o trăsătură personală, mă liniștea, totuși, să descopăr că avea puncte comune cu trăsăturile mai puțin pronunțate, dar ușor de recunoscut și în fond destul de similare, ale anumitor scriitori. Nu ține oare de o senzație, în genul celei produsă de gustul prăjiturii, cea mai frumoasă parte a *Memoriilor de dincolo de mormînt*¹ : „Aseară mă plimbam singur... am fost distras din meditația mea de ciripirea unui sturz cocoțat pe ramură cea mai de sus a unui mesteacăm. Într-o clipă, acest sunet magic făcu să apară în fața ochilor mei domeniul părintesc ; uitai catastrofele al căror martor tocmai fusesem și, transportat deodată în trecut, revăzui locurile de la țară unde auzisem atît de des șuieratul sturzului“. Iar una dintre cele două sau trei fraze mai frumoase din aceste memorii nu este oare aceasta ? : „O mireasmă delicată și suavă de heliotrop se degaja dintr-un mic răzor de bob în floare ; nu ne-o aducea o briză din patrie,

¹ Capodopera scriitorului romantic francez François René, viconte de Chateaubriand (1768—1848) (n. t.)

ci un vînt sălbatic din Terranova, fără legătură cu planta surghiunită, fără atracția reminiscenței și a voluptății. În această mireasmă neînhalată de frumusețe, năpurificată în sinul ei, nerăspîndită pe urmele sale, în această mireasmă încărcată de auroră, de cultură și de lume, sălășluiau toate melancoliile părerilor de rău, ale absenței și ale tinereții. Una din capodoperile literaturii franceze, *Sylvie*, de Gérard de Nerval, se alcătuiește, ca și *Memoriile de dincolo de mormînt* relativ la Combourg, pe o senzație de același gen ca gustul prăjiturii și „ciripitul sturzului“. La Baudelaire, în sfîrșit, aceste reminiscențe, încă și mai numeroase, sînt evident mai puțin întîmplătoare și, deci, după părerea mea, decisive. Poetul însuși este acela care, cu mai mult discernămint și zăbavă caută dinadins, în mirosul unei femei, de exemplu, al părului și sinului ei, analogii inspiratoare care îi vor evoca „azurul cerului imens și rotund“ și „un port plin de flamuri și de catarge“. Căutam tocmai o astfel de senzație transpusă, ca să-mi închei integrarea într-o filiație atît de nobilă și să dobîndesc asigurarea că opera literară pe care nu mai aveam nici o ezitare să o întreprind merita efortul pe care eram pe cale să i-l dedic, cînd, ajungînd în josul scării care cobora de la bibliotecă, mă aflai dintr-o dată în salonul mare, în mijlocul unei petreceri care avea să-mi pară foarte deosebită de cele la care asistasem altădată și care avea să capete pentru mine un aspect aparte și un înțeles nou. Într-adevăr, de cîm am intrat în salonul cel mare, cu toate că încă mai păstram ferm în mine, în punctul în care mă aflam, proiectul pe care tocmai îl concepusem, se produse o lovitură de teatru de natură să ridice împotriva a ceea ce eram

pe cale să întreprind, cea mai gravă dintre obiecții. Obiecție pe care aveam să o înving, fără îndoială, dar care în timp ce continuam să meditez în mine la condițiile operei de artă, avea, prin exemplul de o sută de ori repetat al observației celei mai potrivite, să mă facă să șovăi, să întrerupă în fiecare clipă raționamentul meu.

În primul moment n-am înțeles de ce ezitam să-l recunosc pe stăpînul casei, pe invitați, de ce fiecare părea să-și fi „aranjat un cap“, în genere machiat și care-l schimba cu totul. Primind lumea, prințul mai avea încă acel aer cumsecade de rege de feerie pe care-l observasem la el prima dată însă, de astă dată, părînd să se fi supus el însuși etichetei pe care o impusese invitaților săi, se împopotonasă cu o barbă albă¹ și-și tira picioarele ca îngreuiate de niște pingele de plumb, de parcă ar fi luat asupra-și să reprezinte una din „Virstele vieții“. Ca să fiu sincer, îl recunoscui numai printr-un raționament și trăgînd din simpla asemănare a anumitor trăsături concluzia identității persoanei. Nu știu ce-și pusese pe față micul Fezensac, însă, pe cînd alții își albiseră, unii o jumătate a bărbii, alții numai mustățile, el, fără să se încurce în vopsele, găsise modalitatea să-și acopere fața cu riduri și sprîncenele cu fire de păr zbîrlite; toate acestea, dealtfel, nu-i stăteau deloc bine, fața părea să i se fi înăsprit, să se fi bronzat, să fi căpătat un caracter solemn; toate acestea îl imbă-

¹ Mustățile îi erau de asemenea albe, ca și cum ar fi tras după ele înghețul din pădurea lui Degețel. Ele păreau să-i încomodeze gura înțepenită și, după ce-și produsese efectul, ar fi trebuit să și le scoată.

trineau atât de mult, că nu s-ar mai fi putut vorbi de un om tânăr. Mult mai mult m-am mirat, în același moment, auzind cum i se spunea duce de Châtellerault unui bătrinel cu mustați argintii de ambasador, la care numai o fărîmă de privire rămasă neschimbată îmi îngădui să-l recunosc pe tânărul pe care-l întâlnisem o dată în vizită la doamna de Villeparisis. Primei persoane pe care reușii astfel să o identific, încercînd să fac abstracție de deghizare și să completez trăsăturile rămase naturale printr-un efort de memorie, întîiul meu gînd ar fi trebuit să fie, și a și fost, poate, mai puțin de o secundă, să o felicit pentru faptul de a fi atât de admirabil machiată. Într-adevăr, înainte de a o recunoaște aveai acea ezitare pe care o provoacă publicului marii actori, apărînd într-un rol ce diferă de ei înșiși, încît, la intrarea în scenă, acesta, chiar informat de program, rămîne o clipă surprins înainte de-a izbucni în aplauze.

Din acest punct de vedere, cel mai extraordinar din toți era dușmanul meu personal, domnul d'Argencourt, adevăratul punct de atracție al matineului. Nu numai că în locul bărbii sale abia înspicate se împopoțonase cu o nemaipomenită barbă de o albeață neverosimilă, dar mai cu seamă (atît de mult izbutesc mici schimbări materiale să chircească sau să umfle un personaj, și mai mult încă să-i schimbe caracterul aparent, personalitatea), acel ins. a cărui gravitate, a cărui rigiditate scrobită mai stăruiau în amintirea mea, devenise un bătrîn cerșetor ce nu mai inspira nici un fel de respect și împrumuta personajului său de bătrîn ramolit atîta veridicitate, că-i tremurau

membrele, iar trăsăturile destinate ale chipului său de obicei trufaș nu încetau să zimbească cu o beatitudine ne-
roadă. Împinsă la un astfel de grad de perfecțiune, arta
deghizării devine ceva mai mult : o transformare completă
a personalității. Într-adevăr, zadarnic mi-ar fi confirmat
cîteva amănunte că personajul care dădea acest spectacol
inenarabil și pitoresc era domnul d'Argencourt, cite stări
succesive ale unei figuri n-ar fi trebuit să străbat dacă
voiam s-o regăsesc pe cea a lui d'Argencourt, pe care-l cu-
noscusem și care era atît de deosebit de el însuși, cu toate
că nu avea altceva la dispoziție decît propriul său trup !
Era în mod vădit limita extremă pînă la care putuse să-l
împingă fără să plesnească ; chipul cel mai mîndru, torsul
cel mai cambrat nu mai era decît o zdreanță mizeră, clăti-
nată în dreapta și-n stînga. Amintindu-ți unele zimbete
ale domnului d'Argencourt care odinioară îi domoleau
pentru o clipă semeția, cu greu puteai să-l afli în ade-
văratul d'Argencourt pe cel pe care-l văzusem atît de
des, să înțelegi că posibilitatea acestui zîmbet de bătrîn
telal ramolit va fi existat în gentlemanul corect de altă-
dată. Dar presupunînd că d'Argencourt ar fi avut aceeași
intenție de a zîmbi, din pricina transformării prodigioase
a figurii, însăși substanța ochiului prin care o exprima el
era atît de diferită, încît expresia devenea cu totul alta și
chiar a unui alt om. Mă apucă un ris nebun în fața acestui
ramolit sublim, tot atît de înmuiat în propria sa caricatură
benevolă, cît era de împietrit și de politicos, în maniera
tragică, domnul de Charlus. Domnul d'Argencourt în în-

carnarea sa de muribund-buf al unui Regnard¹ exagerat de către Labiche² era la fel de abordabil, la fel de curtenitor ca și domnul de Charlus, un rege Lear care-și scotea grijuliu pălăria în fața celui mai mediocru partener. Totuși, nu-mi trecu prin minte să-i exprim admirația mea pentru imaginea extraordinară pe care o oferea. Nu vechia mea antipatie mă împiedică să o fac, căci el reușise, tocmai, să fie atît de diferit de sine, încît aveam iluzia că mă aflu în fața unei alte persoane, tot atît de binevoitoare, tot atît de dezarmată, tot atît de inofensive, pe cît era d'Argencourt cel obișnuit de bătos, de ostil și de periculos. Atît de mult arăta ca o altă persoană, că văzînd acest personaj, strîmbîndu-se atît de inefabil, comic și alb, acest moș de zăpadă simulînd un general Dourakine³ căzut în copilărie, îmi părea că o ființă umană poate să fie supusă unor metamorfoze la fel de complete ca și cele ale unor anumite insecte. Aveam impresia că privesc în vitrina instructivă a unui muzeu de istorie naturală ceea ce poate să fi devenit insectă cu trăsăturile cele mai sigure, mai iuți și nu puteam să încerc sentimentele pe care mi le inspirase totdeauna domnul d'Argencourt în fața acestei crisalide moi, mai curînd vibratilă decît vioaie. Însă tăcui, nu-l felicitai pe domnul d'Argencourt pentru că oferea un spectacol care părea să lărgască limitele transformării corpului omenesc.

¹ Jean-François Regnard (1655—1709), poet comic francez; autorul unor amuzante comedii scrise cu multă vervă (n. t.).

² Eugène Labiche (1815—1888), dramaturg francez, a scris numeroase comedii (n. t.).

³ Eroul romanului cu acelaș nume, scris de contesa de Ségur (1799—1874) (n. t.).

Acolo, în culisele unui teatru sau la un bal costumat, te simți mai de grabă îndemnat, din politețe, să exagerezi dificultatea, aproape să susții că-ți este imposibil să recunoști persoana travestită. Aici, dimpotrivă, un instinct mă prevenise să o ascund cât mai bine ; simțeam că nu mai reprezenta nimic măgulitor, pentru că transformarea nu era voită, și-mi dădeam în sfârșit seama, lucru la care nu mă gândisem când intrasem în salon, că orice petrecere, fie și cea mai simplă, când are loc multă vreme după ce încetaseși să frecventezi lumea și dacă acolo sînt adunate cîteva din aceleași persoane, pe care le-ai cunoscut altădată, îți face impresia unei petreceri costumate, cea mai reușită din toate, la care ești „intrigat“ în modul cel mai sincer de către ceilalți, dar la care capetele acelea grimate fără voie de multă vreme, nu se mai lasă demachiate la sfîrșitul petrecerii. Intrigat de către ceilalți ? Vai, intrigîndu-i, de asemenea, la rîndul nostru. Căci aceeași dificultate ce o simțeam de a atirna numele convenit pe fețele respective părea împărtășită de către toate persoanele ce o observau pe a mea, fără să-i dea mai multă atenție decît dacă n-ar fi văzut-o nicicînd, sau încercînd să desprindă din aspectul ei actual o amintire diferită.

Dacă domnul d'Argencourt reușise acest „număr“ nemaipomenit care era fără îndoială viziunea cea mai surprinzătoare în caracterul ei grotesc pe care o păstram despre el, aceasta semăna cu un actor care intră pentru ultima oară în scenă, înainte de căderea cortinei, în hohotele de ris ale publicului. Nu-i mai purtam pică, pentru

că în el, care-și regăsise nevinovăția copilăriei, nu mai stăruia nici o amintire a impresiilor disprețuitoare pe care putuse să le aibă în privința mea, nici o amintire despre faptul că l-ar fi văzut pe domnul de Charlus dîndu-mi brusc drumul brațului, și asta fie pentru că nu mai păstra nimic din aceste sentimente, fie că ele fuseseră obligate, ca să ajungă pînă la noi, să treacă prin refractori fizici atît de deformanți încît își schimbau cu desăvîrșire sensul pe parcurs, și domnul d'Argencourt părea bun în lipsa mijloacelor fizice de a arăta mai departe că este rău și de a-și refula permanenta ilaritate ademenitoare. Să vorbești de el ca de un actor însemna prea mult, și depovărat cum era de orice spirit conștient, îl vedeam ca pe o păpușă tremurătoare, cu barbă artificială de lînă albă, agitat, plimbîndu-se în acest salon ca într-un teatru de marionete, în același timp științific și filozofic, unde servea, ca într-un discurs funebru sau într-un curs la Sorbona, drept *memento* al deșertăciunii tuturor lucrurilor și totodată ca exemplu de istorie naturală.

Marionete, dar pentru care, spre a le identifica cu cei pe care-i cunoscuseși, trebuia să ai în vedere mai multe planuri deodată, situate în spatele lor, și care le dădeau profunzime, forțîndu-te să faci o muncă spirituală, cînd aveai în fața ta aceste fanteze bătrîne, căci erai obligat să le privești în același timp, și cu ochii și cu memoria. Păpuși scaldîndu-se în culorile imateriale ale anilor, păpuși exteriorizînd Timpul, Timpul care de obicei nu se vede și care, pentru a deveni vizibil, caută trupuri, și pretutindeni unde le întîlnește pune stăpînire pe ele, ca să îndrepte asupra lor lanterna lui magică. La fel de ima-

terial ca odinioară Golo pe minerul de la ușa camerei mele din Combray, noul și de nerecunoscutul domn d'Argencourt era acolo ca o revelație a Timpului, pe care-l făcea în parte vizibil. În elementele noi care alcătuiau figura domnului d'Argencourt și personajul său se citea un anumit număr de ani, se distingea chipul simbolic al vieții, nu așa cum ne apare nouă, adică permanentă, ci reală, atât de schimbătoare în atmosfera ei încît seara mindrul senior se schimonosește singur, deghizîndu-se în negustor de haine vechi.

La alți înși, dealtfel, aceste schimbări, aceste veritabile alienări păreau să iasă din domeniul istoriei naturale și te mirai, auzind un nume, că aceeași persoană poate să prezinte, nu ca domnul d'Argencourt caracteristicile unei noi specii diferite, ci trăsăturile exterioare ale unui alt caracter. Într-adevăr, ca și la domnul d'Argencourt, timpul scosese posibilități nebănuite din chipul unei tinere fete, însă aceste posibilități, cu toate că erau de caracter pur fizionomic sau corporal, păreau să fie în legătură cu moralul. Dacă trăsăturile feței se schimbă, se potrivesc într-un alt fel, dacă de obicei se contractă într-o manieră mai lentă, capătă, cu o altă înfățișare, o semnificație diferită. Astfel încît o femeie pe care o cunoscuseși cu o față îngustă și uscată, o lățire a obrajilor, care-i face de nerecunoscut, o încovoiere neprevăzută a nasului îți provoacă aceeași surpriză, aceeași surpriză, adesea bună, ca și cutare cuvînt simțitor și profund, cutare faptă curajoasă și mobilă la care nu te-ai fi așteptat niciodată din partea ei. În jurul acestui nas, nas nou, vezi deschizîndu-se orienturi pe care n-ai fi îndrăznit să le speri. Bunătatea,

tandreea, odinioară imposibile, devin cu putință cu astfel de obraji. Puteai să rostești în fața acestei bărbii ceea ce nici prin gând nu ți-ar fi trecut în fața celei de dinainte. Toate aceste trăsături noi ale feței implicau și alte trăsături de caracter ; tinăra fată uscată și sfrijită devenise o mare și indulgentă matroană. Și nu într-un înțeles zoologic, ca în privința domnului d'Argencourt, ci într-un înțeles social și moral încît se putea spune că era o altă persoană.

Din toate laturile acestea, un matineu ca cel la care mă afluam era ceva mult mai prețios decît o imagine a trecutului, pentru că-mi oferea parcă toate imaginile succesive pe care nu le văzusem niciodată și care despărteau trecutul de prezent, mai mult chiar, raportul dintre prezent și trecut ; el era cum i se spunea altădată, ca un fel de privire panoramică, dar o privire panoramică asupra anilor, priveleştea nu a unui moment, ci a unei persoane situate în perspectiva schimonositoare a Timpului.

Cît despre femeia al cărei amant fusese domnul d'Argencourt, ea nu se schimbase prea mult dacă *țineai seama de timpul trecut*, adică fața ei nu era din cale-afară de brăzdată, pentru o ființă care se deformează de-a lungul întregului traiect spre genunea în care este aruncată, genune a cărei direcție n-o putem exprima decît prin comparații la fel de iluzorii, pentru că nu le putem împrumuta decît din lumea spațiului, și care, fie că le-am orienta în sensul înălțimii, al lungimii sau al profunzimii, ele au singurul avantaj de a ne face să simțim că această dimensiune de neconceput și sensibilă există. Necesitatea de a mă întoarce efectiv cu ani în urmă, pentru a pune

nume pe chipuri, mă silea, ca o reacție, să restabilesc apoi, punîndu-i la locul lor real, anii la care nu mă gîndisem. Din acest punct de vedere și pentru a nu mă lăsa înșelat de identitatea aparentă a spațiului, aspectul cu totul nou al unui ins ca domnul d'Argencourt îmi producea revelația izbitoare a acelei realități a veleatului, care de obicei ne rămîne abstractă, așa cum apariția unor anumiți arbori pitici sau a baobabilor giganți ne pîrvește de schimbarea meridianului.

Atunci viața ne apare ca feeria în care vedem, act după act, pruncul devenind adolescent, om matur și încovoîndu-se către mormînt. Și cum îți dai seama că acești oameni, luați la intervale de timp destul de mari, s-au schimbat atît de mult datorită transformărilor continue, simți că ai urmat aceeași lege ca și respectivele fapte care s-au modificat pînă într-atît că nu mai seamănă, fără să înceteze să existe, tocmai pentru că nu au încetat să existe, cu cele pe care le-am văzut altădată.

O tînră femeie pe care o cunoscusem odinioară, căruntă acum și gîrbovită ca o vrăjitoare bătrînă, părea să demonstreze că în divertismentul final al unei piese este necesar ca indivizii să fie atît de deghizați încît să nu-i recunoști. Însă fratele ei rămăsese atît de drept, atît de asemănător lui însuși, încît te mirai că pe fața lui tînră pusese să i se albească mustața-i distinsă. Părțile albe ale bărbilor pînă atunci în întregime negre dădeau un aer melancolic peisajului uman al acestui matineu, asemeni primelor frunze galbene ale copacilor, cînd credeai că mai poți

conta pe o vară lungă și vezi că înainte de a fi început să te bucuri de ea a și venit toamna. Atunci eu, care trăiam încă din copilărie de la o zi la alta, avînd dealtfel despre mine și despre alții o părere definitivă, îmi dădui pentru prima oară seama, după metamorfozele care se produsese la toți acești oameni, de timpul care trecuse pentru ei, lucru ce mă răvăși prin revelația că el trecuse și pentru mine. Și, indiferentă în sine, bătrînețea lor mă mîhnea profund, căci mă avertiza de apropierea bătrîneții mele. Aceasta mi-a fost de altminteri proclamată, rînd pe rînd, prin cuvintele care, la un interval de cîteva minute, mă izbiră ca trîmbițele Judecătii de apoi. Primul fu pronunțat de ducesa de Guermantes; o văzusem tocmai trecînd printr-un dublu șir de curioși care, fără a-și da seama de minunatele stratageme ale gâtului și esteticii care-i impresionau, emoționați în fața acestui cap roșcat, a acestui trup de culoarea somonului abia apărînd din aripioarele sale de dancelă neagră și sugrumat de bijuterii, îl priveau, în sinuozitatea ereditară a liniilor lui, așa cum ar fi făcut în fața unui bătrîn peste sacru, încărcat de pietre prețioase, în care se întruchipa Geniul protector al familiei Guermantes. „Ah! îmi spuse dînsa, ce bucurie să te văd pe dumneata, prietenul meu cel mai vechi“. Și în amorul meu propriu de tînăr din Combray, care nu mă socotisem nici odată, nici un moment, ca putînd fi unul din prietenii săi, luînd realmente parte la adevărata viață misterioasă pe care o duceau Guermantes-ii, unul dintre prietenii săi cu același titlu ca domnul de Bréauté, ca domnul de Forestelle, ca Swann, ca toți cei ce muriseră, aș fi putut să fiu flatat, însă eram mai ales nefericit. „Cel mai vechi prieten

al său ! îmi spusei, exagerează ; poate unul dintre cei mai vechi, dar sînt eu oare...". În momentul acesta, un nepot al prințului se apropie de mine : „Dumneavoastră care sînteți un vechi parizian“, îmi spuse. O clipă mai tîrziu mi se înmîină un bilet. Întîlnisem la sosire un tînăr Létourville, despre care nu mai știam prea bine ce rudă e cu ducesa, dar care mă cunoștea oarecum. Tocmai ieșise de la Saint-Cyr și, gîndindu-mă că ar fi pentru mine un camarad gentil, cum fusese Saint-Loup, care ar putea să mă inițieze în chestiunile armatei, cu schimbările la care fusese supusă, îi spuseseam că ne vom revedea în curînd și că vom stabili o întîlnire pentru a lua masa împreună, lucru pentru care îmi mulțumise foarte călduros. Dar zăbovisem prea mult timp în bibliotecă și biletul pe care mi-l lăsase avea scopul să-mi comunice că nu putuse să mă aștepte și nici să-mi lase adresa. Scrisoarea acestui camarad visat se termina astfel : „Cu tot respectul din partea tînărului dumneavoastră prieten, Létourville“. „Tînărul prieten !“ Așa scriam și eu altădată oamenilor care erau cu treizeci de ani mai în vîrstă decît mine, lui Legrandin, de pildă. Cum ! acest sublocotenent pe care mi-l închipuiam în chip de camarad, ca Saint-Loup, își spunea tînărul meu prieten. Așadar nu numai metodele militare se schimbaseră de atunci, și pentru domnul de Létourville eram, deci, nu un camarad ci un bătrîn domn ; iar de domnul de Létourville, în societatea căruia îmi închipuiam că sînt, așa cum îmi păream mie însumi, un bun camarad, eram așadar despărțit prin distanța dintre brațele unui compas invizibil la care nu mă gîndisem și care mă situa atît de departe de tînărul sublocotenent încît părea că,

pentru cel ce se numea „tînărul prieten“, eram un bătrîn domn ?

Aproape imediat după aceea, cineva vorbi de Bloch : întrebai dacă era vorba de cel tînăr sau de tatăl său (de a cărui moarte în timpul războiului, provocată de emoție, după cum se spunea, văzînd Franța cîntropită, nu știusem). „Nu știam că a avut copii, nu știam nici măcar că era înșurat, îmi spuse priințul. Dar este evident că vorbim de tată, întrucît el n-are nimic asemănător cu un tînăr“, adaugă el rîzînd. „Ar putea să aibă fii care să fie ei înșiși bărbați în toată firea“. Și înțelesei că ăra vorba de colegul meu. Intră, deăltfel, și el peste cîtva timp. Și într-adevăr, pe figura lui Bloch văzui suprapunîndu-se acea mină fără vlagă și gata de replică, acele slabe clătînări din cap ce pieureau atît de repede, în care aș fi deslușit osteneala savantă a bătrînilor amabili dacă, pe de altă parte, nu l-aș fi recunoscut în sfîrșit pe prietenul meu și dacă amintirile mele nu l-ar fi însuflețit cu acea vioiciune tinerească și necurmată de care părea actualmente deposedat. Pentru mine care-l cunoscusem în pragul vieții și nu încetasem niciodată să-l văd, el era tovarășul meu, un adolescent a cărui tinerețe o măsuram după cea pe care, nedîndu-mi seama că de atunci trăisem totuși, mi-o atribuiam în mod înconștient mie însumi. Auzii spunîndu-se că-și arăta din plin vîrsta, și mă cuprinse mirarea observînd pe fața lui cîteva semne caracteristice mai cu seamă oamenilor vîrstnici. Înțelesei într-adevăr că așa stăteau lucrurile și că din acești adolescenți care rezistă timpului un număr de ani suficient de mare își face viața bătrîni.

Cum cineva, auzind că sînt suferind, mă întrebă dacă nu mă tem să capăt gripa care bîntuia pe atunci, un altul, binevoitor, mă linişti spunîndu-mi : „Nu, aceasta loveşte mai curînd persoane încă tinere, iar oamenii de vîrsta dumneavoastră nu mai sînt expuşi unei primejdii prea mari“. Şi se afirmă că personalul casnic mă recunoscuse cu uşurinţă. Şoptiseră numele meu, şi chiar „în limbajul lor“, povestea o doamnă care-i auzise spunînd : „Uite-l pe papa...“ (această expresie era urmată de numele meu) ; şi întrucît nu aveam copii, nu se putea referi decît la vîrsta mea.

„Cum, dacă l-am cunoscut pe mareşal ? îmi spuse ducesa de Guermantes. Dar am cunoscut oameni mult mai reprezentativi : pe ducesa de Galliera, pe Pauline de Périgord, pe Mgr. Dupanloup“. Ascultînd-o, regretam cu naivitate că nu-i cunoscusem pe cei pe care dînsa îi numea un rest al vechiului regim. Ar fi trebuit să mă gîndesc că vechiul regim este considerat doar ceea ce ai putut să cunoşti din el, adică sfîrşitul lui ; astfel, ceea ce observăm la orizont capătă o grandoare misterioasă şi ne pare că se închide asupra unei lumi pe care nu o vom mai revedea ; între timp, noi mergem înainte şi ajungem curînd noi înşine la orizont pentru generaţiile care sînt în spatele nostru ; dar orizontul se îndepărtează, şi lumea ce părea că se terminase, o ia de la capăt. „Am apucat să o văd chiar pe ducesa de Dino cînd era tînără, adăugă doamna de Guermantes. O, doar ştiţi că nu mai am 25 de ani.“ Aceste din urmă cuvinte mă supărară : „N-ăr fi trebuit să

vorbească astfel, asta i s-ar potrivi unei femei bătrîne“. Şi imediat m-a fulgerat gândul că era, într-adevăr, o femeie bătrînă. „În ceea ce te priveşte, eşti mereu acelaşi, nu te-ai schimbat, ca să spunem aşa, deloc“, reluă ducesa. „Da, îmi spuse ea, eşti extraordinar, rămii veşnic tînăr“, expresie atît de melancolică, pentru că nu are sens decît atunci cînd am devenit în fapt, dacă nu în aparenţă, bătrîni. Şi-mi dete o ultimă lovitură adăugînd: „Mi-a părut totdeauna rău că nu te-ai însurat. În fond, cine ştie ? poate că este mai bine aşa. Ai fi fost la o vîrstă cînd ai fi putut avea copii pe front, şi dacă ei ar fi fost ucişi, aşa cum a fost bietul Robert (mă mai gîndesc adesea la el), sensibil cum eşti, nu le-ai fi supravieţuit“. Şi putui să mă văd, ca în cea dintîi oglindă veridică pe care aş fi întîlnit-o, în ochii unor bătrîni, rămaşi după părerea lor tineri, tot aşa cum credeam eu despre mine însumi, şi care, cînd mă dădeam ca exemplu de bătrîn, în scopul de a-i auzi contrazicîndu-mă, nu aveau în privire, ei care mă vedeau aşa cum nu se vedeau pe ei înşişi şi tocmai aşa cum îi vedeam eu, o singură tresărire de protest. Căci nu ne vedeam propria înfăţişare, propria noastră vîrstă, ci fiecare, ca o oglindă opusă, o vedea pe a celuilalt. Şi fără îndoială că o seamă de oameni, deşco-perind că au îmbătrînit, ar fi fost mai puţin trişti decît mine. Dar, în primul rînd, se întîmplă cu bătrîneţea ca şi cu moartea. Unii le înfruntă cu indiferenţă, nu din pricină că sînt mai curajoşi decît ceilalţi, ci pentru că au mai puţină imaginaţie. Pe urmă, un om care din copilărie urmă-reşte aceeaşi idee, căruia lenea şi pînă şi starea sănătăţii sale, făcîndu-l să amîne într-una înfăptuirile, îi anulează în fiecare seară ziua trecută şi pierdută, astfel încît maladia

ce grăbește îmbătrânirea corpului său o întîrzie pe cea a minții, este mai surprins și mai tulburat văzînd că nu a încetat să trăiască în Timp, decît acela care trăiește puțin în sinea lui, se conduce potrivit calendarului, și nu descopere dintr-o dată suma totală a anilor a căror socoteală a urmărit-o zilnic. Dar un motiv mai grav explica spaima mea ; descopeream acțiunea distrugătoare a Timpului chiar în momentul cînd vroiam să pornesc pe calea de a lămuri, de a supune intelectului într-o operă de artă realități extratemporale.

La unele persoane, înlocuirea succesivă, însă împlinită în lipsa mea, a fiecărei celule prin altele produsese o schimbare atît de desăvîrșită, o metamorfoză atît de totală, încît aș fi putut să iau de o sută de ori masa la un restaurant în fața lor fără să bănuiesc că îi cunoscusem cîndva, la fel cum nu aș fi putut să ghicesc calitatea de rege a unui suveran incognito sau viciul unui necunoscut. Comparația devine chiar nesatisfăcătoare, în cazul în care le auzeam numele, căci poți admite ca un necunoscut din fața ta să fie criminal sau rege, pe cînd pe ei îi cunoscusem, sau mai curînd cunoscusem persoane purtînd același nume, dar atît de diferite că nu puteam crede că ar fi fost aceleași. Totuși, așa cum aș fi făcut pornînd de la ideea calității de rege sau a viciului care nu întîrzie să-i împrumute un chip nou celui necunoscut, cu care ai fi făcut atît de ușor, cînd erai încă legat la ochi, gafa de a fi insolent sau amabil și în trăsăturile căruia descoperi acum ceva distins sau suspect, mă străduiam să întipăresc în figura necunoscutei, absolut necunoscutei, ideea că ea era doamna Sazerat, și ajungeam la restabilirea sensului cunoscut altădată al

acestei figuri, dar care mi-ar fi rămas cu adevărat străin, al unei cu totul alte femei, care pierduse toate atributele omenеști cunoscute mie, la fel ca și un om redevenit maimuță, dacă numele și afirmarea identității nu m-ar fi îndrumat, în pofida greutății problemei, pe calea rezolvării. Din cînd în cînd vechea imagine reapărea destul de clară pentru ca să pot încerca să fac o confruntare ; și ca un martor pus în față cu un inculpat pe care l-a văzut, eram forțat, atît de mare era deosebirea, să spun : „Nu-l nu o recunosc“.

Gilberte de Saint-Loup îmi spuse : „Vreți să mergem amîndoi să luăm masa singuri la restaurant ?“ Cum răspundeam : „Dacă nu găsiți compromițător să mergeți să cînați singură cu un tînăr“, auzii că toată lumea în jurul meu rîdea, și mă grăbii să adaog : „sau mai curînd cu un bătrîn“. Simțeam că fraza care făcuse lumea să ridă era dintr-acelea pe care ar fi putut să le spună mama, vorbind de mine, mama, pentru care eram mereu un copil. Or, îmi dădeam seama că în părerea mea despre mine mă situam pe aceeași poziție cu ea. Dacă ajunsesem să înregistrez, ca și ea, anumite schimbări care se produsese_ră din copilăria mea încoace, acum acestea erau, totuși, schimbări foarte vechi. Dar eu rămăsesem la aceea care-i făcuse pe oameni să spună o vreme, parcă luînd-o înaintea faptului : „Este acum aproape un tînăr în toată firea“. Așa credeam și acum, dar de astă dată cu o imensă întîrziere. Nu-mi dădeam seama cît de mult mă schimbasem. Dar în fond, pe ei, care tocmai riseră în hohote, ce-i făcea să observe

lucrul acesta ? Nu aveam un fir de păr alb, mustața-mi era și ea neagră. Aș fi vrut să pot să-i întreb ce anume dezvăluie acest lucru îngrozitor ?

Fără îndoială¹, cruda descoperire pe care tocmai o făcusem nu putea decât să-mi fie de folos în privința materiei cărții mele. Deoarece hotărisem că ea nu putea să fie alcătuită numai din impresii cu adevărat depline, cele care sînt în afara timpului ; printre adevărurile cu care intenționez să le încadrez, cele ce se referă la timp, la timpul în care se scaldă și se descompun oamenii, societățile, națiunile vor ține un loc important. Nu voi avea grijă numai să fac loc acestor degradări pe care le suferă aspectul oamenilor și ale căror noi exemple mi se înfățișau în fiecare minut, căci, tot gîndindu-mă la lucrarea mea, pornită destul de temeinic pentru a nu se lăsa oprită de distracții trecătoare, cîntinuuam să dau bună ziua oamenilor pe care-i cunoșteam și să stau de vorbă cu ei. Îmbătrînirea nu ieșea, dealtfel, în evidență la toată lumea în mod analog. Văzui

¹ Și acum înțelegem ce este bătrînețea — bătrînețea despre care dintre toate realitățile, poate, păstrăm cel mai mult timp în viață o noțiune pur abstractă, uitîndu-ne în calendare, datîndu-ne scrisorile, văzîndu-i pe prietenii noștri cum se căsătoresc, pe copiii prietenilor, fără să înțelegem, fie de teamă, fie din lene, ce însemnează asta, pînă în ziua cînd zărim o siluetă necunoscută, ca aceea a domnului d'Argencourt, care ne arată că trăim într-o lume nouă ; pînă în ziua cînd nepotul uneia dintre prietenele noastre, un tînăr pe care în mod instinctiv l-am trata ca pe un coleg, suride ca și cum l-am fi luat peste picior, noi care i-am apărut ca un bunic ; înțelegem ce însemna moartea, dragostea, bucuriile spiritului, utilitatea durerii, vocația etc. Căci dacă numele își pierduseră pentru mine individualitatea, cuvintele îmi descopereau întregul lor sens. Frumusețea imaginilor se află în spatele lucrurilor, cea a ideilor în fața lor. Astfel încît cea dintîi încetează să te minuneze cînd ai ajuns la ele, dar nu înțelegi pe cea de a doua decât atunci cînd le-ai depășit.

pe cineva care se interesa de numele meu, mi se spuse că este domnul de Cambremer. Și atunci, pentru a-mi arăta că mă recunoscuse, întrebă : „Mai suferiți de sufo-cări ?“, iar după răspunsul meu afirmativ, spuse : „Vedeți că aceasta nu împiedică longevitatea“, ca și cum aș fi avut fără nici o îndoială o sută de ani. Îi vorbeam cu ochii țintă pe două sau trei trăsături ce puteau fi reintroduse mental în această sinteză, dealtfel cu totul diferită, a amintirilor mele, pe care o numeam persoana lui. Dar, timp de o clipă, el întoarse pe jumătate capul. Și atunci văzui că devenise de nerecunoscut prin adaosul unor enorme pungi roșii la obraji, care-l împiedicau să deschidă bine gura și ochii, astfel că rămăsei buimac, neîndrăznind să privesc acest soi de dalac despre care îmi părea mai oportun să-mi vorbească el cel dintii. Dar ca un bolnav curajos, nu făcea nici o aluzie la lucrul acesta, rîdea și mă temeam să nu am aerul unui om lipsit de inimă dacă nu-l întrebam, și lipsit de tact dacă-l întrebam ce avea. „Dar nu le aveți mai rar cu vîrsta?“ întrebă el, continuînd să vorbească de sufocări. Îi răspunsei că nu. „Oh, ba da, sora mea le are mult mai puțin decît altădată“, spuse el cu ton de contrazicere, de parcă lucrul acesta nu se putea petrece altfel la mine decît la sora sa, și ca și cum vîrsta ar fi fost unul dintre remediile despre care nu admitea, de vreme ce-i făcuseră bine doamnei de Gaucourt, să nu-mi facă și mie. Cum doamna de Cambremer-Legrandin se apropiase, mă temeam tot mai mult să nu par nesimțitor nedeplîngînd ceea ce observam pe fața soțului ei și nu îndrăzneam, totuși, să aduc vorba

cel dintii. „Vă bucurați că-l vedeți ?“ spuse dînsa. „Îi merge bine cu sănătatea“ replicai eu pe un ton nesigur. „Ei, Doamne, nu prea rău, după cum vedeți.“ Nu observase betșugul acela care-mi jigneia ochii, nefiind altceva decît una din măștile Timpului pe care acesta o aplicase pe fața marchizului, însă puțin cite puțin, și îngroșînd-o în mod atît de progresiv, încît marchiza nu văzuse nimic. Cînd domnul de Cambremer încetă să mă mai întrebe despre sufocările mele, îmi veni rîndul să mă informez în șoaptă pe lîngă cineva dacă mama marchizului mai trăiește. Într-adevăr, în aprecierea timpului scurs, numai primul pas este greu. Întîi simți multă dificultate să-ți închipui că ar fi trecut atît de mult timp, iar apoi că nu trecuse încă și mai mult. Nu te gîndiseși niciodată ca secolul al XIII-lea să fie atît de îndepărtat, și apoi îți vine greu să crezi că mai pot exista biserici din secolul al XIII-lea, care sînt totuși nenumărate în Franța. În cîteva clipe se înfăptuise în mine acest proces care se produce mai lent la cei ce, înțelegînd cu greutate că o persoană pe care o cunoscuseră tînră a ajuns la șaizeci de ani, le vine și mai greu peste cincisprezece ani să priceapă că ea este încă în viață și nu are decît șaptezeci și cinci de ani. Îl întrebai pe domnul de Cambremer ce-i mai face mama. „Este admirabilă ca întotdeauna“, spuse el, folosînd un adjectiv care, altfel decît în triburile unde rudele de vîrstă înaintată sînt tratate fără milă, se aplică în anumite familii bătrînilor la care folosirea celor mai materiale facultăți, ca aceea de a auzi, de a merge pe jos la liturghie și de a

suporta cu indiferență doliurile, capătă în ochii copiilor lor o deosebită frumusețe morală ¹.

Alți invitați, a căror figură era neatinsă, păreau stingeriți numai când trebuiau să umble ; întii credeai că îi dureau picioarele, și doar mai pe urmă înțelegeai că bătrînețea le agățase pingecele ei de plumb. Pe alții ea-i înfrumuseța, ca, de pildă, pe prințul d'Agrigento. Acestui bărbat lung, subțire, cu privirea ștearsă, cu părul care părea că va trebui să rămie veșnic roșcat, îi succedase, printr-o metamorfoză analogă celei a insectelor, un bătrîn al cărui păr roșu, văzut timp prea îndelungat, fusese înlocuit, ca o

¹ Dacă unele femei își mărturiseau bătrînețea fardindu-se, ea apărea, dimpotrivă, prin absența fardului, la unii bărbați pe a căror figură nu-l observasem în mod precis niciodată, și care, totuși, îmi păreau foarte schimbați de cînd, descurajați în încercările lor de a plăcea, încetaseră să recurgă la el. Printre aceștia se afla Legrandin. Suprimarea culorii trandafirii, pe care n-o bănuisem niciodată artificială, de pe buzele și de pe obrajii săi, dădea feței lui un aspect cenușiu și, de asemenea, precizia sculpturală a pietrei. Pierduse nu numai curajul de a se vopsi, dar și de a zîmbi, de a arunca scînteii din priviri, de a ține discursuri ingenioase. Te mirai văzîndu-l atît de palid, de abătut, pronunțînd doar din cînd în cînd cuvinte lipsite de însemnătate, ca acelea ce se atribuie morților evocați. Te întrebai care cauză îl împiedica să fie vioi, elocvent, fermecător, așa cum te întrebi în fața „mediului” insignifiant al unui om strălucit în timpul vieții și căruia un spiritist îi pune o serie de întrebări care ar da prilej unor dezvoltări încîntătoare. Și-ți spuneai că acea cauză care-i substituise lui Legrandin cel îmbujorat și vioi o palidă și tristă fantomă a lui Legrandin era bătrînețea.

Unor persoane nici măcar nu le albise părul. Așa încît îl recunoscuti, cînd veni să-i spună ceva stăpînului său, pe bătrînul fecior al prințului de Guermantes. Părul zbîrlit ce-i acoperea obraji precum și craniul rămăsese roșcat-trandafiriu, și nu puteai să-l bănuiești că se vopsește, ca ducesa de Guermantes. Totuși lucrul acesta nu-l făcea să pară mai puțin bătrîn. Simțai doar că există la oameni, ca și în regnul vegetal, mușchi, licheni și altele alte specii ce nu se schimbă la apropierea iernii.

față de masă prea mult folosită, cu un păr alb. Pieptul său dobindise o corpolență nouă, robustă, aproape războinică și care trebuie că necesitase o adevărată explozie a gingașei crisalide pe care o cunoscusem ; o gravitate conștientă de ea însăși îi scâldea ochii încercănați de o bunăvoință nouă, ce se înclina în fața fiecăruia. Și, cum în ciuda tuturor acestor lucruri subsista o anumită asemănare între prințul voinic de astăzi și portretul pe care i-l păstram în memorie, admiram originala putere de reînnoire a timpului care, deși respectă unitatea firii și legile vieții, știe să schimbe astfel decorul și să introducă contraste îndrăznețe în două aspecte succesive ale aceleiași personaj ; căci pe mulți dintre acești oameni îi identificai numaidecît, însă ca pe niște portrete ale lor destul de nereușite, adunate într-o expoziție în care un artist neveridic și rău înăsprește intenționat trăsăturile unuia, o lipsește de prospețimea tenului și de zveltețea taliei pe cealaltă, întunecă privirea. Comparînd acestei imagini cele pe care le păstram în ochii memoriei, cele ce mi se arătaseră la urmă îmi plăceau mai puțin. Așa cum deseori găsești mai puțin bună și refuzi una dintre fotografiile pe care un prieten ți le-a pus la dispoziție ca să-ți alegi dintre ele, fiecărei persoane, în fața imaginii ei pe care mi-o înfățișa, aș fi vrut să-i spun : „Nu, nu asta, te arată mai puțin bine, nu ești dumneata“. N-aș fi îndrăznit să adaug : „În locul frumosului dumitale nas drept ți s-a făcut nasul coroiat al tatălui dumitale, pe care nu ți l-am cunoscut.“ Era efectiv un nas nou și familial. Pe scurt, artistul, Timpul, „transpușese“ toate aceste modele în așa fel încît erau de recunoscut ; însă nu asemănătoare, și nu pentru că le favorizase,

ci pentru că le îmbătrânise. Artistul acesta lucrează, dealtfel, foarte încet. Astfel, acea replică a figurii Odettei a cărei schiță abia conturată o observasem pe chipul Gilbertei, în ziua când îl văzusem pentru prima oară pe Bergotte, Timpul o desăvârșise în fine pînă la cea mai deplină asemănare, așa cum fac pictorii care păstrează îndelung o lucrare completînd-o an de an.

În mai mulți dintre invitați sfîrșeam prin a-i recunoaște nu numai pe ei, dar și pe ei cum erau altădată, pe Ski, de pildă, nu mai schimbat decît o floare sau un fruct ce s-a uscat. Rămăsese dealtfel o mostră informă, confirmîndu-mi teoriile asupra artei. (Mă ia de braț : „Am auzit-o de opt ori etc...”) Alții nu erau deloc amatori, erau oameni de lume. Însă nici pe ei bătrînețea nu-i maturizase. Chiar dacă se înconjura cu un prim cerc de riduri și cu un arc de păr alb, figura lor de păpuși păstra voia-bună de la optsprezece ani. Nu erau oameni bătrîni, ci tineri de optsprezece ani extrem de ofiliți. O nimica toată ar fi ajuns ca să șteargă această pîngărire pricinuită de viață, și morții nu i-ar fi fost mai greu să-i redea figurii tinerețea, decît îți este să cureți un portret pe care doar puțină murdărie îl împiedică să strălucească precum odinioară. Mă gîndeam, de asemenea, la iluzia înșelătoare a cărei pradă sîntem cînd, auzind vorbindu-se despre un bătrîn celebru, ne încredem dinainte în bunătatea sa, în dreptatea sa, în blindețea sufletului său ; căci simțeam că fuseseră cu patruzeci de ani în urmă, niște tineri teribili, despre care nu exista nici un motiv să presupui că nu și-ar fi păstrat vanitatea, fățarnicia, aroganța și viclenia.

Și totuși, în deplin contrast cu aceștia, avusei surpriza să stau de vorbă cu femei și cu bărbați altădată insuportabili, care-și pierduseră aproape toate cusururile, deoarece viața decepționându-i sau satisfăcându-le dorințele le risipise îngîmfarea sau amărăciunea. O căsătorie bogată ce ne scapă de nevoia de a lupta sau de a fi ostentativi, influența însăși a soției, cunoașterea dobîndită cu încetul a altor valori decît cele în care crede în mod exclusiv un tineret ușuratic le dăduseră posibilitatea să-și indulcească firea și să-și arate calitățile. Aceștia din urmă, îmbătrînind, păreau să aibă o altă personalitate, ca acei arbori cărora toamna, variindu-le culorile, pare să le schimbe specia. La ei bătrînețea se manifesta, într-adevăr, însă ca o trăsătură morală. La alții era mai curînd fizică, și atît de nouă că persoana respectivă (doamna d'Arpajon, de pildă) îmi părea totodată necunoscută și cunoscută. Necunoscută, din cauză că-mi era cu neputință să-mi închipui că era ea, și fără să vreau nu mă putui împiedica, răspunzîndu-i la salut, să arăt efortul mîntal pe care-l făceam, șovăind între trei sau patru persoane (dintre care doamna d'Arpajon nu făcea parte) spre a-mi da seama cui răspundeam cu o căldură care trebuise dealtfel să o fi mirat căci, în incertitudinea mea, temîndu-mă să nu fiu prea rece în caz că ar fi fost o prietenă intimă, compensasem nesiguranța din privire prin căldura strîngerii de mînă și prin zîmbet. Dar, pe de altă parte, aspectul ei cel nou nu-mi era necunoscut. Era cel pe care-l văzusem adesea în decursul vieții mele la femei vîrstnice și robuste, fără să bănuiesc atunci că ele ar fi putut, cu mulți ani înainte, să semene cu doamnă d'Arpajon. Acest aspect era atît de diferit de cel pe care

I-l cunoscusem încît ai fi spus că, asemeni unui personaj de basm, ea era condamnată să apară întîi în chip de fată tinără, apoi ca o matroană greoaie, și care, fără îndoială, avea să revină curînd în chip de bătrînă, clătîindu-se toată și girbovită. Părea, asemenea unei înotătoare mătă-hăloase care nu mai vede malul decît la o mare distanță, că rezistă cu greu valurilor timpului care o copleșeau. Treptat, tot uitîndu-mă la fața ei șovăielnică, nesigură ca o memorie înșelătoare ce nu mai poate reține formele de odinioară, ajunsei, totuși, să regăsesc cîte ceva dedîndu-mă jocului de a elimina pătratele și hexagoanele pe care vîrsta le adăugase obrazilor săi. Dealtfel, nu numai figuri geometrice amesteca aceasta pe chipul femeilor. Pe obrajii ducesei de Guermantes, rămași atît de asemănători și totuși împănăți acum ca o nuga, distingeam o urmă de cocleală, o bucățică roz de scoică sfărîmată, o umflătură greu de definit, mai mică decît o boabă de vîsc și mai puțin transparentă decît o perlă de sticlă.

Unii dintre bărbați schiopătau și-ți dădeai bine seama că nu ca urmare a unui accident de mașină, ci din pricina unui atac și pentru că erau deja, cum se spune, cu un picior în groapă. Din mormîntul întredeschis, unele femei pe jumătate paralizate păreau că nu-și pot trage cu totul rochia rămasă agățată de piatra cavoului, și nu puteau să se îndrepte, îndoite cum erau, cu capul plecat, într-o curbă ca aceea în care se aflau acum între viață și moarte, înainte de prăbușirea din urmă. Nimic nu se putea împotrivi mișcării acestei parabole care le ducea cu ea, și îndată ce vroiau să se ridice, tremurau și totul le scăpa dintre degete.

Sub gluga părului alb, unele chipuri aveau deja rigiditatea, pleoapele pecetluite ale celor ce sînt pe moarte, și buzele lor agitate de un tremur continuu păreau că mormăie rugăciunea muribunzilor. Vreunui obraz cu linii neschimbate îi era suficient să aibă păr alb în loc de negru sau blond, ca să pară cu totul altul. Costumierii de teatru știu că o perucă pudrată poate deghiza foarte bine pe cineva, făcîndu-l de nerecunoscut. Tînărul Conte de¹, pe care-l văzusem în lojă cu doamna de Cambremer, pe atunci locotenent, în ziua cînd doamna de Guermantes era în loja verișoarei sale, avea încă trăsăturile perfect regulate, mai mult chiar, căci rigiditatea fiziologică a aterosclerozei îi exagera rectitudinea, împasibilă a fizionomiei de *dandy* și dădea acelor trăsături netezimea intensă, aproape crispată, din pricina imobilității pe care ar fi avut-o într-un studiu de Mantegna sau Michelangelo. Tenul său, odinioară de o roșeață cam prea zglobie, era acum de o paloare solemnă; firele argintii, o ușoară împlinire a trupului, noblețea de doge, oboseala care ajungea la dorința de a dormi, toate rivalizau în a-i imprima o nouă și profetică impresie de majestate fatală. Substituit dreptunghiului bărbii sale blonde, dreptunghiul egal al bărbii albe îl transforma atît de perfect încît, observînd că cel pe care-l cunoscusem sublocotenent avea cinci galoane, primul meu gînd a fost să-l felicit nu pentru că fusese avansat la gradul de colonel, ci pentru că juca atît de bine rolul de colonel, travestire pentru care părea să fi împrumutat uniformă, aerul grav și trist al ofițerului superior care fusese

¹ Spațiu alb în mss. Proust.

tatăl său. La un altul, barba albă o înlocuise pe cea blondă, însă cum obrazul rămăsese vioi, zîmbitor și tînăr, ea-l făcea doar să pară mai roșu și mai activ, sporindu-i strălucirea ochilor și împrumutînd omului de lume rămas tînăr aerul inspirat al unui profet. Transformarea pe care părul alb și alte elemente o operaseră mai cu seamă la femei, nu mi-ar fi reținut atît de mult atenția dacă n-ar fi fost decît o schimbare de culoare, lucru ce poate încînta ochiul, însă tulburătoare pentru spirit este schimbarea de persoane. Într-adevăr, să „recunoști“ pe cineva și, mai mult încă, după ce nu putuseși să-ți dai seama cine este, să-l identifiți, înseamnă să gîndești sub aceeași denumire două lucruri contradictorii, înseamnă să admiți că aceea care a fost ființa de care-ți amintești nu mai există, iar aceea ce se află în fața ta este o ființă pe care o cunoșteai, înseamnă că ai de pătruns un mister aproape tot atît de tulburător ca și cel al morții, căreia, dealtfel, îi servește de prefață și ca vestitor. Căci știam ce vor să zică aceste schimbări și ce anume premergeau. De aceea, albirea părului, îmbinată cu atîtea alte schimbări la femei, te impresiona. Mi se spunea un nume și rămîneam stupefiat că aparținea blondei valsatoare pe care o cunoscusem cîndva și totodată doamnei greoaie cu părul alb, care trecea apăsător pe lîngă mine. Împreună cu o oarecare nuanță roz a tenului, numele era, poate, singurul lucru comun acestor două femei, mai deosebite între ele (cea din amintire și cea de la matineul Guermantes-ilor) decît o ingenuă și o matroană dintr-o plesă de teatru. Pentru ca viața să fi putut ajunge să-i dea valsatoarei acest trup enorm, pentru ca să-i fi putut încețini, ca după metronom, mișcările stingherite. pentru ca,

păstrindu-i ca o singură pătetică permanentă, obraji — mai lățiți, desigur, dar care erau atinși de cuperoză chiar din tinerețe — să-i poată substitui sprintenei blonde pe acest bătrîn mareșal pîntecos, trebuise să săvîrșească mai multe devastări și reconstruiri decît pentru a înălța un dom în locul unei fleșe de catedrală. Iar cînd te gîndeai că un astfel de travaliu se efectuase nu pe o materie inertă ci pe o carne omenească ce nu se schimbă decît în mod imperceptibil, contrastul sguduitor între apariția prezentă și ființa de care-mi aminteam o împingea pe aceasta înapoi într-un trecut mai mult decît îndepărtat, aproape de necrezut. Îți venea greu să îmbini cele două aspecte, să ți le închipui pe cele două persoane sub același nume; căci tot așa cum nu-ți vine să crezi că un mort a fost viu sau că cel ce trăia este astăzi mort, este aproape la fel de greu, și dificultatea este de același gen (căci nimicirea tinereții, distrugerea unei persoane pline de puteri și de vioiciune constituie deja o primă nimicire), să concepi că cea care fusese tînără este bătrînă, cînd aspectul acestei bătrîne pus lîngă aspectul celei tinere par să se excludă într-atît, încît, pe rînd, cea bătrînă, apoi cea tînără, apoi din nou cea bătrînă par a fi un vis și nu s-ar crede ca aceasta să fi putut vreodată să fie cealaltă, că substanța acesteia este aceeași, fără să se fi ascuns altundeva, că datorită manipulărilor savante ale timpului a devenit aceasta din urmă, că este aceeași materie ce nu părăsise unul și același trup, dacă nu ai avea drept indiciu același nume și mărturia afirmativă a prietenilor, căreia îi conferă o aparență de verosimilitate numai trandafirul odinioară discret între aurul spicelor, astăzi etalat sub zăpadă.

Ca și pentru zăpadă, dealtfel, gradul de albire a părului părea, în general, ca un semn al profunzimii timpului trăit, ca acele creste de munți care, cu toate că par a fi de aceeași înălțime, își dezvăluie totuși nivelul altitudinii datorită gradului de strălucire a zăpezii ce-i acopere. Dar lucrul acesta nu era totdeauna exact, mai cu seamă în privința femeilor. De pildă, șuvițele de păr ale prințesei de Guermantes, care atunci când erau lucioase și cenușii ca mătasea păreau a-i încununa cu argint fruntea bombată, căpătaseră de pe urma albirii aspectul mat al linii și cîlților, pîrînd, dimpotrivă, ca zăpada murdară care și-a pierdut strălucirea.

În ce-i privește pe bătrînii ale căror trăsături se schimbaseră, ei căutau totuși să păstreze în permanență una din acele expresii trecătoare care se iau pentru o clipă în fața aparatului fotografic și cu ajutorul căreia se încearcă să se profite de un avantaj exterior sau să se camufleze un defect; păreau să fi devenit definitiv propriile lor instantanee permanente.

Tuturor acestor oameni le trebuise atît de mult timp ca să se deghizeze, încît efectul trecea în genere neobservat de cei care trăiau în preajma lor. Adeseori li se acorda chiar un răgaz de-a lungul căruia puteau continua să rămînă ei înșiși vreme îndelungată. Însă atunci această deghizare aminată se producea mai repede; oricum, era de neînălăturat. Nu găsiseră niciodată vreo asemănare între doamna X... și mama ei, pe care n-o cunoscusem decît bătrînă, avînd înfățișarea unui turcaleț îndesat. Și, într-adevăr, o cunoscusem întotdeauna pe doamna X... fermecă-

toare și dreaptă și rămăsese așa un timp chiar îndelungat, căci, asemenea cuiva care trebuie să nu uite să se traves-tească în turc înainte de căderea nopții, ea întârziase, și astfel se smochinise grabnic, aproape pe loc, copiind în-tocmai aspectul de turcoaică bătrână, în care se înveșmîn-tase odinioară mama sa.

Regăsii acolo pe unul din vechii mei camarazi pe care-l văzusem aproape zilnic timp de zece ani. Cineva ceru să fim din nou puși față în față. Mă dusei deci la el și-i auzii vocea pe care o recunoscui foarte bine : „Este o foarte mare bucurie după atîția ani“. Ce surpriză pentru mine ! Această voce părea să fie emisă de un fonograf perfecționat, căci deși era cea a prietenului meu, ea ieșea dintr-un bonom corpolent, și cărunt pe care nu-l cunoșteam, și de atunci mi se părea că numai într-un mod artificial, printr-un truc mecanic, fusese găzduită vocea prietenului meu în acest bătrîn oarecare și burtos. Totuși știam că era el : persoana care ne prezentase pe unul celuilalt, după atîta timp, nu avea nimic comun cu un mistificator. El însuși îmi declară că eram neschimbat și înțelesei astfel că se credea neschimbat și el. Atunci îl privii mai bine. În fond, în afara faptului că se îngrășase atît de tare, păstrase multe trăsături de altădată. Cu toate acestea, nu puteam înțelege că era el. Încecai atunci să-mi aduc aminte. Avea în tinerețe ochii albaștri, jucîndu-i în cap, mereu rîzători, în căutare, fără îndoială, a ceva la care nu mă gîndisem și care trebuia să fie foarte dezinteresat, a Adevărului desigur, urmărit în permanentă incertitudine cu un fel de

ștrengărie, de respect rătăcitor față de toți prietenii familiei. Or, devenind om politic cu influență, capabil, despot, ochii săi albaștri care, dealtfel, nu găsiseră ce căutau, căpătaseră fixitate, de unde și privirea de veselie, de încredere, de candoare se schimbaseră într-o expresie de șiretenie și de disimulare. Hotărît lucru, îmi părea că este altcineva, cînd deodată îi auzii, ca răspuns la ceva ce spuneam, rîsul, hohotele sale de rîs de odinioară, cele care se potriveau cu necurmata rotire veselă a privirii lui. Unii melomani sînt de părere că muzica lui Z orchestrată de X devine cu totul diferită. Acestea sînt nuanțe pe care omul de rînd nu le pricepe, însă hohotul de rîs sufocat al unui copil sub o privire ascuțită ca un vîrf de creion albastru, bine ascuțit, cu toate că puțin strîmb, reprezintă mai mult decît o diferență de orchestrație. Rîsul încetă ; aș fi vrut să-mi recunosc prietenul, însă ca Ulise în *Odiseea*, prăbușindu-se asupra mamei sale moarte, ca un spiritist ce încearcă zadarnic să obțină de la o fantomă un răspuns care să-l identifice, ca un vizitator al unei expoziții de aparate electrice ce nu poate să creadă că vocea pe care fonograful o redă neschimbată nu este totuși emisă spontan de către cineva, încetai să-mi mai recunosc amicul.

Trebuie, totuși, să ținem seama de faptul că, în privința unor oameni, înseși măsurile timpului pot fi accelerate sau încetinite. O întilnisem din întîmplare pe stradă, cu patru sau cinci ani în urmă, pe vicontesa de Saint-Fiacre (nora prietenei Guermantes-ilor). Trăsăturile sale sculpturale păreau să-i asigure o tinerețe veșnică. Era, dealtfel, încă tînără. Or, în pofida zîmbetelor și salutului ei, n-am fost în stare s-o recunosc într-o doamnă cu trăsături atît de cio-

pîrțite, încît nu-i mai puteai alcătui ovalul feței. Motivul era că de vreo trei ani lua cocaină și alte droguri. Ochii ei adînc încercănați erau aproape buimaci. Gura avea un rictus bizar. Se sculase, mi se spuse, pentru a veni la acest matineu, după ce, de luni de zile, nu se dăduse jos din pat sau din șezlong. Timpul are deci trenuri expres și speciale care mină repede la bătrînețe timpurie. Dar pe linia paralelă circulă trenuri, aproape la fel de rapide, în direcția inversă. Îl luai pe domnul de Courgivaux drept fiul său, căci arăta mai tînăr (trebuia să fi depășit cincizeci de ani și părea mai tînăr decît la vîrsta de treizeci). Găsise un medic inteligent, suprimase alcoolul și sarea; revenise la treizeci de ani și în ziua aceea părea chiar să n-aibă nici atît. Pentru că se tunsese în cursul dimineții.

Lucru ciudat, fenomenul bătrîneții părea să țină seama în modalitățile sale de anumite obiceiuri sociale. Anumiți mari seniori care se îmbrăcaseră totdeauna în haine din alpaca cea mai simplă și purtaseră pălării de paie vechi, pe care micii burghezi nu le-ar fi pus pe cap, îmbătrîniseră în același fel ca grădinarii, ca țărani în mijlocul cărora trăiseră. Pete cafenii le năpădiseră obraji, iar fața li se gălbejise, se închisese la culoare ca o carte.

Și mă gîndeam, de asemenea, la toți cei ce lipseau pentru că nu mai erau în stare să vină, iar secretarul lor, căutînd să întrețină iluzia că ei mai există, trimisese, ca să-i scuze, una din acele telegrame care i se înmînau din cînd în cînd prințesei, la acei grav bolnavi de ani de zile, care nu se mai scoală, nu mai mișcă și, chiar în mijlocul unor vizitatori zeloși și ușuratici atrași de o curiozitate de turiști sau minăți de evlavie de pelerini, seamănă, stînd cu

ochii închiși, ținând în mână mătânii și dînd pe jumătate la o parte cearșafurile deja mortuare, cu statuile de pe sarcophage, pe care boala i-a sculptat, pînă la schelet, într-o carne țeapănă și albă ca marmora, și întinși peste mormintele lor.

Dealtfel, trebuia să-mi spun că particularitățile acestea se ștergeau? Considerasem totdeauna persoana noastră, la un moment dat al timpului, ca un schelet de mărgean în care ochiul, organism independent, cu toate că asociat, clipește dacă trece un fir de praf, fără intervenția inteligenței, mai mult încă, în care intestinul, parazit ascuns, se infectează fără știrea inteligenței, tot așa cum considerasem durată vieții ca un șir de euri puse unul lingă altul, dar distincte, care murău unele după altele sau chiar alternau între ele, ca acelea care, la Combray, cînd se lăsa seara, luau unul locul altuia. Dar văzusem, de asemenea, că celele morale ce alcătuiesc o ființă sînt mai durabile decît ea. Văzusem viciile, curajul Guermantes-ilor renăscînd în Saint-Loup, după cum îi reveneau scurtele și ciudatele sale scăderi de caracter, după cum le văzusem în semitismul lui Swann. Puteam să le văd și la Bloch. Își pierduse tatăl de mai mulți ani și nu putuse, la început, să-mi răspundă la cele ce-i scrisesem atunci, fiindcă, în afara puter-nicelor sentimente de rudenie care se întîlnesc adesea în familiile evreiești, ideea că tatăl său era un om atît de superior tuturor celorlalți îi transformase dragostea într-un cult. Nu putuse suporta gîndul de a-l fi pierdut și fusese

nevoit să se izoleze timp de aproape un an într-un sanatoriu. Răspunsese la condoleanțele mele pe un ton profund simțit și totodată aproape semet, într-atît mă considera de invidiat pentru faptul de a fi fost în preajma acestui om superior, a cărui trăsură cu doi cai ar fi donat-o bucuros unui muzeu istoric. Și acum, la masa lui familială, aceeași minie ce-l înflăcăra pe domnul Bloch împotriva domnului Nissim Bernard îl înflăcăra pe Bloch împotriva socrului său. Avea împotriva lui aceleași izbucniri la masă. La fel cum ascultîndu-i vorbind pe Cottard, pe Brichot și pe atîția alții simțisem că prin cultură și prin modă o singură unduire propagă în toată întinderea spațiului același mod de a vorbi, de a gîndi, tot așa, în nesfîrșirea timpului, valuri puternice ridică din adîncul veacurilor aceleași minii, aceleași tristeți, aceleași vitejii, aceleași manii, de-a lungul generațiilor suprapuse, fiecare secțiune luată la mai mulți din aceeași serie oferind repetarea, ca niște umbre pe ecrane succesive, a unui tablou tot atît de identic, cu toate că adeseori mai puțin neînsemnat decît cel ce-i făcea să se certe la fel pe Bloch cu socrul său, pe domnul Bloch tată! cu domnul Nissim Bernard, și pe alții pe care nu-i cunosusem.

Existau înși despre care știam că erau rude cu alții, fără să mă fi gîndit vreodată că ar fi avut o trăsătură comună; admirîndu-l pe bătrînul sihastru cu părul alb ce devenise Legrandin, constatai deodată, pot spune că descoperii cu satisfacția unui zoolog, în tiparul obrajilor săi conformația celui al tînărului său nepot Léonor de Cambremer care

părea totuși să nu-i semene deloc ; acestei prime trăsături comune îi adăugai o alta, pe care nu o observasem pînă atunci la Léonor de Cambremer, apoi altele, care nu făceau parte nici dintre cele pe care mi le oferea de obicei sinteza tinereții sale, astfel încît avusei curînd un soi de caricatură a lui mai adevărată, mai profundă decît dacă ar fi fost literalmente asemănătoare ; unchiul îmi părea a fi acum tînărul Cambremer ce luase, pentru a se amuza, înfățișarea bătrînului care, în realitate, avea să devină într-o zi, astfel încît atît de puternica senzație a Timpului nu mi-o dădea numai ceea ce deveniseră tinerii de altădată, ci și ceea ce aveau să devină cei de astăzi.

Trăsăturile în care se imprimase, dacă nu tinerețea, cel puțin frumusețea, odată dispărute la cea mai mare parte dintre femei, ele încercaseră să-și facă din figura ce le rămăsese, una nouă. Deplasînd centrul, dacă nu de gravitate, cel puțin de perspectivă al obrazului lor, grupînd trăsăturile în jurul lui, potrivit unui alt caracter, ele începeau la vîrsta de cincizeci de ani un nou gen de frumusețe, așa cum se apucă unii în amurgul vieții de o meserie nouă, sau așa cum se folosește pentru cultivarea sîmlei un pămînt care nu mai e bun pentru vie. În jurul acestor trăsături noi ele încercau să facă să înflorească o nouă tinerețe. Numai femeile prea frumoase sau prea urite nu se puteau acomoda cu aceste transformări. Cele dintîi, sculptate ca o marmoră ale cărei linii definitive nu mai pot fi schimbate, se rodeau ca o statuie. Celelalte, cu oarecare diformitate a figurii, aveau chiar un anumit avantaj asupra

celor frumoase. În primul rînd, erau singurele pe care le recunoştea de îndată. Se ştia că nu existau în tot Parisul două guri asemănătoare, iar a lor mă făcea să le recunosc la acest matineu la care nu mai recunoşteam pe nimeni. Apoi ele nici măcar nu aveau aerul de a fi îmbătrînit. Bătrîneţea este ceva omenesc ; ele erau nişte monştri, şi păreau să nu se fi „schimbat“ mai mult decît nişte balene.

Anumiţi bărbaţi, anumite femei nu păreau să fi îmbătrînit ; aveau corpul la fel de suplu, obrazul la fel de tînăr. Dar dacă, vrînd să stai de vorbă cu ei, te apropiai mai mult de figura lor cu pielea întinsă şi cu contururi fine, atunci apărea în cu totul alt fel, aşa cum se întîmplă cu o suprafaţă vegetală, cu o picătură de apă, de singe, cînd o pui sub microscop. Distingeam atunci numeroase pete grase pe pielea pe care o crezusem netedă şi care acum mă dezgusta. Liniiile nu rezistau la această mărire. Din apropiere, linia nasului se frîngea, se rotunjea, năpădită de aceleaşi cercuri unsuroase ca şi restul figurii ; de aproape ochii se afundau în pungi ce distrugneau asemănarea obrazului actual cu cel de altădată şi pe care crezuseşi că-l regăseşti. Astfel încît în ce-i privea pe aceşti invitaţi, ei erau tineri văzuţi de departe, vîrsta lor sporind odată cu mărirea figurii şi cu creşterea posibilităţii de a-i observa diferitele planuri ; ea rămînea dependentă de spectator care trebuia să se plaseze într-un punct optim ca să vadă aceste figuri şi să nu-şi îndrepte asupra lor decît acele priviri de la depărtare, care micşorează obiectul, ca lentilele pe care le alege opticianul pentru presbiţi ; în privinţa acestor feţe, bătrîneţea, ase-

meni infuzorilor într-o picătură de apă, nu era, în viziunea observatorului, atît produsul înaintării anilor, cît cel al gradului scării de mărire.

Femeile încercau să păstreze legătura cu ceea ce fusese mai personal în farmecul lor, însă deseori materia nouă a obrazului nu le mai venea în ajutor ¹. Te înspăimîntai gîndindu-te la răstimpurile ce trebuiseră să se fi scurs înainte de a se fi săvîrşit o asemenea revoluţie în geologia unui obraz, văzînd ce eroziuni se scobiseră de-a lungul unui nas, ce enorme aluviuni înconjurau, pe marginea obrazilor, întreaga figură, cu masa lor opacă şi refractară.

Bineînţeles că unele femei puteau fi încă foarte uşor recunoscute ; obrazul le rămăsese aproape acelaşi, punîndu-şi doar, parcă în armonie cu anotimpul, păr gri, care era găteala lor de toamnă. Dar în ce le privea pe alte femei, şi pe bărbaţi de asemenea, transformarea era atît de totală, identitatea atît de imposibil de stabilit — de pildă cea între un chefliu cherchelit de care-ţi aminteai şi bătrînul călugăr pe care-l aveai în faţa ochilor — că aceste transformări uimitoare te făceau să te gîndeşti, mai mult chiar decît la arta actorului, la cea a unor anumiţi mimi prodigioşi, al căror model rămîne Fregoli. Bătrînei doamne îi venea să

¹ Şi adeseori dansatoarele acestea blonde cîştigau cu peruca albă nu numai prietenia unor ducese pe care nu le cunoşteau altădată. Dar nefăcînd, mai înainte, altceva decît să danseze, arta le atinsese ca o graţie divină. Şi aşa cum în secolul al XVII-lea doamne ilustre se călugăreau, ele trăiau în apartamente pline de picturi cubiste, un pictor cubist pictînd numai pentru ele şi ele trăind numai pentru el.

plîngă cînd a înțeles că surîsul ei vag și melancolic care-i făcuse farmecul nu mai izbutea să iradieze pînă la suprafața măștii de ghips pe care i-o aplicase bătrînețea. Apoi, deodată, descurajată în încercările ei de a plăcea, găsind mai spiritual să se resemneze, se servea de ea ca de o mască de teatru, ca să facă lumea să ridă. Însă aproape toate femeile nu aveau pace în efortul lor de a lupta împotriva vîrstei și năzuiau la frumusețea care se îndepărta ca soarele ce apune și ale cărui ultime raze, oglinda figurii lor, doreau cu pasiune să le păstreze. Ca să reușească, unele încercau să o netezească, să mărească suprafața albă, renunțînd la picanteria gropițelor amenințate, la răzvrătirile unui suris condamnat și pe jumătate dezarmat; în timp ce altele, văzînd cum le dispăruse definitiv frumusețea și obligate să se refugieze în expresivitate, așa cum compensezi prin arta dicțiunii pierderea vocii, se agătau de o mutră, de o încrețitură la coada ochilor, de o privire vagă, uneori de un suris care, din pricina lipsei de coordonare a mușchilor ce nu se mai supuneau, le dădea aerul că plîng.

Dealtfel, chiar la bărbații care nu suferiseră decît o ușoară schimbare, cărora le albise mustața etc., simțai că această schimbare nu era în mod precis materială. Era ca și cum i-ai fi văzut printr-un abur colorant, ori printr-un geam vopsit care le modifica aspectul figurii, dar mai cu seamă, datorită tulburelii ce i-o adăuga, arăta că ceea ce ne permitea să vedem „în mărime naturală” era în realitate foarte departe de noi, într-o depărtare deosebită, este adevărat, de cea a spațiului, dar din adîncul căreia, ca de pe un alt tărîm, se simțea că le venea și lor tot atît de greu

să ne recunoască, pe cît nouă să-i recunoaştem pe ei. Poate numai doamna de Forcheville, căreia părea că i se făcuse o injecţie cu un lichid, un soi de parafină ce umflă pielea, împiedicînd-o să se modifice, avea aerul unei cocote de altădată „naturalizată“ pentru totdeauna.

Porneşti de la ideea că oamenii au rămas aceiaşi şi-i găseşti bătrini. Dar de îndată ce ideea de la care porneşti este că sînt bătrini, îi regăseşti şi nu-i găseşti chiar aşa de imposibili. În ce o privea pe Odette, nu era numai aceasta ; îndată ce-i cunoşteai vîrsta şi te aşteptai să vezi o femeie bătrînă, înfăţişarea ei părea o sfidare mai miraculoasă la adresa legilor cronologiei decît conservarea radiului, la adresa celor ale naturii. Dacă n-am recunoscut-o de la început, n-a fost din pricină că se schimbase, ci dimpotrivă, Dîndu-mi seama, de o oră încoace, de elementul nou pe care timpul îl adăuga oamenilor şi pe care trebuia să-l fac să dispară pentru a-i regăsi aşa cum îi cunoscusem, calculam acum la iuţeală şi, adăugînd Odettei de odinioară numărul de ani ce trecuseră peste ea, rezultatul găsit a fost o persoană ce-mi părea că nu poate fi aceea din faţa mea, tocmai pentru că era identică cu cea de altădată. Care era partea fardului, a vopselii ? Cu părul ei blond şi lins — cu un coc puţin zbîrlit, de păpuşă mecanică, pe o figură mirată şi imuabilă tot de păpuşă — pe care stătea o pălărie de pai plată, de la Expoziţia din 1878 (a cărei minune nemai-pomenită ar fi fost cu siguranţă atunci, mai ales dacă ar fi avut vîrsta de astăzi), avea aerul că-şi debitează micul discurs într-o revistă de sfîrşit de an, dar de la Expoziţia din 1878, reprezentată de o femeie încă tînără.

Un ministru din epoca de dinaintea boulangismului¹ și care era din nou ministru, trecea pe lângă noi aruncînd doamnelor un zîmbet tremurător și îndepărtat, strîns parcă în toate chingile trecutului, ca o mică fantomă pe care o plimbă o mină nevăzută, redus ca statură, schimbat ca substanță și părăind a fi propria lui reducere în piatră ponce. Acest fost președinte de Consiliu, atît de bine primit în foburgul Saint-Germain, fusese altădată obiectul unor urmăriri criminale, detestat de lumea bună și de mulțime. Dar datorită reînnoirii indivizilor din care sînt alcătuite și una și alta, iar, în indivizii care mai subsistau, datorită reînnoirii pasiunilor și chiar a amintirilor, nimeni nu o mai știa, și i se arăta considerația. Astfel încît nu există umilire oricît de mare în fața căreia să nu fie cazul să te resemnezi cu ușurință, știind că peste cîtiva ani greșelile noastre înmormîntate nu vor mai fi decît praf invizibil asupra căruia va surîde pacea zîmbitoare și înflorită a naturii. Individul corupt în clipa de față se va afla, datorită jocului de echilibru al timpului, prins între două pături sociale noi, care vor avea pentru el numai respect și admirație și deasupra cărora se va lăfăi în voie. Numai că acest travaliu este încredințat timpului ; și, în momentul necazurilor, nimic nu-l poate consola de faptul că tînăra lăptăreasă de peste drum a auzit mulțimea strigînd după el „cel cu cecurile“ și arătîndu-i pumnul, în timp ce intra în duba pentru arestație, tînăra lăptăreasă care nu vede lucrurile în perspectiva

¹ *Boulangism*, mișcare naționalistă de dreapta care urmărea restaurarea monarhiei și un război revanșard împotriva Germaniei, inițiată și condusă de generalul francez Georges Boulanger (1837—1891) (n. r.).

timpului, care nu știe că bărbații pe care îi tămiază ziarul de dimineață au fost odinioară desconsiderați, și că omul care este pasibil de închisoare în momentul de față, și poate, gândindu-se la această tinără lăptăreasă, nu va pronunța cuvintele umile ce i-ar câștiga simpatia, va fi într-o bună zi proslăvit de presă și adulat de ducese. Timpul alungă, de asemenea, certurile de familie. La prințesa de Guermantes era văzut un cuplu, soț și soție, care aveau doi unchi, morți acum, doi bărbați ce nu se mulțumiseră să se palmuiască reciproc, dar dintre care unul, ca să-l umilească mai mult pe celălalt, îi trimisese ca martori în duel pe portarul său și pe majordom, fiind de părere că niște oameni de lume ar fi fost prea mult pentru el. Dar aceste povești dormeau în ziarele de acum treizeci de ani și nimeni nu le mai cunoștea. Și astfel salonul prințesei de Guermantes era luminos, uituc și înflorit ca un cimitir liniștit. Timpul, acolo, nu numai că înfrinsese fapte de odinioară, dar și făcuse cu putință, întemeiase, legături noi.

Ca să revenim la acel om politic, în ciuda schimbării substanței sale fizice la fel de profundă ca și transformarea ideilor morale pe care le deștepta acum în public, într-un cuvânt, în pofida atîtor ani trecuți de cînd fusese președinte de Consiliu, el făcea parte din noul cabinet, al cărui șef îi dăduse un portofoliu, cam în felul în care directorii de teatru încredințează un rol uneia din vechile lor colege, de mult timp retrase, dar pe care ei o consideră încă mai capabilă să interpreteze un rol cu finețe decît pe cele tinere, colegă a cărei situație financiară dificilă ei o cunosc și care, la vîrsta de aproape optzeci de ani, mai arată publicului

talentul aproape neatins, cu acea prelungire a vieții pe care te miri apoi că ai putut să o constăți cu câteva zile înaintea morții ei.

Dimpotrivă, înfățișarea doamnei de Forcheville era atât de minunată, încât nici nu se putea spune că întinerise ci, mai curînd că datorită tuturor carminurilor, tuturor roșeturilor sale, ea înflorise din nou. Mai mult chiar decît în-carnarea expoziției universale de la 1878, ea ar fi fost, într-o expoziție de plante de astăzi, o raritate și un punct de atracție. Pentru mine, dealtfel, ea nu părea să spună „Sînt Expoziția 1878“, ci mai curînd : „Sînt Avenue des Acacias din 1892“. Părea că putea să mai fie și astăzi același lucru. Dealtfel, tocmai pentru că nu se schimbase, ea nu părea că trăiește. Avea aerul unui trandafir sterilizat. Îi dădui bună ziua, iar ea îmi căută, un moment, numele pe chip, așa cum caută un elev pe chipul examinatorului răspunsul pe care l-ar fi găsit mai ușor în minte. Îmi spusei numele, și imediat, ca și cum aș fi pierdut, datorită acestui nume magic, aparența de arbust sau de cangur pe care mi-o împrumutase, probabil, vîrsta, mă recunosc și începu să-mi vorbească cu vocea aceea atât de specifică pe care o regăseau cu atîta încîntare, cînd erau invitați să ia masa cu ea „în oraș“, la fiecare cuvînt, în timpul întregii conversații, oricît voiau, oamenii care o aplaudaseră pe scenele teatrelor mici. Această voce rămăsese neschimbată, caldă, zădarnic învăluitoare, cu o umbră de accent englezesc. Și totuși, la fel ca și ochii ei care păreau să mă privească de pe un țărm îndepărtat, vocea îi era tristă, aproape imploratoare, ca cea a morților din *Odiseea*. Odette ar mai fi putut juca.

Îi adresai complimente privitoare la tinerețea ei. Îmi spuse : „Ești drăguț, *my dear*¹, *merci*“, și întrucît împrumuta cu greu unui sentiment, chiar celui mai sincer, o expresie care să nu fie afectată, repetă de mai multe ori : „Mulțumesc mult, mulțumesc mult“. Însă eu, care altădată făcusem drumuri atît de lungi ca să o pot zări la Bois, eu care îi ascultasem sunetul vocii revărsîndu-i-se pe buze, ca o comoară, prima dată cînd o vizitasem, simțeam acum că minutele pe care le petreceam în preajma ei nu se mai termină, din cauză că-mi era cu neputință să știu ce să-i spun. Mă îndepărtai gîndind în sinea mea că vorbele Gilbertei : „Mă iei drept mama mea“ erau nu numai adevărate, dar chiar măgulitoare pentru fiică.

Dealtfel nu numai la aceasta din urmă apăruseră trăsăturile familiale care pînă atunci îi rămăseseră la fel de invizibile pe figură ca acele părți ale unei semințe răsfrînte înăuntru și care nu te lasă să ghicești ce va ieși într-o zi dintr-însa. Astfel, la cîte o femeie, către cincizeci de ani, nasul drept și pur de pînă atunci primea adaosul matern al unei enorme cocoșe. La o alta, fiică de bancher, tenul de prospețimea unui vas de porțelan se arămea, devenea roșcovan, luînd parcă reflexul aurului pe care-l minuisise atît de mult tatăl ei. Unii sfîrșiseră chiar prin a semăna cu cartierele în care locuiau, înveșmîtați parcă în reflexul străzii de l'Arcade, al bulevardului du Bois, al străzii de l'Élysée. Dar mai cu seamă reproduceau trăsăturile părinților lor.

¹ Dragul meu (engl.).

Dar, vai, nu avea să rămână mereu așa. Peste mai puțin de trei ani aveam s-o văd la o serată dată de Gilberte, nu căzută în copilărie, dar nițel ramolită și devenită incapabilă să ascundă sub o mască nemișcată ceea ce gîndea (gîndea este mult zis), ceea ce simțea, clătînînd din cap, strîngînd gura, scuturîndu-și umerii la fiecare impresie pe care o resimțea, cum ar face un bețiv, un copil, așa cum fac anumiți poeți care nu țin scama de ce îi înconjoară și, inspirați, compun în societate, încruntîndu-și sprîncenele, bosumflîndu-se, pe cînd se îndreaptă spre masă la brațul unei doamne uimite. Impresiile doamnei de Forcheville — cu excepția uneia singure, tocmai aceea care o făcea să ia parte la serata dată de Gilberte, tandrețea pentru fiica adorată, mîndria că aceasta dă o serată atît de strălucită, mîndrie ce nu masca melancolia mamei de a nu mai fi nimic — aceste impresii nu erau vesele, și impuneau doar o continuă apărare împotriva afronturilor ce i se aduceau, apărare timorată ca aceea a unui copil. Nu se auzeau decît cuvintele următoare : „Nu știu dacă doamna de Forcheville mă recunoaște, ar trebui, poate, să-i fiu prezentat din nou“. „Ei, asta-i ! poți să te lipsești“, răspundea careva cît îl ținea gura, fără a se gîndi că mama Gilbertei auzea tot (fără să se gîndească sau fără să-i pese). „Este absolut inutil. Pentru plăcerea pe care ți-o va oferi ! Lumea o lasă în colțul ei. Dealtfel, e cam senilă“. Doamna de Forcheville arunca pe ascuns o privire a ochilor ei, rămași atît de frumoși, asupra interlocutorilor care o jigneau, apoi își întorcea repede ochii, de teamă să nu fie nepoliticoasă, și totuși, tulburată de ofensă, ascunzîndu-și indignarea debilă, îi vedeai capul

tremurînd, pieptul zbătîndu-i-se. Pe urmă, arunca o nouă privire asupra unui alt invitat, tot atît de puţin politic, şi nu se mira peste măsură căci, simţîndu-se foarte prost de mai multe zile, îi sugerase pe ocolite fiicei sale să amîne petrecerea, însă aceasta refuzase. Totuşi, doamna de Forcheville nu-şi iubea mai puţin fiica ; toate ducesele care intrau, admiraţia întregii asistenţe pentru noul palat îi umpleau inima de bucurie, iar cînd intră marchiza de Sabran, pe atunci doamna la care era atît de greu să ajungi deoarece reprezenta cea mai înaltă treaptă socială, doamna de Forcheville simţi că fusese o mamă bună şi prevăzătoare şi că misiunea ei maternă se încheiase. Alţi invitaţi zeflemisitori o făcură să se uite din nou spre ei şi să vorbească singură, dacă a avea un limbaj mut care se traduce doar prin gesticulaţie se poate numi a vorbi. Atît de frumoasă încă, ea devenise — ceea ce nu fusese nicicînd, — simpatică ; deoarece pe ea, care-l înşelase pe Swann şi pe toată lumea, o înşela acum universul întreg ; şi devenise atît de slabă, că nici nu mai îndrăznea, o dată cu inversarea rolurilor, să se apere împotriva bărbaţilor. Şi curînd nu se va mai apăra împotriva morţii. Dar după această anticipare să ne întoarcem cu trei ani în urmă, adică la matineul la care ne aflăm, la prinţesa de Guermantes.

L-am recunoscut cu greu pe camaradul meu Bloch. Dealtfel, îşi luase acum nu numai pseudonimul, dar şi numele de Jacques de Rozier, sub care ar fi fost nevoie de perspicacitatea bunicului meu pentru a recunoaşte „dulcea

vale“ a Hebronului și „lanțurile Israelului“, pe care prietenul meu părea să le fi rupt definitiv. Un șic englezesc îi transformase într-adevăr cu totul figura, geluind tot ce se putea înlătura. Părul, odinioară buclat, era pieptănat lins cu o cărare la mijloc, lucind de pomezi. Nasul îi rămăsese mare și roșu, dar părea mai curînd umflat de un soi de guturai permanent care putea să explice felul său de a-și debita lenevos frazele, căci găsise, dimpreună cu pieptănătura care-i convenea tenului, o voce pe măsura pronunției sale, în care nazalizarea de altădată se preschimba într-un dispreț de a articula ce se potrivea cu nările congestionate. Și datorită pieptănăturii, înlăturării mustății, eleganței tipului, voinței, acest nas evreiesc dispărea, așa cum pare aproape dreaptă o cocoasă bine aranjată. Însă, mai ales, de îndată ce apărea Bloch, un redutabil monoclu îi schimba expresia fizionomiei. Elementul mecanic pe care acest monoclu îl adăuga figurii lui Bloch o scutea de toate îndatoririle anevoioase cărora le este supusă o figură umană : de a fi frumoasă, de a exprima inteligență, bunăvoință, efort. Singură prezența acestui monoclu pe figura lui Bloch te scutea de la început să te întrebi dacă aceasta era sau nu frumoasă, ca în fața acelor obiecte englezești despre care un vânzător spune într-o prăvălie că reprezintă „suprema eleganță“, după care nu mai îndrăznești să te întrebi dacă-ți și plac. Pe de altă parte, Bloch se instala în spatele acestui geam de monoclu într-o poziție tot atît de mîndră, distantă și confortabilă, ca și cum ar fi fost vorba de geamul unui cupeu cu opt arcuri, și, pentru a-și asorta figura cu părul lins și cu monoclul, trăsăturile lui nu mai exprimau niciodată nimic.

Bloch mă rugă să-l prezint prințului de Guermantes ; nu mai simții nici urmă din dificultățile de care mă lovisem în ziua cînd fusesem pentru prima oară la o serată a sa, ele părăindu-mi atunci firești, pe cînd acum mi se părea atît de simplu să-i prezint pe unul dintre invitații săi, cum mi s-ar fi părut la fel de simplu să-mi îngădui să aduc sau să-i prezint pe nepregătite pe cineva care n-ar fi fost invitat. Se întîmpla așa pentru că din perioada aceea îndepărtată devenisem un „intim“, cu toate că de la o vreme un „uitat“, al lumii în care pe atunci eram atît de nou ? Sau, dimpotrivă, pentru că, nefiind un ade-vărat om de lume, tot ce constituie o dificultate pentru ei, pentru mine nu mai exista, o dată ce mă părăsea timi-ditatea ? Se întîmpla așa pentru că oamenii părăsindu-și în fața mea, încetul cu încetul, primul (adesea al doilea și al treilea) aspect factice, simțeam în spatele trufiei — disprețuitoare a prințului un mare nesaț omenesc de a cunoaște oamenii, de a face cunoștință chiar cu cei pe care simula că-i disprețuiește ? Sau pentru că și prințul se schimbase, ca toți acești aroganți ai tinereții și ai vîr-teii mature cărora bătrînețea le aduce blîndețea ei (cu atît mai mult cu cît ajunseseră să-i cunoască din vedere, de multă vreme, pe acei debutanți, cu ideile lor necu-noscute, care-i revoltau, și știau că sînt primiți în cercuri din preajma lor), mai ales dacă bătrînețea mai are ca asociat unele virtuți sau unele vicii care extind relațiile, sau revoluția ce produce o convertire politică, precum cea a prințului la dreyfusism ?

Bloch mă întreba, așa cum făcusem și eu altădată in-trînd în lume, așa cum mi se mai întîmpla să o fac, despre

oamenii pe care-i cunoscusem atunci și care erau la fel de departe, la fel de deosebiți de totul, ca și acei oameni din Combray pe care mi se întâmplase adesea să vreau să-i „situez“ în mod exact. Dar Combray-ul îmi părea să aibă un contur atât de neobișnuit, atât de imposibil de confundat cu toate celelalte, încât reprezenta pentru mine un ce nelămurit, pe care nu reușisem niciodată să-l reintroduc în harta Franței. „Deci prințul de Guermantes nu mi-i poate aminti în nici un fel pe Swann sau pe domnul de Charlus?“ mă întreba Bloch, de la care împrumutasem multă vreme felul de a vorbi și care acum îl imita adesea pe al meu. „Deloc“. „Dar în ce constă deosebirea?“ „Ar fi trebuit să vă pun să stați de vorbă, ca să înțelegeți, dar acest lucru este acum imposibil, căci Swann a murit și nici domnul de Charlus n-o duce mai bine. Însă deosebirile erau enorme“. Și în timp ce ochii lui Bloch străluceau la gândul a ce puteau fi acele personaje minunate, eu mă gindeam că exageram plăcerea pe care o simțisem în mijlocul lor și care nu lua naștere decât atunci când rămâneam singur, impresia unor diferențieri veritabile scinteind numai în imaginația noastră. Să-și fi dat oare Bloch seama? „Îmi zugrăvești toate acestea în culori poate prea frumoase, îmi spuse el; de pildă, stăpîna casei, prințesa de Guermantes; pricep prea bine că nu mai e tînără, însă, oricum, nu chiar atât de demult îmi vorbeai de farmecul ei incomparabil, de extraordinara-i frumusețe. Recunosc, desigur, că are prestanță, că are și ochii aceia minunați de care-mi vorbeai, dar, oricît, nu o găsesc atât de uimitoare cum spuneai tu. Evident că este foarte rasată, dar oricît...“ Am fost nevoit să-i spun lui

Bloch că nu-mi vorbea despre aceeași persoană. Într-adevăr, prințesa de Guermantes murise, iar prințul, ruinat de înfrângerea nemților, o luase în căsătorie pe fosta doamnă Verdurin. „Te înșeli, am căutat în Gotha ¹ din anul acesta, îmi mărturisi cu naivitate Bloch, și l-am găsit pe prințul de Guermantes, locuind în palatul unde ne aflăm, și căsătorit cu tot ce poate fi mai grandios, stai puțin să-mi aduc aminte, căsătorit cu Sidonie, ducesa de Duras, născută des Baux“. Într-adevăr, doamna Verdurin, la scurt timp după moartea soțului ei, se căsătorise cu bătrînul duce de Duras, ruinat, care făcuse din ea o verișoară a prințului de Guermantes și murise la doi ani de la căsătorie. El constituise o tranziție foarte utilă pentru doamna Verdurin, și acum aceasta, prin al treilea mariaj, era prințesă de Guermantes și avea în foburgul Saint-Germain o situație importantă, care i-ar fi mirat foarte mult pe cei din Combray, unde doamnele din strada de l'Oiseau, fiica doamnei Goupil și nora doamnei Sazerat, în toți acești ultimi ani, înainte ca doamna Verdurin să fi devenit prințesă de Guermantes, spuneau, rîzînd ironic, „ducesa de Duras“, ca și cum ar fi fost un rol jucat de doamna Verdurin la teatru. Principiul castelor pretinzînd ca ea să fi murit doamnă de Verdurin, însuși titlul acesta, despre care nu-ți imagineai să-i confere vreo nouă autoritate mondenă, lăsa mai curînd o impresie proastă. „A face să se vorbească despre dînsa“, expresie care se aplică în toate categoriile sociale unei femei care are un

¹ Almanahul Gotha (n. t.).

amant, putea să fie folosită în foburgul Saint-Germain în privința femeilor care publică volume, în rîndul burgheziei de la Combray pe seamă celor care fac mariaje într-un sens sau altul „disproporționate“. Cînd s-a măritat cu prințul de Guermantes s-a spus, probabil, că este un fals Guermantes, un excroc. Mie, această identitate de titlu, de nume, de pe urma căreia exista mai departe o prințesă de Guermantes, care însă n-avea nici o legătură cu aceea care mă fermecase atîta și care nu mai era de față, o moartă lipsită de apărare și jefuită, îmi era tot atît de dureroasă ca și vederea obiectelor pe care le posedase prințesa Hedwiga, ca, de pildă, castelul ei, tot ceea ce-i aparținuse, și de care se bucura o altă femeie. Succesiunea de nume este tristă ca orice succesiune, ca orice uzurpare de proprietate ; și mereu, fără întrerupere, vor veni, ca valul, noi prințese de Guermantes sau, mai bine zis, va trăi, milenară, o singură prințesă de Guermantes, înlocuită, din epocă în epocă, în funcția ei, de o altă femeie, neștiutoare de moarte, nepăsătoare la tot ce se schimbă și ne rănește inimile, iar numele, ca marea, le va acoperi pe cele care se vor scufunda din cînd în cînd, cu mereu aceeași străveche placiditate.

Fără îndoială că această transformare exterioară în figurile pe care le cunoscusem nu era decît simbolul unei schimbări interioare ce se săvîrșise zi de zi. Oamenii continuaseră, poate, să înfăptuiască aceleași lucruri dar, zi de zi, ideea pe care și-o făceau despre ele și despre cei pe care-i frecventau deviînd treptat, după cîtiva ani ei îndrăgeau alte lucruri, iar alți oameni, purtînd același nume

și devenind alți indivizi, ar fi fost de mirare ca ei să nu fi purtat și chipuri noi.

Dar mai erau acolo și unii pe care nu-i puteam recunoaște din cauză că nu-i cunoscusem, deoarece, la fel ca și asupra indivizilor înșiși, timpul făcuse uz, în acest salon, de chimia sa și asupra societății¹. Mediul acesta, în a cărui natură specifică, definită prin anumite afinități ce atrăgeau către el toate marile nume princiare ale Europei și prin repulsia ce îndepărta de el orice element nearistocratic, găsisem ca un adăpost material pentru acel nume de Guermantes, căruia el îi împrumuta ultima realitate, mediul acesta suferise el însuși în structura sa lăuntrică, pe care o crezusem stabilă, o adâncă deteriorare. Prezența unor oameni pe care îi văzusem în cu totul alte societăți și care, după părerea mea, n-ar fi trebuit niciodată să pătrundă în aceasta, mă mira totuși mai puțin decît familiaritatea cu care erau ei primiți acolo, chemați pe numele mic; un anumit ansamblu de prejudecăți aristocratice, de snobism care altădată îndepărta în mod automat de numele de Guermantes tot ceea ce nu se potrivea

¹ Printre persoanele prezente se afla un om de vază care tocmai depusese, într-un proces faimos, o mărturie a cărei singură valoare consta în înalta ei moralitate, în fața căreia judecătorii și avocații se înclinaseră în mod unanim și care provocase condamnarea a două persoane. Așa că atunci cînd intra se produse o mișcare de curiozitate și deferență. Era Morel. Numai eu știam că fusese întreținutul lui Saint-Loup și în același timp al unui prieten de-al lui Saint-Loup. În ciuda acestor amintiri, îmi dădu bună ziua cu plăcere, deși cu rețineră. Își aducea aminte de timpul cînd ne văzusem la Balbec și aceste amintiri îi evocau poezia și melancolia tinereții.

că el, încetase să funcționeze¹. Relaxate sau rupte, resor-
turile mașinii refulate nu mai funcționau, mii de corpuri
străine pătrundeau în ea, o văduveau de orice omogeni-
tate, de orice ținută, de orice culoare. Foburgul Saint-
Germain, ca o văduvă de neam, bătrână și ramolită, răs-
pundea doar prin zîmbete timide slugilor insolente care
năvăleau în saloanele sale, îi consumau oranjada și-i pre-
zentau metresele lor. Totuși, distrugerea acestui ansamblu
coerent (care fusese salonul Guermantes) îmi producea
mai puțin senzația timpului scurs și a nimicirii unei păr-
ticele din trecutul meu, decît însăși spulberarea cunoaș-
terii miilor de rațiuni, de nuanțe, care făcea să fie în
chip firesc indicat și la locul său cineva care se mai afla
încă acolo, în timp ce cutare altul, care-și freca de el
coatele, prezenta o noutate suspectă.

¹ Anumiți străini care, cînd debutasem în lume, dădeau mari
recepții unde nu primeau decît pe prințesa de Guermantes, pe
ducesa de Guermantes, pe prințesa de Parma și erau ținuți la
mare stimă de către aceste doamne, trecînd drept crema societății
de atunci și poate chiar și fiind, pieriseră fără a lăsa vreo urmă.
Erau, oare, străini veniți în misiune diplomatică ce se întorseseră
în țara lor? Poate că un scandal, o sinucidere, o răpire îi împie-
dicase să reapară în lume, sau poate că erau nemți. Însă lustrul
numelui lor nu se datora decît situației pe care o avuseseră atunci,
iar numele nu mai era purtat de nimeni. Nimeni nu știa măcar
de cine pomeneam și, dacă vorbeam de ei, încercînd să le silabi-
sesc numele, se credea că e vorba de niște nababi străini.

Persoanele ce nu ar fi trebuit, potrivit vechiului cod social,
să se afle acolo, erau, spre marea mea mirare, la mare prietenie
cu persoane din cele mai bune familii, care veniseră să se plicti-
sească la prințesa de Guermantes numai ca să-și întîlnească noile
relații. Căci ceea ce caracteriza cel mai bine această societate era
aptitudinea ei prodigioasă spre declasare.

Această lipsă de cunoaștere nu se referea numai la lume, ci și la politică, la orice. Căci memoria indivizilor este mai scurtă decât viața și, dealtfel, cei foarte tineri ce nu avuseseră niciodată amintirile pierdute ale celorlalți, făcând astăzi parte din lumea mare, și foarte legitim chiar în sens nobiliar, începuturile fiind uitate sau ignorate, ei luau oamenii la punctul de înălțare sau de prăbușire în care se aflau, crezând că așa fusese întotdeauna, că doamna Swann, prințesa de Guermantes și Bloch avuseseră întotdeauna situația cea mai măreață, sau că Viviani și Clemenceau fuseseră întotdeauna conservatori. Și intrucît anumite fapte au mai multă durată, amintirea detestabilă a afacerii Dreyfus persistînd la ei în mod nedeslușit datorită celor aflate de la tații lor, dacă li se spunea că Clemenceau fusese dreyfusard, ei răspundeau : „Nu se poate, dumneavoastră confundați, el e tocmai de partea cealaltă“. Miniștri corupți și foste prostituate erau considerați ca modele de virtute. Cineva întrebîndu-l pe un tînăr de neam dacă nu ar fi nimic de spus în privința mamei Gilbertei, tînărul nobil răspunse că, într-adevăr, în prima parte a existenței sale ea se căsătorise cu un aventurier cu numele de Swann, însă apoi se măritase cu un bărbat cu o situație cît se poate de importantă în societate, contele de Forcheville. Desigur, cîteva persoane din acel salon, ducesa de Guermantes, de pildă, ar fi suris la asemenea afirmație (care, negînd distincția lui Swann, îmi părea monstruoasă, pe cînd eu însumi crezusem altădată, la Combray, împreună cu sora bunicii mele, că Swann nu putea să cunoască „prințese“) și, de asemenea, unele

doamne care ar fi putut să se afle acolo, dar care nu mai ieșeau deloc, ducesele de Montmorency, de Mouchy, de Sagan, ce fuseseră prietenele intime ale lui Swann și nu-l zăriseră nicicând pe acest Forcheville, care nu era primit în lume pe vremea cînd ele o mai frecventau încă. Și aceasta tocmai pentru că societatea de atunci, la fel ca și figurile astăzi schimbate și părul blond înlocuit cu păr alb, nu mai exista decît în amintirea oamenilor al căror număr scădea pe zi ce trecea. Bloch, în timpul războiului, începuse să „iasă“, să frecventeze mediile de altădată unde el nu era luat în seamă. În schimb, nu încetase să publice niște lucrări a căror sofisticare absurdă mă străduiam astăzi s-o spulber ca să nu mă stingherească, lucrări lipsite de originalitate, dar care dădeau tinerilor și multor doamne de lume impresia unei înălțimi intelectuale puțin comune, bătută de aripa geniului. Deci, după o sciziune completă între vechea și noua sa mondenitate, își făcuse o apariție de oim de vază într-o societate reconstituită, pentru o fază nouă a vieții sale, onorată, glorioasă. Tinerii nu știau, firește, că el își făcea la vîrsta aceea debuturile în societate, cu atît mai mult cu cît cele cîteva nume pe care le reținuse din frecventarea lui Saint-Loup îi îngăduiau să dea prestigiului său actual un fel de recul nelimitat. În orice caz, părea unul dintre acei oameni de talent care au înflorit în toate vremurile în societatea înaltă, și nimeni nu-și închipuia că ar fi trăit vreodată altundeva.

De îndată ce isprăvisem de vorbit cu prințul de Guermantes, Bloch mă acapară și mă prezentă unei tinere

doamne care o auzise pe ducesa de Guermantes ¹ vorbind de multe ori despre mine și care era una dintre doamnele cele mai elegante ale zilei. Or, numele ei îmi era cu totul necunoscut, iar numele diferiților Guermantes-i nu-i era, probabil, prea familiar, fiindcă ea întrebă pe o americană în ce calitate avea doamna de Saint-Loup aerul de a fi

¹ Dacă cei din noile generații nu aveau prea mare considerație pentru ducesa de Guermantes fiindcă era în relații cu actrițe etc., doamnele, astăzi bătrâne, din familie o socoteau mereu ca pe un personaj extraordinar, pe de o parte pentru că îi cunoșteau obârșia, înfișetatea heraldică, legăturile intime cu cei pe care doamna de Forcheville i-ar fi numit *royalties**, dar și pentru că dînsa nu catadisea să vină în familie, plictisindu-se acolo, unde se și știa că nu poți conta pe prezența sa niciodată. Relațiile ei politice și în lumea teatrului, prost cunoscute dealtfel, nu făceau decît să-i sporească raritatea vizitelor și, deci, prestigiul. Astfel încît, în timp ce în lumea politică și artistică era considerată ca o făptură imprecis conturată, un soi de caterisită a foburgului Saint-Germain, care frecventează subsecretari de stat și stele de teatru, în același foburg Saint-Germain, dacă se dădea o mare serată, se spunea: „Merită, oare, s-o invităm pe Oriane? Ea tot nu va veni. În sfîrșit, s-o invităm de formă, dar să nu ne facem iluzii”. Și dacă, pe la 10 și jumătate, Oriane, într-o rochie strălucitoare, săgetîndu-se din priviri cu verișoarele sale, intra și se oprea în prag cu un soi de dispreț majestuos, și dacă rămînea un ceas, pentru bătrîna *grande dame* era o sărbătoare mai mare decît altădată pentru un director de teatru cînd Sarah Bernhardt, ce-și promisese vag concursul, pe care nimeni nu conta, venea și recita, cu o complezență și o simplitate nesfîrșită, în afară de bucata pe care o promisese, încă alte douăzeci. Prezența Orianei, căreia șefii de cabinet îi vorbeau de sus, lucru ce nu o împiedica (spiritul conduce lumea!) să caute să cunoască din ce în ce mai mulți, făcea ca serata nobilei *grande dame*, unde se aflau numai doamne extrem de distinse, să fie apreciată în afara și deasupra tuturor celorlalte serate ale bătrînelor aristocrate din același *season*** (cum ar mai fi spus doamna de Forcheville), dar la ale căror serate Oriane nu se deranja.

* De obîrșie regală (engl.).

** Sezon (engl.).

atît de intimă cu toată societatea strălucită care se afla acolo. Or, această americană era măritată cu contele de Farcy, o rudă obscură a Forcheville-ilor, în ochii căruia ei erau tot ce poate fi mai însemnat în lume. Astfel încît ea răspunse foarte natural : „Chiar dacă ar fi numai pentru aceea că este născută Forcheville. Este tot ce poate fi mai măreț“. Și cel puțin doamna de Farcy, crezînd cu naivitate că numele de Forcheville este superior celui de Saint-Loup, știa măcar ce reprezenta acesta din urmă. Dar încîntătoarea prietenă a lui Bloch și a ducesei de Guermantes nu știa absolut nimic în privința asta și, fiind destul de zăpăcită, răspunse cu bună credință unei tinere care o întrebase în ce fel era doamna de Saint-Loup rudă cu prințul de Guermantes, stăpînul casei : „Prin familia de Forcheville“, informație pe care tînăra fată o comunică, de parcă ar fi știut-o de cînd lumea, uneia dintre prietenele sale, care, fiind proastă din fire și nervoasă, se făcu roșie ca para focului la prima împrejurare cînd un domn îi spuse că Gilberte nu se înrudea cu familia Guermantes-ilor prin cea a Forcheville-ilor, astfel încît domnul crezu că se înșelase, își însuși eroarea și nu întirzie s-o răspindească. Dineurile, serbările mondene erau pentru americană un soi de școală Berlitz. Auzea nume și le repeta, fără să le fi cunoscut în prealabil valoarea, importanța exactă. Cuiva care întrebase dacă Gilberte avea Tansonville-ul de la tatăl ei, domnul de Forcheville, i se dădu explicația că nu era deloc așa, că aceea era o moșie a familiei soțului ei, că Tansonville era vecin cu Guermantes, aparținuse doamnei de Marsantes, dar fiind greu ipotecat, fusese răscumpărat pentru zestre de către Gil-

berte. În sfârșit, un bătrîn din vechea gardă, evocîndu-l pe Swann, prietenul familiilor de Sagan și de Mouchy, iar americana, prietenă cu Bloch, întrebîndu-l cum îl cunoscusem, declară că-l cunoscusem pe Swann la doamna de Guermantes, fără a bănuî că el fusese vecinul meu de la țară, tînărul prieten al bunicului meu. Confuzii de felul acesta au fost comise de către oamenii cei mai celebri și sînt considerate ca deosebit de grave în orice societate conservatoare. Saint-Simon, vrînd să arate că Ludovic al XIV-lea era de o ignoranță care-l „făcea să cadă citeodată, în public, în absurditățile cele mai grosolane“, nu dă decît două exemple ale acestei ignoranțe, și anume că regele neshiind că Renel era din familia Clermont-Gallerande iar Saint-Herem din cea de Montmorin, îi trata ca pe oameni fără importanță. În ce-l privește pe Saint-Herem, cel puțin avem consolarea că regele nu muri în necunoștință de cauză, căci domnul de la Rochefoucauld îi deschise ochii „foarte tîrziu“. „Mai mult, adăugă Saint-Simon cu puțină milă, a fost nevoie să i se explice cine erau aceste familii ale căror nume nu-i spuneau nimic.“

Această uitare atît de vivace ce acopere atît de repede trecutul cel mai recent, această ignoranță atît de năpăditoare dă, prin contrapondere, o mică știință cu atît mai prețioasă cu cît este și puțin răsîndită, privind genealogia oamenilor, adevăratele lor situații, rațiunile sentimentale, bănești sau de altă natură pentru care s-au aliat cu o anumită familie sau au făcut o mezelianță, știință apreciată în toate societățile unde domnește un spirit conservator, știință pe care bunicul meu o poseda, în cel mai înalt grad, cu privire la burghezia de la Combray și din

Paris, știință pe care Saint-Simon o aprecia atât de mult încît, în momentul cînd celebrează minunata inteligență a prințului de Conti, înainte chiar de a vorbi de științe, sau, mai bine zis, ca și cum aceasta ar fi prima dintre științe, el îl laudă pentru că a fost „un strălucit om de lume, luminos, drept, precis, învățat, cu lecturi uriașe, care nu uita nimic, care cunoștea genealogiile cu himelele și realitățile lor, de o politețe distinsă potrivit rangului, meritului, îndeplinind tot ce datoresc prinții de sînge și nu mai îndeplinesc astăzi ; știa să le înțeleagă pînă și uzurpările. Istorisirile din cărți și din conversații îi procurau material pentru a povesti ceea ce era mai îndatoritor asupra obîrșiei, funcțiilor etc.“ Mai puțin strălucit, bunicul meu cunoștea cu tot atîta precizie și savura cu tot atîta lăcomie tot ce era în legătură cu burghezia din Combray și din Paris. Rămăseseră puțini gurmanzi și amatori de felul acesta care să știe că Gilberte nu era o Forcheville, nici doamna de Cambremer o Méséglise, nici cea mai tînără o Valentinois. Puțini la număr, poate că recrutați nu chiar din cea mai înaltă artistocrație (cei mai buni cunoscători ai Legendei aurite¹ sau ai vitraliilor din secolul al XIII-lea nu sînt cei cucernici și nici chiar catolicii) ci adesea dintr-o aristocrație de rangul al doilea mai avidă de cei ce nu-i stau deloc la îndemînă, ori pentru care găsește cu atît mai mult timp să-i studieze cu cît îi frecventează mai puțin ; dar se întrunesc cu plăcere, fac cunoștință, organizează mese bogate pe asociații, cum ar fi Societatea bibliofililor sau a Prietenilor Reims-

¹ *La Légende Dorée*, viața sfinților, scrisă în secolul al XIII-lea de către Jacques de Voragine (n. t.).

ului, dineuri la care se degustă genealogiile. Femeile nu sînt admise, însă bărbații odată întorși acasă le spun nevestelor : „Am avut un dineu interesant. A fost acolo un domn de la Raspelière care ne-a ținut sub vraja sa, explicindu-ne că doamna de Saint-Loup, mama acelei fete frumoase, nu este deloc născută Forcheville. E un roman întreg“.

Prietena lui Bloch și a ducesei de Guermantes nu era numai elegantă și fermecătoare, ci și inteligentă, iar conversația cu dînsa era plăcută însă dificilă, deoarece nu numai numele interlocutoarei era nou pentru mine, dar și cel al unui mare număr de persoane de care-mi vorbea dînsa, și care alcătuiau acum fondul societății. Este adevărat, pe de altă parte, că, dorind să audă povestirile mele, mulți dintre acei de care-i vorbeam nu-i spuneau absolut nimic, fiind cu toții de multă vreme uitați, cel puțin cei care nu se distinseseră decît prin strălucirea individuală a persoanei lor, fără să poarte numele generice și permanente ale vreunei familii aristocrate celebre (al cărei titlu, tînăra doamnă îl cunoștea rareori exact, presupunînd obîrșii false în legătură cu un nume pe care-l auzise greșit în ajun, la un dineu) ; pe cele mai multe dintre ele ea nu le auzise niciodată rostite, întrucît începuse să iasă în lume (nu numai fiindcă era încă tînără, ci pentru că locuia de puțină vreme în Franța și nu fusese primită imediat) doar la cîțiva ani după retragerea mea. Nu știu cum îmi scăpă numele doamnei Leroi și, din întîmplare, interlocutoarea mea, datorită faptului că-i făcuse curte un vechi prieten al doamnei de Guermantes, auzise vorbindu-se despre ea. Însă în mod inexact, cum îmi dădui seama după

tonul disprețuitor cu care îmi răspunse această tinără snobă : „Da, știu cine este doamna Leroi, o veche prietenă a lui Bergotte“, pe un ton care vroia să spună : „o persoană pe care n-aș fi vrut niciodată să o văd venind la mine“. Înțelegi foarte bine că vechiul prieten al doamnei de Guermantes, ca un desăvârșit om de lume, pătruns de spiritul Guermantes-ilor, printre ale cărui trăsături exista și aceea de a nu avea aerul să atribuie importanță frecventării aristocrației, considerase stupid și prea anti-Guermantes să spună : „Doamna Leroi care le frecventa pe toate Altețele, pe toate Ducesele“, și preferase să spună :

- „Era destul de amuzantă. I-a răspuns într-o zi lui Bergotte cutare lucru“. Numai că pentru oamenii care nu sînt în cunoștință de cauză, aceste informații cu ajutorul conversației echivalează cu cele pe care le dă presa oamenilor din popor care cred pe rînd, potrivit ziarului lor, că domnul Loubet și domnul de Reinach sînt hoți sau mari cetățeni. Pentru interlocutoarea mea, doamna Leroi fusese un fel de doamnă Verdurin din prima fază, cu mai puțină strălucire și al cărei clan micuț s-ar fi limitat numai la Bergotte. Această tinără doamnă este, dealtfel, una dintre ultimele care, printr-o simplă întîmplare, auzise numele doamnei Leroi. Astăzi nimeni nu mai știe de cine e vorba, ceea ce este, dealtfel, foarte just. Numele ei nu figurează nici măcar în indexul memoriilor postume ale doamnei de Villeparisis, care fusese atît de preocupată de doamna Leroi. Dealtfel, marchiza n-a vorbit despre doamna Leroi nu atît pentru că, în timpul vieții, aceasta nu-i prea arătase prietenie, cît pentru faptul că nu putea

să intereseze pe nimeni după moartea ei, și această tăcere este impusă mai puțin de resentimentul monden al femeii decît de tactul literar al scriitoarei. Conversația mea cu eleganta prietenă a lui Bloch a fost încîntătoare, fiindcă această tină ră doamnă era inteligentă, dar deosebirea dintre vocabularele noastre o făcea anevoioasă și totodată instructivă. Zadarnic știm că trec anii, că tinerețea cedează locul bătrîneții, că averile și tronurile cele mai sigure se năruie, că celebritatea este trecătoare, felul nostru de a lua cunoștință și, ca să zicem, așa, de a lua clișeul acestui univers mișcător, dus de Timp, dimpotrivă, îl imobilizează. Astfel încît îi vedem mereu tineri pe oamenii pe care i-am cunoscut de tineri, pe cei pe care i-am cunoscut bătrîni îi înfrumusețăm retrospectiv cu virtuțile bătrîneții, ne încredem fără rezerve în autoritatea unui miliardar și în sprijinul unui suveran, știind prin rațiune, dar fără să o credem în mod efectiv, că ei vor putea fi mîine niște fugari lipsiți de putere. Într-un domeniu mai restrîns și de pură mondenitate, ca într-o problemă mai simplă care inițiază în dificultăți mai complexe dar de același ordin, neînțelegerea ce rezulta din conversația noastră cu tină ra doamnă, prin faptul că trăisem într-o anumită lume la distanța de douăzeci și cinci de ani, îmi dădea impresia și ar fi putut să întărească în mine sensul Istoriei.

Trebuie, dealtfel, să spunem că această necunoaștere a situațiilor reale, care face ca din zece în zece ani să se ivească privilegiați în aparența lor actuală și în așa fel ca și cum trecutul nu ar fi existat, care împiedică o americană proaspăt debarcată să vadă că domnul de Charlus

avusese situația cea mai însemnată din Paris, într-o epocă în care Bloch nu avea nici una, și că Swann, care făcea atîta caz de domnul Bontemps, fusese tratat cu cea mai mare prietenie de prințul de Galles, această neștiință există nu numai la noii-veniți, dar și la cei ce au frecventat mereu societățile învecinate, și la aceștia ca și la ceilalți, ignoranța este, de asemenea, un efect (însă de astă dată exercitîndu-se asupra individului și nu asupra păturii sociale) al Timpului. Fără îndoială că oricum am schimba mediul, felul de viață, memoria, păstrîndu-ne identic firul personalității, leagă de ea, la epoci succesive, amintirea societăților în care am trăit, fie și cu patruzeci de ani în urmă. Bloch aflat la prințul de Guermantes își amintea foarte bine modestul mediu evreiesc în care trăise la vîrsta de optsprezece ani, iar Swann, cînd nu o mai iubi pe doamna Swann ci pe o femeie ce servea ceaiul la același Colombin unde doamna Swann crezuse, o vreme, că este „chic“ să apară, ca la ceaiul din strada Royale, Swann își cunoștea foarte bine valoarea mondenă, își amintea de Twickenham, nu avea nici o îndoială în privința motivelor care-l făceau să meargă mai curînd la Colombin decît la ducesta de Broglie și știa perfect de bine că și dacă ar fi de o mie de ori mai puțin „șic“, faptul nu l-ar fi împiedicat să frecventeze localul lui Colombin sau hotelul Ritz, pentru că acolo se poate duce oricine plătește. Probabil că prietenii lui Bloch sau cei ai lui Swann își aminteau și ei de meschina societate evreiască sau de invitațiile la Twickenham, și astfel prietenii, ca niște *eu-ri* ceva mai puțin deslușite, ale lui Swann și Bloch, nu-l separau în memoria lor pe Bloch cel elegant de astăzi de cel sordid

de odinioară și pe Swann de la Colombin, din ultimele zile, de Swann de la Buckingham Palace. Dar acești prieteni fuseseră în oarecare măsură, în viață, vecini de-ai lui Swann ; viața li se desfășurase pe un plan destul de învecinat, pentru ca memoria lor să-l poată păstra destul de bine ; însă la alții, mai îndepărtați de Swann, la o distanță mai mare de el, nu neapărat socială, ci pe planul intimității, de unde și aerul mai vag al cunoștinței, raritatea întâlnirilor și puținătatea amintirilor, noțiunile erau mai confuze. Or, la străini de felul acesta, după treizeci de ani nu-ți mai amintești nimic precis care ar putea să prelungească în trecut și să schimbe valoarea ființei pe care o ai în fața ta. În ultimii ani ai vieții lui Swann, îi auzisem pe unii, oameni de lume totuși, cărora li se vorbea de el, spunând ca și cum acesta ar fi fost titlul său de notorietate : „Vorbiți de Swann de la Colombin ?“ Acum, îi auzeam pe unii oameni care ar fi trebuit, să știe, spunând despre Bloch : „Bloch cel nedespărțit de Guermantes-i ? Familiarul lor ?“ Aceste greșeli ce scindează o viață și, izolând prezentul, fac din omul de care vorbești un alt om, un om diferit, o creație din ajun, un om care nu este decît condensarea obiceiurilor lui actuale (pe cînd el poartă într-însul continuitatea vieții care-l leagă de trecut), aceste erori depind și de Timp, însă nu sînt un fenomen social, ci un fenomen de memorie. Avusei chiar în momentul acela un exemplu de un soi, este adevărat, destul de diferit, dar cu atît mai izbitor, al acestui fel de uitare care modifică în ochii noștri aspectul oamenilor. Marchizul de Villemandois, un tînăr nepot al doamnei de Guermantes, fusese odinioară față de mine de o îndrăgălat

neobrăzare care mă împinsese să adopt, ca represalii, în ce-l privea, o atitudine atât de insultătoare, încît devenisem în mod tacit ca doi dușmani. În timp ce tocmai meditam asupra Timpului, la acest matineu al prințesei de Guermantes, el rugă pe cineva să-mi fie prezentat, afirmînd că avea credința că aș fi cunoscut pe cineva înrudit cu el, că citise unele dintre articolele mele și dorea să facă sau să refacă cunoștința cu mine. Este adevărat că devenise, cu vîrsta, ca și mulți alții, din impertinent ce era, serios, că nu mai era atât de arogant și că, pe de altă parte, se vorbea despre mine, ce-i drept în legătură cu niște articole destul de neînsemnate, în mediul pe care el îl frecventa. Dar aceste motive ale cordialității și avansurilor sale erau doar accesorii. Cauza principală, sau, cel puțin, cea care le dăduse celorlalte posibilitatea de a intra în joc, era că, sau avînd o memorie mai slabă decît a mea, sau acordînd o atenție mai puțin susținută ripostelor mele decît făcusem eu altădată în privința provocărilor lui, întrucît eram pe atunci pentru el un personaj mult mai neînsemnat decît era el pentru mine, uitase cu totul dușmănia dintre noi. Numele meu îi amintea cel mult că mă văzuse poate, sau pe cineva dintr-ai mei, la vreuna din mătușile sale. Și neștiind, de fapt, dacă-mi fusese prezentat pentru prima oară sau din nou, se grăbi să-mi vorbească despre mătușa sa, la care nu se îndoia că trebuia să mă fi întîlnit, amintindu-și că acolo se vorbea adesea despre mine, dar fără să-și aducă aminte de altercațiile noastre. Adeseori, tot ce ne rămîne de la un om este numele lui, și aceasta nu numai după ce a murit, dar și din timpul vieții. Inseși noțiunile noastre despre el sînt atât

de vagi și de stranii, și corespund atît de puțin cu cele pe care și le-a făcut el despre noi, încît uităm cu desăvîrșire că fusese cît pe ce să ne batem în duel cu el, dar ne aducem aminte că purta în copilărie niște ciudate ghetre galbene, pe Champs-Élysée, unde, dimpotrivă, în pofida asigurărilor noastre, nu-și aduce deloc aminte să se fi jucat cu noi.

Bloch intrase sărind ca o hienă. Mă gîndeam : „Frecventează saloane în care nu ar fi putut pătrunde acum douăzeci de ani“. Dar era, de asemenea, cu douăzeci de ani mai în vîrstă. Era mai aproape de moarte. La ce-i servea lucrul acesta ? Din apropiere, transparența unui obraz în care, de la distanță și prost luminată, nu vedeam decît tinerețea plină de veselie (fie că îi supraviețuise, fie că așa o evocam eu), dezvăluia figura aproape înspăimîntătoare, foarte neliniștită, a unui bătrîn Shylock, așteptînd în culise, complet machiat, momentul intrării în scenă, recitînd în șoaptă, cu anticipație, primul vers. Peste zece ani, în aceste saloane în care lipsa lor de vlagă îl va fi impus, el va intra sprijinindu-se în baston, devenit „maestru“, considerînd ca o corvoadă obligația de a face vizite familiei La Trémoille. La ce bun toate acestea ?

Din schimbările survenite în societate, puteam cu atît mai mult să extrag adevăruri importante și demne să cîmînteze o parte din lucrarea mea, cu cît ele nu erau deloc, așa cum aș fi putut fi ispitit să o cred în primul moment, specifice epocii noastre. Pe vremea cînd eu însumi, care abia reușisem să intru, mai nou chiar decît era Bloch astăzi, în mediul Guermantes-ilor, contemplasem peșme, ca făcînd parte integrantă din acest mediu, ele-

mente cu totul diferite, admise de puțin timp, și care păreau ciudat de noi unora mai vechi, de care nu-i deosebeam, luați drept buni de către ducii de atunci, membri dintotdeauna ai foburgului, cu toate că odinioară ei, sau tații lor, sau bunicii lor, fuseseră niște parveniți. Astfel încît nu calitatea de oameni din înalta societate dădea strălucire acestei societăți, ci faptul de a fi fost asimilați, mai mult sau mai puțin complet, de această societate care făcea din niște oameni ce păreau cu toții la fel după o trecere de cincizeci de ani, oameni din înalta societate. Chiar în trecutul în care adînceam numele de Guermantes, ca să-i restitui întreaga măreție, și pe bună dreptate de altfel, căci sub Ludovic al XIV-lea, Guermantes-ii, familie cvaziregală, erau mai bine priviți decît astăzi, fenomenul pe care-l observam acum se producea aidoma. Nu fuseseră, oare, văzuți atunci încuscrindu-se cu familia Colbert, de exemplu, care astăzi, e adevărat, ne pare foarte nobilă, o dată ce a lua în căsătorie o fată din neamul Colbert pare o partidă strălucită pentru un La Rochefoucauld ? Guermantes-ii nu ținuseră seama de noblețea Colbert-ilor, atunci cînd se încuscriseră cu ei, căci aceștia erau simpli burghezi, și tocmai faptul că se uniseră cu Guermantes-ii îi înnobilase. Dacă numele d'Haussonville se stinge cu reprezentantul actual al acestei case, faima lui se va datora poate faptului că descinde din doamna de Staël, în timp ce înainte de revoluție domnul d'Haussonville, unul dintre primii seniori ai regatului, se fălea înaintea domnului de Broglie de a nu-l cunoaște pe tatăl doamnei de Staël,

și de a nu-l putea prezenta, după cum nici domnul de Broglie n-ar fi putut-o face, fără să aibă habar că fiilor se vor căsători într-o zi, unul cu fiica, iar celălalt cu nepoata autorului *Corinnei*. Îmi dădeam seama, din cele ce-mi spunea ducesa de Guermantes, că aș fi putut face în lumea asta impresia unui om elegant dar fără titlu, despre care se crede cu temeinicie că a fost dintotdeauna afiliat aristocrației, așa cum a fost altădată cazul cu Swann și, înaintea lui, cu domnul Lebrun, cu domnul Ampère, toți acei prieteni ai ducesei de Broglie care, la început, nu prea făcea nici ea parte din înalta societate. Primele dăți când cinasem la doamna de Guermantes, cât trebuie să-i fi scandalizat pe inși ca domnul de Beuserfeuil, și nu atât prin prezența mea, cât prin observațiile care arătau că eram cu totul neștiutor în privința amintirilor ce-i constituiau trecutul și-i dădeau o formă imaginii pe care o avea despre societate ! Într-o zi, când Bloch, foarte bătrîn, va avea amintiri destul de vechi despre salonul Guermantes, așa cum i se înfățișa în acest moment, va fi la fel de surprins, de rău impresionat în prezența anumitor intruziuni și a anumitor ignoranțe. Iar, pe de altă parte, își va însuși cu siguranță și va împrăști în jurul lui acele calități de tact și de discreție pe care le crezusem privilegiul unor oameni ca domnul de Norpois, și care renasc și se încarnează tocmai în cei ce ni se par mai nepotriviti dintre toți. Dealtfel, prilejul ce mi se prezentase de a fi admis în societatea Guermantes-ilor îmi păruse ceva excepțional. Dar dacă mă îndepărtam de mine și de mediul imediat înconjurător, vedeam că acest fenomen social nu

era chiar atât de izolat cum mi se păruse la început și că din bazinul de la Combray unde mă născusem, țîșniseră, în fond, destul de numeroase jeturi de apă care se ridicaseră odată cu mine, simetric, deasupra aceleiași mase lichide ce le alimentase. Fără îndoială că împrejurările avînd totdeauna ceva special, iar caracterele ceva individual, altfel pătrunsese, la rîndul său, Legrandin în acest mediu (prin straniul mariaj al nepotului său), altfel se înrudise cu el fiica Odettei, altfel își făcuse intrarea Swann și, la urmă, eu. Pentru mine, care-mi petrecusem viața închis într-însa și văzînd-o din interior, cea a lui Legrandin îmi părea fără nici o legătură cu a mea și urmînd un drum opus, tot așa cum un rîu în valea sa adîncă nu ia cunoștință că un rîu divergent, în ciuda abaterilor de curs, se varsă în același fluviu. Dar văzut de la o oarecare înălțime, așa cum procedează statisticianul ce neglijează motivele sentimentale sau imprudențele evitabile, dar care au provocat moartea cutărei persoane, și face doar numărătoarea celor ce mor anual, se vedea că mai mulți inși porniți din același mediu, de zugrăvirea căruia m-am ocupat la începutul acestei povestiri, ajunseseră într-un altul, cu totul deosebit, și probabil că, așa cum se încheie anual la Paris un număr mijlociu de căsătorii, oricare alt mediu burghez cultivat și bogat ar fi furnizat o proporție aproximativ egală de oameni ca Swann, ca Legrandin, ca mine și ca Bloch, pe care i-am întîlni din nou, aruncîndu-se în oceanul „înaltei societăți“. Și dealtfel ei se recunoșteau acolo, căci dacă tînărul conte de Cambremer uimea toată lumea cu distincția, cu finețea, cu eleganța lui sobră, recunoșteam în ele — totodată ca și în privi-

rea lui frumoasă și în dorința lui arzătoare de a parveni — ceea ce-l caracteriza deja pe unchiul său Legrandin, adică un vechi prieten foarte burghez, cu toate că de aspect aristocratic, al părinților mei.

Bunătațea, simplă maturație care a ajuns să îndulcească firi la origine mai acide decît cea a lui Bloch, este tot atît de răspîndită ca acel simț al echității care face, cînd avem dreptate, să nu ne temem de un judecător pîrtinitor mai mult decît de unul prieten. Și nepoții lui Bloch vor fi buni și discreți aproape din naștere. Bloch poate nu ajunsese încă pînă acolo. Dar observai că el care odinioară se prefăcea a se crede obligat să facă două ore cu trenul pentru a vizita pe cineva care nu i-o ceruse, acum, cînd primea multe invitații nu numai la prînz sau la cină, dar și de a petrece două săptămîni într-un loc, două săptămîni într-un altul, refuza de multe ori și fără să o spună, fără să se laude de a le fi primit sau de a le fi refuzat. Discreția, discreția în fapte, în cuvinte, îi venise odată cu situația socială și cu vîrsta, cu un fel de vîrstă socială, dacă se poate spune așa. Nu încapă îndoială că Bloch fusese altădată la fel de indiscret pe cît de incapabil de a fi binevoitor și de a-ți da un sfat. Dar anumite cusururi, anumite calități sînt legate mai puțin de un individ sau altul decît de un anumit moment al existenței considerat din punct de vedere social. Ele sînt aproape exterioare indivizilor, care trec în lumina lor ca prin variate solstiții, preexistente, nedeterminate, de neînlăturat. Medicii care caută să-și dea seama dacă un anumit medicament scade sau sporește aciditatea stomacului, dacă îi activează sau încetinește secrețiile, obțin rezultate diferite nu în funcție

de stomacul din ale cărui secreții iau puțin suc gastric, ci după cum îl iau într-un moment mai mult sau mai puțin înaintat al ingerării medicamentului.

Astfel, în fiecare din clipele duratei sale, numele de Guermantes, considerat ca un ansamblu al tuturor numelor pe care le admitea înăuntrul său, în jurul său, suferea pierderi, recruta elemente noi, ca acele grădini unde în orice moment flori abia îmbobocite, pregătindu-se să le înlocuiască pe cele care se ofilesc, se amestecă între ele, părînd o aglomerare omogenă, dar nu și cele care nu le-au văzut întotdeauna pe noile venite și păstrează în amintire imaginea precisă a celor care nu mai sînt.

Mai multe dintre persoanele reunite la acest matineu, sau pe care el mi le evoca, îmi ofereau aspectele pe care mi le prezentaseră pe rînd, în împrejurări diferite, opuse, în care ele îmi defilaseră prin față, reliefindu-mi aspectele variate ale vieții mele, diferențele de perspectivă, așa cum un accident de teren, un dîmb sau un castel, ivindu-se cînd în dreapta, cînd în stînga, pare întîi că domină o pădure, apoi că iese dintr-o vale, arătînd, astfel, călătorului schimbările de direcție și diferențele de altitudine în drumul pe care-l urmează. Întorcîndu-mă din ce în ce mai adînc în timp, ajungeam să găsesc imagini ale unei aceleiași persoane, despărțite prin intervale atît de lungi, păstrate de euri atît de distincte, avînd ele însele semnificații atît de deosebite încît de obicei le omiteam cînd credeam a cuprinde desfășurarea trecută a relațiilor mele cu ele, încît încetasem chiar să mă gîndesc că erau aceleași pe care le cunoscusem altădată, și-mi trebuia hazardul unei străfulgerări de atenție ca să le leg, ca într-o

etimologie, de acea semnificație inițială pe care o avuseseră pentru mine. Domnișoara Swann îmi arunca din cealaltă parte a gardului de răsură o privire a cărei semnificație trebuise, dealtfel, s-o corectez în mod retrospectiv : era de dorință. Amantul doamnei Swann, potrivit cronicii din Combray, mă privea din spatele aceluiasi gard, cu un aer aspru, care nu avea nici el sensul pe care i-l atribuisem atunci și care, dealtminteri, se schimbase într-atita, încît nu-l recunoscusem deloc la Balbec în domnul care privea un afiș lîngă Cazino, și de care mi se întîmpla, o dată la zece ani, să-mi aduc aminte, spunîndu-mi : „Dar era domnul de Charlus, ce lucru ciudat !“. Doamna de Guermentes la nunta doctorului Percepied, doamna Swann, îmbrăcată în roz, la fratele bunicului meu, doamna de Cambremer, sora lui Legrandin, atît de elegantă încît el se temea să nu-l rugăm să ne dea o recomandare către ea, erau, la fel ca atitea altele privitoare la Swann, Saint-Loup etc., tot atitea imagini cu care mă distram cîteodată, cînd le regăseam, plasîndu-le ca frontispiciu pe pragul relațiilor mele cu aceste diverse persoane, dar care nu-mi păreau în fond decît o imagine, și nedepusă în mine de făptura însăși, de care nu le mai lega nimic. Nu numai că unii oameni au memorie iar alții nu (fără să fie chiar ca soțiile ambasadorilor Turciei și alte persoane ce trăiesc în uitare permanentă, ceea ce le permite să găsească mereu — noutatea precedentă estompîndu-se după opt zile, sau cea următoare avînd darul de a o izgoni — loc pentru noutatea contrară ce li se spune), dar chiar la memorie egală, doi inși nu-și amintesc de aceleași lucruri. Unul din ei va fi dat puțină atenție

unui fapt în legătură cu care celălalt va păstra o puternică remuşcare ; în schimb el va fi prins din zbor, ca un semn simpatic şi caracteristic, un cuvânt scăpat aproape fără nici un gând celuilalt. Interesul de a nu te fi înşelat când ai exprimat un pronostic eronat scurtează durata amintirii acestui pronostic şi-ţi permite foarte curînd să afirmi că nu l-ai emis. În sfîrşit, un interes mai profund, mai dezinteresat, diversifică memoriile în aşa fel încît poetul care uitase aproape cu totul faptele ce i se reamintesc păstrează o impresie fugitivă. De aici provine faptul că după douăzeci de ani de absenţă găseşti în locul unor presupuse pizme iertări involuntare, inconştiente, şi, în schimb, atîtea uri a căror cauză nu ţi-o poţi explica (pentru că la rîndul tău ai uitat proasta impresie pe care o făcuseşi). Uiţi chiar datele din istoria oamenilor pe care i-ai cunoscut cel mai bine. Şi fiindcă trecuseră cel puţin douăzeci de ani de cînd îl văzuse pentru prima dată pe Bloch, doamna de Guermantes ar fi jurat că el se născuse în lumea ei şi că la doi ani îl legănase pe genunchi ducesa de Chartres.

Şi de cîte ori nu-mi reapăruseră în faţă aceşti oameni în decursul vieţii lor, ale cărei împrejurări diverse păreau să prezinte aceleaşi fiinţe, dar sub forme şi scopuri variate ! Iar diversitatea punctelor din viaţa mea prin care trecuse firul vieţii fiecăruia din aceste personaje le amestecase în cele din urmă pe cele ce păreau mai depărtate, ca şi cum viaţa nu dispunea decît de un număr limitat de fire pentru a ţese desenele cele mai diferite. Ce putea fi mai diferit, de pildă, în diversele mele trecuturi, decît vizitele pe care le făceam unchiului Adolphe,

decît nepotul doamnei Villeparisis, vara mareşalului, decît Legrandin şi sora lui, decît fostul croitor, prietenul Françoisei? Şi astăzi toate aceste fire se împletiseră ca să alcătuiască urzeala, aici a menajului Saint-Loup, acolo a tînărului menaj Cambremer, ca să nu mai vorbim de Morel şi de atîta alţii, a căror căsătorie contribuisese la naşterea unei împrejurări, încît mi se părea că împrejurarea era unitatea completă, iar personajul numai o parte componentă. Iar viaţa mea se întinsese de pe acum destul de mult spre a găsi pentru mai multe dintre fapţurile pe care mi le înfăţişa o altă fapătură care să le întregească în sferele opuse ale amintirilor mele. Puteam să adaug tablourilor lui Elstir, puse aici la locul de cinste, amintirile cele mai vechi despre familia Verdurin, sau Cottard, conversaţia din restaurantul de la Rivebelle, dimineaţa cînd o cunoscusem pe Albertine, şi atîtea altele. Astfel, un iubitor de artă căruia i se arată voletul unui panou sculptat şi pictat din spatele altarului îşi aduce aminte în ce biserică, în ce muzeu, în ce colecţie particulară sînt împrăştiate celelalte (tot aşa cum urmărind cataloagele de vinzări sau frecventîndu-i pe anticari, ajunge să găsească obiectul geamăn celui pe care-l posedă, perechea acestuia); el poate reconstitui în minte compartimentul inferior şi chiar altarul întreg. Aşa cum o ciatură urcînd de-a lungul troluiului atinge lanţul de mai multe ori şi în părţi opuse, nu exista un personaj, aproape nici chiar lucruri, care, ocupînd un loc în viaţa mea, să nu fi jucat rînd pe rînd roluri diferite. Dacă regăseam după cîtiva ani în amintire o simplă relaţie mondenă, chiar şi un obiect material, vedeam că viaţa nu încetase să ţeasă în jurul

lui felurite fire care în cele din urmă îl înveșmîntau în această frumoasă și inimitabilă catifea a anilor, asemănătoare celei care, în parcurile bătrîne, înfășoară o simplă conductă de apă într-o teacă de smarald.

Nu numai înfățișarea acestor oameni te ducea cu gîndul la niște fapte de vis. Pentru ei înșiși viața, adîncită în somnul tinereții și dragostei, devenise din ce în ce mai mult un vis. Își uitaseră pînă și resentimentele, urile, și ca să fie siguri că tocmai persoanei din fața lor nu-i mai adresau cuvîntul de zece ani, ar fi trebuit să se raporteze la un registru precis, dar acesta era tot atît de confuz ca un vis în care nu mai știi de cine ai fost insultat. Toate aceste vise alcătuiau aparențele contrastante ale vieții politice, în care vedeai în același guvern oameni care se acuzaseră reciproc de crimă sau de trădare. Iar visul acesta se încetoșa ca moarța la anumiți bătrîni în zilele ce urmau aceleia în care făcuseră dragoste. În acele zile nu i se mai putea pretinde nimic președintelui republicii, căci el uita totul. Apoi, dacă era lăsat să se odihnească vreo cîteva zile, amintirea trebu-rilor obștești îi revenea fără veste, ca aceea a unui vis.

Uneori, ființa atît de deosebită de cea pe care o cunoscusem mai pe urmă nu îmi apărea într-o singură imagine. Ani întregi Bergotte îmi păruse un bătrîn blînd și divin, și mă simțisem paralizat ca de o fantasmă în fața pălăriei gri a lui Swann, a mantoului violet al soției sale, a misterului cu care o învăluia pe ducesa de Guermantes nîmele stirpei sale pînă și într-un salon : începuturi aproape fabuloase, mitologie fermecătoare a unor relații devenite apoi atît de banale, dar pe care ele le prelungeau

în trecut, ca în văzduh, cu o strălucire asemănătoare celei pe care o proiectează coada scînteietoare a unei comete. Și chiar cele ce nu începuseră tăinic, ca legăturile mele cu doamna de Souvré, astăzi atît de seci și pur mondene, păstrau la începuturile lor primul suris, mai calm, mai blind, și atît de dulce imprimat în plenitudinea unei după-amiezi pe malul mării, a unui amurg primăvăratice la Paris, plin de zgomot de trăsuri, de praf ridicat și de soare răscolit ca apa. Și poate că doamna de Souvré n-ar fi reprezentat mare lucru dacă ar fi fost desprinsă de ambianța aceea, asemeni unor monumente — La Salute¹, de pildă — care fără să aibă cine știe ce frumusețe proprie se potrivesc admirabil locului unde sînt așezate, dar ea făcea parte dintr-un vraf de amintiri pe care le consideram ca avînd o anumită valoare „una peste alta“, fără să mă întreb în ce măsură anume figura în ele persoana doamnei de Souvré.

Un lucru mă izbi încă și mai mult decît schimbările fizice, sociale, pe care le suferiseră toți oamenii aceștia, anume ideile diferite pe care le aveau unii despre alții. Legrandin îl disprețuia pe Bloch și nu-i adresa niciodată cuvîntul. Acum, se arată foarte amabil cu el. Cauza nu era deloc situația mai importantă dobîndită de Bloch, în care caz nici nu ne-am mai fi sesizat, căci schimbările sociale aduc cu sine, prin forța împrejurărilor, schimbări respective de poziție între cei ce le-au suferit. Nu ; cauza era că oamenii — adică ceea ce reprezintă ei pentru noi —

¹ Santa Maria Della Salute (*La Salute*), biserică din Veneția, la intrarea în Canal Grande (n. trad.).

nu mai au în memoria noastră uniformitatea unui tablou. Cu voia uitării noastre, ei evoluează. Uneori ajungem să-i confundăm între ei: „Bloch este cineva care venea la Combray“, și spunînd Bloch mă avea în vedere pe mine. Dimpotrivă, doamna Sazerat era convinsă că o anumită teză istorică despre Filip al II-lea era lucrarea mea (ea aparținea lui Bloch). Fără a ajunge la astfel de intervertiri, uiți murdăriile pe care ți le-a făcut cineva, cu sururile lui, ultima dată cînd v-ați despărțit fără o strîngere de mînă și, în schimb, îți amintești de o întîmplare mai veche, cînd erați în raporturi bune. Comportarea lui Legrandin în amabilitatea sa față de Bloch corespunde acestei întîmplări mai vechi, fie că pierduse amintirea unui anumit trecut, fie că-l considera prescis, amestec de iertare, de uitare, de indiferență, care este de asemenea un efect al Timpului. Dealtfel, amintirile pe care le avem unii despre alții, chiar și în dragoste, nu sînt aceleași. O văzusem pe Albertine amintindu-și perfect cutare cuvînt pe care i-l spuseseam la una din primele noastre întîlniri și pe care îl uitasem cu desăvîrșire. Iar de vreo întîmplare înfiptă pentru totdeauna în capul meu, ca o cremene, ea nu-și aducea deloc aminte. Viețile noastre paralele semănau cu acele alei, de-a lungul cărora, din loc în loc, sînt așezate simetric, însă nu unele în fața altora, vase cu flori. Cu atît mai mult este de înțeles că, în ce-i privește pe oamenii pe care-i cunoști mai puțin, abia îți amintești cine sînt, sau îți amintești altceva, chiar mai vechi decît ceea ce gîndeai despre ei altădată, ceva ce-ți este sugerat de către oamenii în mijlocul cărora îi regăsești, și care nu-i cunosc decît de puțină vreme, în-

frumusețați de calitate, și de o situație pe care odinioară nu o aveau, dar pe care uitucul le acceptă fără greutate.

Probabil că viața, scoțindu-mi-i în cale în mai multe rinduri pe acești oameni, mi-i prezentase în împrejurări speciale care, împrejmuiindu-i din toate părțile, îmi limitaseră câmpul de vedere de la început și mă împiedicaseră să le cunosc esența. Chiar acești Guermantes, care fuseseră pentru mine obiectul unui vis atât de măreț, când mă apropiasem întâi de ei îmi apăruseră sub aspectul unei vechi prietene a bunicii și al unui domn care-mi aruncase o privire atât de dezagreabilă, la ora prânzului, în grădinile cazinoului. (Căci există între noi și alții o marjă de contingentă, după cum înțelegeam din lecturile mele de la Combray că există o marjă de percepție ce împiedică un contact absolut între realitate și spirit.) Astfel încît numai raportîndu-le la un nume și totdeauna cu întîrziere cunoașterea acestor persoane devenise pentru mine cunoașterea familiei Guermantes. Dar poate că ceea ce îmi făcea viața mai poetică era tocmai faptul de a mă gîndi că neamul misterios cu ochi pătrunzători, cu plisc de pasăre, stirpea roză, aurie, inaccesibilă, fusese atât de adesea, atât de simplu, prin forța împrejurărilor oarbe și diverse, expusă contemplării mele, legăturilor cu mine, chiar intimității mele, în așa fel încît atunci cînd voisem să o cunosc pe domnișoara de Stermaria, sau să comand rochii pentru Albertine, mă adresasem, ca celor mai îndatoritori dintre prietenii mei, cuiva din familia Guermantes. Desigur, vizitele la ei se vădeau plicticoase, ca și cele la alți oameni de lume pe care îi cunoscusem mai pe urmă. Chiar în privința ducesei de Guermantes, cum

se întâmpla cu anumite pagini de Bergotte, farmecul ei îmi era vizibil numai de la distanță și dispărea îndată ce mă aflam lângă ea, fiindcă își avea lăcașul în memoria și în imaginația mea. Dar oricum și în pofida oricărui lucru, Guermantes-ii, ca și Gilberte, se deosebeau de alți oameni de lume prin faptul că-și aveau rădăcinile înfipte mai adânc într-un trecut al vieții mele, când visam mai mult și credeam mai mult în oameni. Zestrea plictiselii mele, stînd de vorbă în momentul acesta cu una și cu alta, o alcătuiau cel puțin acele închipuiri ale copilăriei mele pe care le găsisem cele mai frumoase și le crezusem cele mai inaccesibile, și mă consolam confundînd, ca un negustor ce-și încurcă socotelile, valoarea posedării lor cu prețul la care le cotase dorința mea.

Însă în privința altor ființe, trecutul legăturilor cu ele era plin de vise mai arzătoare, năzărite fără speranță, în care viața mea de atunci, dedicată lor cu totul, înflorea atît de bogat, încît abia puteam înțelege ce puțină cenușă își cernea împlinirea lor, panglică subțire și ternă a unei intimități indiferente și disprețuite, în care nu mai puteam găsi nimic din ceea ce făcuse taina, febra și dulceața lor.

„Ce mai face marchiza d'Arpajon?“ întrebă doamna de Cambremer. „Dar a murit“, răspunse Bloch. „O confundați cu contesa d'Arpajon care a murit anul trecut“. Prințesa d'Agrigento interveni în discuție; tînără văduvă a unui soț bătrîn, foarte bogat și purtător al unui nume ilustru, era cerută tot timpul în căsătorie și de aceea de-

venise foarte sigură pe sine. „Marchiza d'Arpajon a murit și ea acum aproape un an“. „Ah ! un an, vă asigur că nu, răspunse doamna Cambremer, am fost la o serată muzicală la ea, acum mai puțin de un an“. Bloch, nu mai mult decît tinerii filfizoni din lumea mare, nu putea să ia parte în mod util la discuție, căci toate aceste decese de oameni vîrstnici erau prea departe de ei, fie prin enorma diferență de vîrstă, fie din pricina parvenirii recente (a lui Bloch, de exemplu) într-o societate diferită și pe care o aborda pieziș, în momentul cînd aceasta amurgea, într-un crepuscul în care amintirea unui trecut ce nu-i era familiar nu-l putea lămuri. Cît despre oamenii de aceeași vîrstă și din același mediu, moartea își pierduse pentru ei semnificația stranie. Dealtfel, se cereau toată ziua nou-tăți despre atît de multe persoane în pragul morții și dintre care unele se restabiliseră în timp ce altele „sucom-baseră“, încît oamenii nu-și mai aduceau aminte cu precizie dacă cineva, pe care nu avuseseră niciodată prilejul să-l vadă, scăpase de congestia pulmonară sau răposase. Moartea alerga de colo-colo și devenea mai incertă în sfera vîrstnicilor. La această încrucișare a două generații și a două societăți care, în virtutea unor rațiuni diferite, rău plasate pentru a desluși moartea, aproape că o confundau cu viața, cea dintîi se mondenizase, devenise un incident ce califica mai mult sau mai puțin un om, fără ca tonul pe care se vorbea să aibă aerul de a însemna că acest incident încheia totul pentru el. Se spunea : „Dar uitați că X a murit“, cum s-ar fi spus : „A fost decorat“, „este academician“, sau — ceea ce era același lucru, deoarece îl împiedica de asemenea să asiste la petreceri —

„A plecat să-și petreacă iarna în Sud“, „îi s-a recomandat aerul de munte“. Și încă, în ce-i privea pe oamenii cunoscuți, ceea ce lăsau murind te ajuta să-ți reamintești că existența lor luase sfârșit. Însă în ce-i privea pe oamenii de lume foarte bătrâni, dar lipsiți de notorietate, lumea nu mai știa bine dacă muriseră sau nu, nu numai pentru că le cunoștea vag trecutul sau li-l uitase, ci pentru că ei nu aveau nici o legătură cu viitorul. Iar dificultatea pe care o resimțea fiecare de a face o triere între maladiile, absența, retragerea la țară, moartea bătrânilor oameni de lume, consacră, tot atît cît și indiferența celor șovăitori, lipsa de importanță a celor răposați.

„Dar dacă n-a murit, cum se face că n-o mai vedem deloc, și nici pe bărbatu-său?“ întrebă o fată bătrină căreia îi plăcea să facă spirite. „Păi, o să-ți spun“, replică mama ei care, cu toate că era octogenară¹, nu lipsea de la nici o petrecere, „cauza este că sînt bătrîni, și la vîrsta lor nu se mai iese în lume“. Părea că, înainte de cimitir, ar exista o cetate închisă a bătrînilor, cu lămpile mereu aprinse în negură. Doamna de Sainte-Euverte rezolvă disputa spunînd că într-adevăr contesa d'Arpajon murise cu un an în urmă, după o lungă boală, dar că la puțin timp și marchiza d'Arpajon se săvîrșise din viață, „într-un fel cu totul neînsemnat“, moarte ce dobîndea astfel asemănare cu toate aceste vieți, explicînd, totodată, de ce trecuse neobservată, și scuizîndu-i pe cei ce făceau confuzie. Auzind că doamna d'Arpajon murise într-adevăr, fata bătrînă aruncă mamei sale o privire alarmată, căci se temea ca vestea morții uneia dintre „contemporanele“

¹ În text, eronat, cincantenară (n. ed. Pléiade).

sale să n-o „afecteze“ ; parcă și auzea dinainte vorbindu-se de moartea propriei sale mame, cu următoarea explicație : „Fusesse foarte *afectată* de moartea doamnei d'Arpajon“. Însă, dimpotrivă, mama fetei bătrîne își făcea sieși impresia de a fi întrecut concurente de seamă, într-un concurs, de fiecare dată cînd cineva de vîrsta ei „dispărea“. Moartea lor reprezenta singurul chip în care își dădea încă în mod plăcut seama de propria ei viață. Fata bătrînă observă că mama ei, care nu păruse mîhnită cînd spusese că doamna d'Arpajon trăia retrasă într-un așezămînt în care bătrînii obosiți rămîn pentru totdeauna, fusese încă și mai puțin impresionată aflînd că marchiza trecuse pe „tărîmul de dincolo“, din care nu te mai întorci niciodată. Constatarea indifferenței mamei sale răscoli spiritul caustic al bătrînei fete. Pentru a-și face prietenele să rîdă, ea făcea o descriere foarte caraghioasă a felului voios, după cum spunea, în care mama ei rostise frecîndu-și mîinile : „Doamne, este deci adevărat că această biată doamnă d'Arpajon a murit“. Ea îi făcu fericiți chiar pe cei ce nu aveau nevoie de această moarte pentru a se bucura că sînt în viață. Căci orice moarte înseamnă pentru ceilalți o simplificare a existenței ; ea scutește de scrupulul de a te arăta recunoscător, de obligația de a face vizite. Totuși, moartea domnului Verdurin nu fusese întîmpinată în acest fel de către Elstir.

O doamnă ieși, căci avea alte matineuri și trebuia să ia o gustare cu două regine. Era vestita cocotă a societății înalte pe care o cunoscusem odinioară, prințesa de Nansau. Dacă nu s-ar fi girbovit (ceea ce-i dădea aerul, datorită capului ce se afla mult mai aplecat decît alțadată, de

a fi, cum se spune, cu *un picior în groapă*), cu greu s-ar fi putut spune că îmbătrânise. Continua să fie o Marie-An-toinette cu nasul austriac, cu privirea fermecătoare, conservată, îmbălsămată datorită a o mie de farduri îmbinate în mod adorabil și care-i făceau o figură liliachie. Flutura pe figura ei acea expresie jenată și tandă de a fi nevoită să plece, de a promite în mod afectuos să revină, de a se eschiva cu discreție, care depindea de mulțimea reuniunilor de elită unde era așteptată. Născută aproape pe treptele unui tron, măritată de trei ori, întreținută timp îndelungat și din belșug de mari bancheri, fără să mai ținem seama de nenumăratele fantezii pe care și le oferise, ea purta ușor în faldurile rochiei mov ca și ochii săi minunați și rotunzi, ca și figura sa fardată, amintirile cam încurcate ale acestui trecut foarte încărcat. Cum trecea pe lângă mine, ștergînd-o *englezește*, o salutai. Mă recunoscui, îmi strînse mîna și mă fixă cu pupilele sale rotunde și mov, cu aerul care vroia să spună: „Ce mult e de cînd nu ne-am mai văzut! Vom vorbi despre asta altă dată“. Îmi strînse mîna cu putere, fără să-și amintească exact dacă, într-o seară cînd mă aducea în trăsură de la ducesa de Guermantes, se petrecuse sau nu o aventură între noi. Pentru orice eventualitate, ea părea că face aluzie la ceva ce nu se întîmplase, lucru ce nu-i era greu, întrucît era în stare să privească cu tandrețe o tartă cu fragi sau, dacă era obligată să plece înainte de a se fi terminat muzica, să-și ia atitudinea disperată a unei abandonări care, în orice caz, n-ar fi fost definitivă. Nesigură, dealtfel, în privința aventurii cu mine, strîngerea furișă de mînă nu se prelungi și dînsa nu-mi spuse

nicî o vorbă. Mă privi numai, după cum am spus, într-un fel ce însemna : „Ce mult e de atunci !“ și care redeștepta amintirea soților ei, a bărbaților care o întreținuseră, a două războaie, iar ochii ei ca niște stele, asemănători unui orologiu astronomic tăiat într-un opal, marcară succesiv toate acele ore solemne ale unui trecut atît de îndepărtat, pe care ea îl regăsea în orice clipă cînd vroia să-ți dea un „bună ziua“ care era întotdeauna o scuză. Apoi, părăsindu-mă, porni repede către ușă, pentru ca nimeni să nu se deranjeze pentru ea și pentru a-mi arăta că, dacă nu stătuse de vorbă cu mine, fusese din cauză că era grăbită să recîștige minutul pierdut ca să-mi strîngă mîna pentru a putea fi punctuală la regina Spaniei ce avea să ia gustarea singură cu dînsa. Chiar aproape de ușă crezui că va merge în pas alergător. Gonea, într-adevăr, către mormînt.

O doamnă corpolentă îmi dădu bună ziua, în care scurt răstimp gîndurile cele mai diverse mi se îmbulziră în minte. Șovăii o clipă înainte de a-i răspunde, temîndu-mă că, nerecunoscîndu-i pe oameni mai bine decît mine, va fi crezut că sînt altcineva, dar apoi siguranța ei mă făcu, de teamă să nu fie cineva de care să fi fost foarte legat, să-mi exagerez amabilitatea surîsului, în timp ce privirea mea continua să-i caute pe trăsături numele pe care nu-l găseam. Așa cum un candidat la bacalaureat, nesigur de răspunsul pe care trebuie să-l dea, își fixează privirea pe fața examinatorului și speră în zadar să găsească acolo răspunsul pe care ar fi mai bine să-l caute în

propria-i memorie, tot astfel, zîmbind mereu, îmi aţineam privirea pe trăsăturile corpolentei doamne. Îmi păsură a fi cele ale doamnei Swann, şi zîmbetul meu luă o nuanţă de respect, în timp ce şovăiala începea să mi se risipească. O clipă mai tîrziu o auzii pe doamna cea corpulentă spunîndu-mi: „Mă luai drept mama mea, într-adevăr, încep să-i semăn foarte mult“. Şi o recunoscui pe Gilberte.

Discutarăm mult despre Robert; Gilberte vorbea de el pe un ton deferent, ca despre o fiinţă superioară, şi ţinea să-mi arate că-l admirase şi-l înţelesese. Ne amintirăm unul celuilalt în ce mare măsură ideile pe care le expunea el altădată asupra artei războiului (căci îi repetase, adesea, la Tansonville, aceleaşi teze pe care îl auzisem expunîndu-le la Doncières, şi mai tîrziu) fuseseră nu o dată şi cu privire la un mare număr de probleme, verificate în ultimul război.

„Cel mai mărunţ lucru pe care mi-l spunea la Doncières, nici nu poţi să-ţi închipui cît de mult mă impresionează astăzi, cum de fapt şi în timpul războiului. Ultimele cuvinte pe care le-am auzit de la el, cînd ne-am despărţit pentru a nu ne mai revedea, au fost că-l aştepta pe Hindenburg, general napoleonian, într-o bătălie tipic napoleoniană, cea care are ca scop să separe doi adversari, poate, adăugase el, pe englezi de noi. Or, doar la un an după moartea lui Robert, un critic pentru care el avea o mare admiraţie şi care exercita în mod vădit o mare influenţă asupra ideilor sale militare, domnul Henry Bidou, spunea că ofensiva lui Hindenburg din martie 1918

a fost «bătălia de separare a unui adversar masat împotriva a doi adversari în linie, manevră ce-i reușise împăratului în Apenini în 1796 și pe care o ratase în 1815, în Belgia». Cu câteva clipe înainte, Robert compara în fața mea bătăliile cu acele piese de teatru în care nu totdeauna reușești să-ți dai seama ce a vrut să spună autorul, deoarece își schimbă planul pe parcurs. Or, în ceea ce privea ofensiva germană din 1918, fără îndoială că, interpretînd-o în felul acesta, Robert nu ar fi fost de acord cu domnul Bidou. Însă alți critici cred că succesul lui Hindenburg în direcția Amiens, apoi oprirea forțată, succesul său în Flandra, apoi o nouă oprire au făcut, de fapt, în mod întimplător, din Amiens, și apoi din Boulogne, obiective pe care el nu și le fixase în prealabil. Și dat fiind că fiecare are posibilitatea să refacă o piesă în felul său, există oameni care văd în această ofensivă prevestirea unui marș fulgerător asupra Parisului, iar alții, violente atacuri dezordonate în scopul nimicirii armatei engleze. Și chiar dacă ordinele date de comandant sînt contrarii unor astfel de concepții, criticii vor avea totuși totdeauna latitudinea de a spune, ca Mounet-Sully, lui Coquelin, care susținea că *Mizantropul* nu este o piesă tristă, dramatică, așa cum intenționa să o joace primul (căci, după mărturiile contemporanilor, Molière îi dădea o interpretare comică și făcea publicul să ridă) : «Ei bine, aceasta înseamnă că Molière se înșela».

Și despre avioane, ți-aduci aminte cum spunea (avea fraze atît de reușite) că : «Fiecare armată trebuie să fie

un Argus cu o sută de ochi» ? N-a putut, vai, să vadă adevărindu-i-se vorbele.“ „Ba da, răspunsei, în bătălia de pe Somme a știut foarte bine că armatele noastre au început prin a-l orbi pe inamic străpungându-i ochii, adică distrugându-i avioanele și baloanele de observație“. „Ah, da, asta așa este“. Și cum, de când trăia numai pentru Inteligență, devenise cam pedantă : „Prețindea, de asemenea, că ne vom întoarce la mijloacele vechi. Știi că expedițiile din Mesopotamia în acest război (trebuie că citise asta, pe atunci, în articolele lui Brichot) evocă în fiecare moment, identică, Retragera lui Xenofon ? Iar pentru a trece Tigrul și Eufratul, comandamentul englez a folosit belone, vase lungi și înguste, gondolele acestei țări, de care se serveau vechii caldeeni“. Aceste cuvinte îmi dădeau senzația puternică a acelei stagnări a trecutului care, în anumite locuri, se imobilizează la nesfârșit printr-un soi de greutate specifică, astfel încît poți să-l regăsești neschimbat. Dar, datorită cărților citite la Balbec, nu departe de Robert, mărturisesc că, mai mult decît atunci cînd am regăsit în campania din Franța tranșeea doamnei de Sévigné, m-a impresionat, în Orient, în legătură cu asediul Kout-el-Amara (Kout-emirul, „așa cum spunem noi Vaux-le-Vicomte și Bailleau-l'Evêque“, ar fi spus preotul din Combray, dacă și-ar fi extins setea de etimologie asupra limbilor orientale), să văd cum revine alături de Bagdad acel nume de Bassorah despre care se vorbește atît de mult în *O mie și una de nopți* și unde ajunge de fiecare dată, după ce părăsise Bagdadul sau înainte de a se în-

toarce acolo, pentru a se îmbarca sau debarca, Simbad marinarul, pe vremea califilor, cu mult înaintea generalului Townshend și a generalului Gorringer.

„Există o latură a războiului pe care el începea, cred, să o observe, spusei eu, și anume, aceea că el este omenesc, că se trăiește ca o dragoste sau o ură, ar putea fi povestit ca un roman și, prin urmare, dacă cutare sau cutare tot repetă că războiul este o știință, lucrul acesta nu-l ajută întru nimic să-l înțeleagă, pentru că războiul nu este strategic. Inamicul nu ne cunoaște planurile, după cum nici noi nu cunoaștem scopurile urmărite de femeia pe care o iubim și, apoi, planurile acestea nu le cunoaștem, poate, nici noi înșine. Fusesse scopul nemților în ofensiva din 1918, să ia orașul Amiens ? Nu știm nimic. Poate că nici ei nu o știau, și numai evenimentul înaintării lor în vest spre Amiens să le fi determinat proiectul. Presupunând că războiul ar fi științific, și încă ar trebui să-l zugrăvești din cealaltă parte, așa cum picta Elstir marea pornind de la iluzii, de la convingerile pe care le rectifici treptat, așa cum ar povesti Dostoievski o viață. Dealtfel, este cu totul sigur că războiul nu este deloc strategic, ci mai curînd medical, comportînd accidente neprevăzute pe care clinicianul putea spera să le evite...”

În decursul întregii conversații, Gilberte îmi vorbise despre Robert cu o deferență care părea să se referă mai curînd la vechiul meu prieten decît la defunctul ei soț.

Avea aerul de a-mi spune : „Știu cît îl admirai. Te rog să mă crezi că am fost capabilă să înțeleg ce ființă superioară era“. Și totuși dragostea pe care, desigur, n-o mai purta amintirii lui poate că mai era încă motivul îndepărtat al particularităților vieții ei actuale. Astfel Gilberte era acum prietenă de nedespărțit cu Andrée. Cu toate că aceasta începuse, datorită în special talentului soțului său și propriei ei inteligențe, să pătrundă, bineînțeles nu în mediul Guermantes-ilor, dar într-o societate infinit mai elegantă decît cea pe care o frecventase altădată, lumea se mira că marchiza de Saint-Loup binevoise să-i devină cea mai bună prietenă. La Gilberte acest fapt păru un semn al înclinării ei către ceea ce credea a fi viața de artist și către o adevărată decădere socială. Explicația poate fi cea adevărată. Îmi veni însă în minte o altă explicație, de asemenea foarte convingătoare, și anume că imaginile pe care le vedem adunate undeva sînt în genere reflexul sau, într-un fel oarecare, efectul unei prime grupări destul de diferite, cu toate că simetrice, al altor imagini, extrem de îndepărtate de cea de a doua. Mă gîndeam că dacă Andrée, soțul ei și Gilberte erau văzuți în fiecare seară împreună, aceasta se datora, poate, faptului că viitorul soț al Andrée-i putuse fi văzut cu atîția ani în urmă trăind cu Rachel, iar apoi părăsind-o pentru Andrée. Este probabil că Gilberte, trăind pe atunci într-o lume prea distantă, prea înaltă, nu știuse nimic despre aceasta. Dar probabil că o aflase mai tirziu, cînd Andrée se ridicase, iar ea însăși coborîse destul de mult ca ele să se mai fi putut zări. Atunci femeia pentru care Rachel fusese părăsită de bărbatul, fără îndoială

seducător, pe care ea-l preferase lui Robert¹, trebuie că dobîndise un mare prestigiu în ochi Gilbertei.

Astfel, văzînd-o pe Andrée, Gilberte își amintea de acel roman de tinerețe ce fusese dragostea ei pentru Robert și încerca, poate, de asemenea, un sentiment de mare respect față de Andrée, de care era și acum îndrăgostit un bărbat, atît de iubit de acea Rachel, pe care simțea că Robert o iubise mai mult decît pe ea însăși. Dimpotrivă, poate că aceste amintiri nu jucau nici un rol în predilecția Gilbertei pentru acest menaj de artiști și trebuia să vezi în aceasta — ca la multă lume — pur și simplu gusturile, de obicei de nedespărțit la femeile de lume, de a se instrui și de a se înhăita cu mitocănimea. Poate că Gilberte îl uitase pe Robert, la fel cum o uitasem eu pe Albertine și, chiar dacă știa că artistul o părăsise pe Rachel pentru Andrée, nu se gîdea nicicînd, văzîndu-i, la faptul acesta ce nu jucase niciodată vreun rol în atracția pe care o simțea pentru ei. Nu s-ar fi putut spune cu precizie dacă prima mea explicație era adevărată sau numai posibilă, doar dacă aș fi avut mărturisirea celor interesați, singura resursă ce rămîne într-un astfel de caz, dacă ei s-ar fi putut destăinui cu claritate și cu sinceritate. Or, cea dintîi se întîlnește rareori, iar cea de

¹ O auzeam pe prințesa de Guermantes cu un aer exaltat și cu vocea de fier vechi pe care i-o făcea dantura falsă: „Da, așa este, vom face clan! Vom face clan! Îmi place acest tineret atît de inteligent, atît de participant, ah! ce *mujișiană* ești!” Și-și înfigea monoculul său mare în ochiul rotund, pe jumătate amuzată, pe jumătate scuzîndu-se că nu poate întreține veselia timp îndelungat, dar era hotărîtă să „participe” pînă la urmă, „să facă clan”.

a doua niciodată. În orice caz, Gilbertei nu putea să-i facă cine știe ce plăcere s-o vadă pe Rachel, devenită astăzi actriță celebră. Am fost deci surprins să aflu că recita versuri la acest matineu, după cum se anunțase, *Amintirea* de Musset și fabule de La Fontaine.

„Dar cum se face că vii la matineuri atât de aglomerate?” mă întrebă Gilberte. „Faptul că te regăsesc într-o asemenea foială ucigătoare îmi schimbă ideea pe care mi-o făcusem despre dumneata. E sigur că mă așteptam să te văd oriunde, însă nu la unul din marile tîmbălăuri ale mătușii mele — de vreme ce mătușă trebuie să-i spun” — adăugă ea cu un aer subtil, căci fiind doamna de Saint-Loup de mai mult timp în familie decît doamna Verdurin, ea se considera o Guermantes din totdeauna, și lezată de mezalianța ce o făcuse unchiul său luînd-o în căsătorie pe doamna Verdurin, care, e drept, fusese ridiculizată de mii de ori în fața ei în familie, în timp ce, de la sine înțeles, de mezalianța făcută de Saint-Loup, căsătorindu-se cu ea, se vorbea numai cînd nu era de față. Afecta, de-altfel, un și mai mare dispreț pentru această mătușă de neam prost, dintr-un soi de perversitate ce-i împinge pe oamenii inteligenți să se abată de la eleganța obișnuită, din nevoia, de asemenea, de amintiri pe care o resimt oamenii vîrstnici, pentru a încerca să dea un trecut eleganței lor celei noi, încît prințesei de Guermantes îi plăcea să spună, vorbind de Gilberte : „Vă voi spune că nu este o cunoștință nouă pentru mine, am cunoscut-o foarte bine pe mama acestei copile, și iată cum : era bună prietenă cu vara mea Marsantes. La mine l-a cunoscut pe

tatăl Gilbertei. În ceea ce-l privește pe bietul Saint-Loup, îi cunoșteam dinainte toată familia, propriul său unchi mi-era altădată prieten intim, la La Raspelière“. „Vedeți că Verdurinii nu erau deloc boemi“, îmi spuneau oamenii ce o auzeau pe prințesa de Guermantes vorbind așa, „ei erau prieteni dintotdeauna cu familia doamnei de Saint-Loup“. Eram poate singurul care știam, prin bunicul meu, că, într-adevăr, Verdurinii nu erau boemi. Dar nu tocmai pentru că o cunoscuseră pe Odette. Însă povestirile despre un trecut pe care nimeni nu-l mai cunoaște, ca și acelea despre călătoriile în țări în care n-a fost nimeni niciodată, se combină cu ușurință. „În sfârșit, conchise Gilberte, întrucât dumneata cobori câteodată din turnul duminical de fildeș, oare nu ți-ar conveni mai bine unele mici reuniuni intime la mine, la care aș invita cîțiva convivi spirituali și simpatici? Tămbălăurile mari de felul ăstuia de aici nu ți se prea potrivesc. Te-am văzut stînd de vorbă cu mătușa Oriane, care are toate calitățile posibile, dar pe care n-o vom nedreptăți, nu-i așa, declarînd că nu face parte din elita intelectuală“.

Nu puteam s-o pun pe Gilberte la curent cu gîndurile ce mă frămîntau de o oră, dar crezui că, în ceea ce privește pura distracție, mi-ar putea fi de folos, întrucît plăcerile mele nu mi se părea că trebuie să se rezume neapărat la discuții literare cu ducesa de Guermantes, mai curînd decît cu doamna de Saint-Loup. Desigur că aveam intenția să-mi reiau chiar de mîine traiul în singurătate, cu toate că de data asta cu un scop. Nici la mine nu voi lăsa pe nimeni să intre în clipele mele de lucru, căci datoria de a-mi îndeplini opera trecea înaintea aceleia de a

li politice sau chiar bun. Ei, care nu mă mai văzuseră de atîta timp, vor insista, probabil, regăsindu-mă acum și considerîndu-mă însănătoșit, vor veni după ce-și vor fi terminat sau întrerupt munca zilei sau a vieții, avînd aceleași nevoie de mine pe care o avusesem eu altădată de Saint-Loup, și asta fiindcă, așa cum observasem încă la Combray, cînd părinții îmi făceau reproșuri tocmai în momentul cînd, fără știrea lor, luasem hotărîrile cele mai lăudabile, cadranele interioare, împărțite între oameni, nu sînt reglate la aceeași oră, unul din ele bătînd ora de odihnă exact cînd altul o indică pe cea de muncă, unul bătînd ceasul pedepsirii de către judecător, pe cînd la cel vinovat ceasul remușcării și al desăvîrșirii interioare a sunat de mult. Dar voi avea curajul să răspund celor ce ar veni să mă vadă sau ar pune să mă caute că am, în legătură cu niște lucruri esențiale cu care trebuie să mă pun la curent neîntîrziat, o întîlnire urgentă, capitală, cu mine însumi. Și, cu toate acestea, în pofida faptului că există prea puțină legătură între adevăratul nostru eu și celălalt, din pricina omonimiei și a trupului în comun pentru amîndouă, spiritul de abnegație ce te face să sacrifici datoriile de mai mică importanță, chiar și unele plăceri, le pare altora egoism.

Și, dealtfel, oare nu pentru a mă ocupa de ei voi trăi departe de cei ce se vor plînge că nu mă văd, pentru a mă ocupa de ei mai temeinic decît aș putea-o face alături de ei, pentru a căuta să-i revelez lor înșiși, să-i realizez ? La ce ar fi folosit ca, alți ani de-a rîndul, să-mi pierd serile lăsînd să alunece peste ecoul de-abia stins al cuvintelor lor sunetul tot atît de inutil al cuvintelor mele, pentru plă-

cerea sterilă a unui contact monden ce exclude orice înțelegere? Nu era oare preferabil să încerc să descriu curba, să desprind legile gesturilor pe care le făceau, cuvintelor pe care le rosteau, legile vieții și firii lor? Din păcate, voi avea de luptat împotriva acestei obișnuințe de a mă pune în locul altora, care dacă favorizează conceperea unei lucrări, îi întârzie realizarea. Căci, dintr-o politețe superioară, ea te împinge să sacrifici altora nu numai plăcerea, dar și datoria, când, punându-te în locul altora, datoria, oricare ar fi, chiar și aceea de a rămâne în spatele frontului, pentru cine nu poate aduce nici o contribuție în prima linie, apare, ceea ce nu poate fi în realitate, drept o plăcere.

Și departe de a mă crede nefericit în această viață fără prieteni, fără taifasuri, cum li s-a întâmplat oamenilor celor mai de seamă să o creadă, înțelegeam că forțele de exaltare care se cheltuiesc în prietenie creează o situație periculoasă prin năzuința către o prietenie deosebită care nu duce decât la abaterea de la un adevăr către care aveau posibilitatea să ne ducă. Dar, în sfârșit, când unele intervale de tihnă și de societate îmi vor fi necesare, atunci, mai curînd decât conversațiile intelectuale despre care oamenii de lume cred că le sînt de folos scriitorilor, simțeam că niște aventuri amoroase cu fete în floare ar fi o hrană aleasă pe care, la rigoare, aș putea s-o îngădui imaginației mele, asemenea faimosului cal hrănit numai cu trandafiri! Ceea ce-mi doream deodată din nou era ceea ce visasem la Balbec cînd, fără să le cunosc încă, le văzusem trecînd de-a lungul mării pe Albertine, pe Andrée și pe prietenele lor. Dar, vai! nu mai aveam cum

să le regăsesc pe acelea pe care tocmai în acest moment le doream atât de mult. Acțiunea anilor ce transformase toate ființele pe care le văzusem astăzi, chiar și pe Gilberte, făcuse desigur din toate cele ce supraviețuiseră așa cum ar fi făcut din Albertine dacă ea n-ar fi pierit, niște femei prea deosebite de cele pe care mi le aminteam. Sufeream văzându-mă nevoit să le prind din urmă, căci schimbându-i pe oameni, timpul nu modifică imaginea pe care le-am păstrat-o. Nimic nu este mai dureros decât această nepotrivire între deformarea oamenilor și fixitatea amintirii, când înțelegem că ceea ce a păstrat atita prospețime în amintirea noastră nu o mai poate avea în viață, că nu putem să ne apropiem în exterior de ceea ce ne pare atât de frumos în lăuntrul nostru, de ceea ce stârnește în noi o dorință, atât de individuală totuși, de a-l revedea, decât căutându-l într-o ființă de aceeași vîrstă, adică într-o altă ființă. Așa cum bănuisem deseori, ceea ce pare unic într-o faptură pe care o dorești, nu-i aparține. Dar timpul scurs îmi dădea o dovadă mai completă a acestui lucru, de vreme ce, după douăzeci de ani, în mod spontan, vroiam să caut, în locul fetelor pe care le cunoscușem, altele care să aibă tinerețea celor de pe atunci. (Dealtfel, nici trezirea dorințelor noastre trupesti nu corespunde cu realitatea, pentru că nu ține seama de timpul pierdut. Mi se întimpla cîteodată să doresc ca, printr-o minune, să vină către mine, rămase vii, contrar celor crezute, bunica mea și Albertine. Mi se părea că le văd, și inima mea se avînta spre ele. Uitam un singur lucru, și anume că dacă ele ar trăi într-adevăr, Albertine ar avea acum aspectul pe care mi-l înfățișase la Balbec doamna

Cottard, iar bunica mea, avînd mai bine de nouăzeci și cinci de ani, nu mi-ar arăta nimic din frumosul ei chip liniștit și surizător cu care mi-o imaginam și astăzi, la fel de arbitrar cum i se atribuie lui Dumnezeu-tatăl o barbă, sau cum erau reprezentați în secolul al XVII-lea eroii lui Homer, într-o ținută de gentilomi, fără a se ține seama de antichitate.)

O priveam pe Gilberte și nu mă gîndeam : „Aș vrea să o revăd“, dar îi spusei că mi-ar face oricînd plăcere invitîndu-mă în compania unor fete foarte tinere, dacă se putea sărace, ca să le pot oferi mici cadouri, fără să le cer dealtfel altceva decît de a face să renască în mine visările, tristețile de altădată, și poate, într-o zi puțin probabilă, o castă sărutare. Gilberte zîmbi, luîndu-și apoi imediat aerul de a căuta cu seriozitate în gînd.

Așa cum îi plăcea lui Elstir să vadă încarnată în fața lui, în soția sa, frumusețea venețiană pe care o pictase atît de des în lucrările sale, îmi găseam și eu scuza de a fi atras printr-un anumit egoism estetic de femeile frumoase care puteau să-mi pricinuiască suferință, și aveam un oarecare sentiment de idolatrie față de viitoarele Gilberte, viitoarele ducese de Guermantes, viitoarele Albertine pe care le-ași fi putut întîlni și care mi se părea că ar fi putut să mă inspire, ca pe un sculptor ce se preumblă printre frumoase statui antice de marmoră. Ar fi trebuit totuși să mă gîndesc că anterior fiecăreia exista sentimentul meu de mister în care se scîldau ele și că, deci, decît să-i cer Gilbertei să-mi prezinte fete tinere, aș fi făcut mai bine să mă duc în acele locuri unde nimic nu ne leagă de ele, unde între ele și tine se simte ceva de netrecut, unde,

la o distanță de doi pași, pe plajă, ducându-te să intri în apă, simți cum imposibilul te desparte de ele. În felul acesta, propriul sentiment de mister putuse să se potrivească succesiv Gilbertei, ducesei de Guermantes, Albertinei și atitor altora. Desigur că necunoscutul, și aproape incognoscibilul, devenise ceva obișnuit, familiar, indiferent sau dureros, însă păstrînd un anumit farmec din ceea ce fusese. Și la drept vorbind, ca în calendarele pe care ni le aduce factorul poștal ca să-și primească bacșișul, nu trecea an din viață fără să aibă pe frontispiciu sau intercalată în zilele lui o imagine de femeie pe care o dorisem ; imagine adeseori cu atît mai arbitrară, cu cît uneori nici nu văzusem acea femeie, cum se-ntîmplase, de exemplu, cu fata în casă a doamnei Putbus, domnișoara d'Orgeville, sau cutare fată al cărei nume îl văzusem în cronica mondenă a unui ziar, în mijlocul „roiului de încîntătoare dansatoare de vals“. O ghiceam frumoasă, mă îndrăgosteam de ea și îi plăsmuiam un corp ideal, dominînd din toată înălțimea un peisaj de provincie unde, după cum citisem în *Anuarul castelelor*, se aflau proprietățile familiei sale. În ce privește femeile pe care le cunoscusem, acest peisaj era cel puțin dublu. Fiecare se ridica într-un punct diferit al vieții mele, înălțată ca o zeitate protectoare și locală, întii în mijlocul unuia dintre acele peisaje visate, a căror juxtapunere îmi cadrila viața și unde mă deprinsesem să mi-o închipui ; apoi văzută prin prizma amintirii, înconjurată de tărîmurile unde o cunoscusem și pe care mi le amintea, rămînînd legată de ele, căci dacă viața noastră este rătăcitoare, memoria e sedentară, și în zadar ne avîntăm fără încetare, amintirile noastre, înlănțuite de locurile de care

ne depărtăm, continuă să-și ducă acolo viața sedentară, ca acei prieteni de moment pe care călătorul și-i făcuse într-un oraș și pe care este obligat să-i abandoneze când pleacă, pentru că acolo cei ce nu pleacă își vor sfârși ziua și viața ca și cum el ar mai fi încă în același loc, lângă biserică, în fața portului și sub copacii bulevardului. Astfel încât umbra Gilbertei se întindea nu numai în fața unei biserici din Ile-de-France unde mi-o închipuisem, ci, de asemenea, și pe aleea unui parc, dinspre Méséglise, iar cea a doamnei de Guermantes pe un drumeag uned unde străjuiau ca niște fuioare ciorchinii de struguri liliachii și roșietici, sau în aurul matinal al unui trotuar parizian. Și această a doua persoană, cea născută nu din dorință, ci din amintire, nu era unică pentru fiecare dintre aceste femei. Căci pe fiecare o cunoscusem în mai multe etape, în epoci diferite, când ea era o alta pentru mine, sau eu însumi eram un altul, scăldându-mă în vise de altă culoare. Or legea ce cîrmuise visele fiecărui an menținea adunate în jurul lor amintirile despre o femeie pe care o cunoscusem : tot ce avea legătură cu ducesa de Guermantes, de pildă, pe timpul copilăriei mele, era concentrat, printr-o forță de atracție, în jurul Combray-ului, și tot ce era în legătură cu ducesa de Guermantes care tocmai se pregătea să mă invite la dejun se înfiripa în jurul unui alt element senzitiv ; existau mai multe ducese de Guermantes, cum existaseră, începînd cu doamna în roz, mai multe doamne Swann, separate prin atmosfera incoloră a anilor, și nu puteam sări de la una la alta, cum n-aș putea să părăsesc o planetă, ca să mă duc într-alta, separată de cea dintîi prin atmosferă. Nu numai separată, dar și deosebită, în-

frumusețată de vise făurite în timpuri atît de diferite, ca de o floră specifică, pe care n-o vei găsi pe o altă planetă; astfel într-atît m-ar fi transportat lucrul acesta într-o altă lume încît, după ce mă gîndisem să nu mă duc să prinzesc nici la doamna de Forcheville, nici la doamna de Guermantes, nu puteam să-mi spun că cea dintîi nu era o persoană diferită de ducesa de Guermantes, descendentă a Genovevei de Brabant, iar cealaltă, a doamnei înroz, decît fiindcă în mine un om cultivat îmi dădea asigurări cu aceeași autoritate cu care un savant mi-ar fi afirmat că nebuloasele Căii lactee se datoresc segmentării unei singure stele. Gilberte, căreia îi ceream totuși, fără să-mi dau seama, să-mi prezinte noi prietene care să semene cu ea de altădată, nu mai era, de asemenea, pentru mine decît doamna de Saint-Loup. Nu mă mai gîndeam, văzînd-o, la rolul pe care-l jucase odinioară în dragostea mea, uitată și de ea, admirația pe care i-o purtam lui Bergotte, Bergotte ce redevenise pentru mine numai autorul cărților sale, fără să-mi reamintesc (decît în cazuri rare și cu totul disociate) ce emoție mă cuprinsese cînd îi fusesem prezentat, decepția, uimirea pe care mi-o produsese conversația lui, în salonul cu blănuri albe, plin de violete, în care se aduceau atît de devreme, puse pe atîtea console diferite, atît de multe lămpi. Toate amintirile ce o alcătuiau pe domnișoara Swann — cea inițială — erau, într-adevăr, rupte de actuala Gilberte, reținute foarte departe de către forțele de atracție ale unui alt univers, în jurul unei fraze a lui Bergotte, cu care făceau corp comun, și scăldate într-o mireasmă de măcieș.

Gilberte cea fragmentară de astăzi ascultă rugămintea mea surizînd. Apoi, căzînd pe gînduri, luă un aer serios. Și lucrul acesta mă bucură, pentru că o împiedica să bage de seamă un grup a cărui vedere nu i-ar fi fost, cu siguranță, agreabilă¹. Deosebeai în el pe ducesa de Guermantes conversînd înflăcărat cu o babornită oribilă la care mă uitam fără să pot ghici cu nici un chip cine era : nu știam absolut nimic despre ea. Într-adevăr, mătușa Gilbertei, doamna de Guermantes, stătea de vorbă cu Rachel, deci cu actrița celebră care avea să recite în cursul acestui matineu versuri de Victor Hugo și de La Fontaine. Căci ducesa, stăpînită de prea multă vreme de ideea că ocupă situația cea mai însemnată din Paris (nedîndu-și seama că o astfel de situație nu există decît în mentalitatea celor care cred în ea și că mulți oameni

¹ Îi spusei doamnei de Guermantes că-l întîlnisem pe domnul de Charlus. Ea îl găsea și mai „decăzut” decît era, dat fiind că oamenii de lume sesizează deosebiri în privința inteligenței nu numai între diverșii oameni de lume, la care ea este aproximativ asemănătoare, dar chiar și la aceeași persoană, în diferite momente ale vieții acesteia. Apoi adăugă : „El a fost întotdeauna portretul soacrei mele ; dar acum este și mai izbitor”. Această asemănare nu avea nimic extraordinar. Se știe, într-adevăr, că unele femei se proiectează, ca să zicem așa, într-o altă făptură, cu cea mai mare exactitate, singura eroare aflîndu-se în sex. Eroare de care nu se poate spune *felix culpa*, deoarece sexul influențează personalitatea, iar efeminarea devine la bărbați afectare, rezervă, susceptibilitate etc. Oricum, pe figura, fie și bărbosă, chiar pe obrajii congestionați sub favoriți există anumite trăsături ce se pot suprapune unui portret matern. Nu există un Charlus bătrîn, care să nu fie o ruînă, și la care să nu recunoști cu uimire, sub toate straturile de osînză și de fard, cîteva crîmpeie dintr-o femeie frumoasă, în tinerețea-i eternă. În acel moment intră Morel ; ducesa fu cu el de o amabilitate care mă deconcertă puțin. „Ah ! nu mă amestec în certurile de familie”, zise ea. „Nu ți se par plicticoase, certurile de familie ?”

noi, dacă n-ar vedea-o nicăieri sau dacă nu i-ar citi numele în cronică nici unei recepții elegante, ar crede că nu ocupă în fapt nici un fel de situație), nu mai vedea decît în timpul unor vizite, cît se putea de rare, de spațiate și de scîrbite, lumea foburgului Saint-Germain care, după spusele ei, o plictisea de moarte și, în schimb, își îngăduia fantezia de a lua masa de prînz cu cutare sau cutare actriță pe care o găsea delicioasă. În noile medii pe care le frecventa, rămînînd mult mai asemănătoare sîși decît își închipuia, continua să creadă că a se plictisi cu ușurință era un semn de superioritate intelectuală, dar exprima lucrul acesta cu un soi de violență care îi înăsprea glasul. Cîm îi vorbeam de Brichot, îmi răspunse : „M-a plictisit destul timp de douăzeci de ani“. iar cînd doamna de Cambremer rosti : „Recitiți cele spuse de Schopenhauer despre muzică“, ne atrase atenția asupra acestei fraze, spunînd cu vehemență : „Recitiți este o capodoperă ! Ei, asta-i bună ! să ne slăbească“. Bătrînul d'Albon zîmbi, recunoscînd unul din aspectele spiritului Guermantes. Gilberte, mai modernă, rămăse impasibilă. Cu toate că fiică a lui Swann, ca o rață clocită de o găină, ea era mai lakistă¹ și spunea : „Găsesc lucrul acesta mișcător ; este de o sensibilitate fermecătoare“.

Într-adevăr, dacă în aceste perioade de cîte douăzeci de ani, conglomeratele de clanuri se dezbinau și se realcătuiau, potrivit atracției unor aștri noi sortiți, dealtfel,

¹ Aluzie la poezii lakști britanici (n. t.).

și ei să dispară, apoi să reapară, cristalizări, pe urmă fărîmîțări cărora le succedau noi cristalizări se produceau în sufletele indivizilor. Dacă pentru mine doamna de Guermantes fusese o mulțime de persoane, pentru doamna de Guermantes, pentru doamna Swann etc., cutare persoană dată fusese un favorit al epocii precedente afacerii Dreyfus, apoi un fanatic sau un imbecil cu începere de la afacerea Dreyfus, care schimbaseră pentru ei valoarea indivizilor și clasificaseră altfel partidele, iar de atunci și acestea se desfăcuseră și se refăcuseră iar. Ceea ce servește foarte mult acestei situații. adăugînd creditul său purelor afinități intelectuale, este timpul ce trece și ne face să ne uităm antipatiile și disprețul, chiar și motivele antipatiilor și disprețului nostru. Dacă s-ar fi cercetat distincția tinerei doamne de Cambremer, s-ar fi aflat că era fata furnizorului familiei noastre, Jupien, și că ceea ce putuse să se adauge, ca să-i dea strălucire, era faptul că tatăl său îi procura bărbați domnului de Charlus. Toate acestea, însă, combinîndu-se, produsese efecte scînteietoare, în timp ce cauzele, îndepărtate acum, nu numai că erau necunoscute multora dintre oamenii noi, dar chiar și cei care le cunoscuseră le uitaseră, gîndindu-se mai mult la măreția actuală decît la rușinea din trecut, deoarece numele se ia întotdeauna în accepțiunea lui actuală. Însuși interesul acestor transformări ale saloanelor consta în faptul că și ele erau tot un efect al timpului pierdut și un fenomen al memoriei.

Ducesa șovăia încă, de teama unei scene din partea domnului de Guermantes, față de Balthy și Mistinguett, pe care le găsea adorabile, dar cu Rachel era prietenă la toartă. Noile generații trăgeau de aici concluzia că, în ciuda numelui ei, ducesa de Guermantes nu era stofă-n stofă și nu făcuse niciodată parte din lumea grangurilor. Este adevărat că în ceea ce privește câțiva suverani a căror intimitate îi era disputată de alte două înalte doamne, doamna de Guermantes își dădea încă oste-neala să-i aibă la dejun. Dar, pe de o parte, aceștia vin rareori, cunosc și oameni mărunți, iar pe de alta, ducesa, din superstiția Guermantes-ilor față de vechiul protocol (fiindcă dacă oamenii bine-crescuți o plictiseau *mortal*, ea ținea, totuși, la o educație aleasă), puneă să se scrie pe invitații : „Majestatea-sa a poruncit ducesei de Guermantes, 'a binevoit“ etc. Iar păturile noi, necunoscătoare de asemenea formule trăgeau din ele concluzia că poziția ducesei era cu atât mai joasă. Din punctul de vedere al doamnei de Guermantes, intimitatea cu Rachel putea să însemne că ne înșelasem crezînd-o pe doamna de Guermantes, ipocrită și mincinoasă cînd condamna eleganța, cînd ne închipuiam că în momentul în care refuza să se ducă la doamna de Saint-Euverte nu acționa astfel în numele inteligenței, ci în cel al snobismului, găsind-o proastă numai fiindcă marchiza lăsa să se vadă că era snoabă, și deci nu-și atingea încă scopul. Dar intimitatea cu Rachel putea să însemne de asemenea că ducesa era, în realitate, de o inteligență mediocră, nesatisfăcută și cuprinsă de dorinți tîrzii, cînd lumea și realizările o obosiseră, ca și din totala necunoaștere a adevăratelor re-

alități intelectuale. Mai avea și ceva din trăsăturile acelei fantezii care le face pe unele femei foarte distinse ce-și spun „are să fie tare amuzant“, să-și încheie petrecerea într-un fel la drept vorbind asomant, cu farsa de a trezi din somn pe cineva căruia nu știi, pînă la urmă, ce să-i spui, rămînînd lîngă patul lui o clipă, în ținută de seară, după care, constatînd că este foarte tîrziu, sfîrșești prin a te duce la culcare.

Trebuie să adăugăm că antipatia pe care nestatornica ducesă o nutrea de la un timp pentru Gilberte o făcea, poate, să simtă o anumită plăcere de a o primi pe Rachel. ceea ce-i mai dădea și posibilitatea să proclame una din maximele Guermantes-ilor, anume că erau prea numeroși ca să-și țină partea unii altora cînd se certau (aproape cum nu puteau purta nici doliu), independența lui „am de-a face“, întărită de politica pe care trebuiseră să o adopte în privința domnului de Charlus, care dacă ar fi fost ascultat, i-ar fi învrăjbit pe toți cu toată lumea.

Cît despre Rachel, dacă-și dăduse, în realitate, atîta osteneală să cîștige prietenia ducesei de Guermantes (osteneală pe care ducesa nu se pricepuse s-o discearnă sub disprețul afectat, sub lipsa intenționată de politete, care o ațîțaseră și-i formaseră o părere deosebită despre o actriță atît de puțin snoabă), în general lucrul acesta se datora, fără îndoială, fascinației pe care oamenii de lume o exercită de la un moment dat asupra boemilor celor mai inveterați, paralelă celei pe care o exercită boemii înșiși asupra oamenilor de lume, dublu reflux ce corespunde, în politică, curiozității reciproce și dorinței de a se încheia alianță între popoarele care se războiseră. Dar

dorința lui Rachel putea să aibă și un motiv mai special. La doamna de Guermantes, de la doamna de Guermantes înghițise ea odinioară insulta cea mai grozavă. Rachel nici n-o uitase cu timpul, nici n-o iertase, dar prestigiul strănu pe care-l câștigase în ochii săi ducea nu avea să se șteargă niciodată. Dealtfel, conversația de la care doream să abat atenția Gilbertei se întrerupse, căci stăpîna casei o căuta pe actriță, căreia îi venise timpul să recite și care părăsind-o pe ducesă, apărură îndată pe estradă.

Între timp, la celălalt capăt al Parisului avea loc un cu totul alt spectacol. Berma, cum am spus, invitase cîteva persoane la un ceai ca să-și sărbătorească fiul și nora¹. Însă invitații nu se grăbeau să vină. Aflînd că Rachel recita versuri la prințesa de Guermantes (fapt ce o scandaliza teribil pe Berma, artistă mare, pentru care Rachel rămăsese o tîrfă, lăsată să facă figurație în piesele unde ea, Berma, jucă rolul principal, numai din pricină că Saint-Loup îi plătea rochiile de scenă : scandal cu atît mai mare cu cît prin Paris se răspîndine noutatea că invitațiile erau din partea prințesei de Guermantes, dar că, în realitate, Rachel era aceea care primea la prințesă), Berma scrisese din nou cîtorva credincioși, insistînd ca ei să lipsească de la gustarea de după-amiază, căci știa că ei erau de asemenea și prietenii prințesei de Guermantes, pe care o cunoscuseră sub numele de Verdurin. Însă orele treceau și nimeni nu apărea la Berma.

¹ De fapt fiica și ginerele ; eroarea aparține textului original (n. t.).

Bloch, întrebat dacă voia să se ducă acolo, răspunse cu naivitate : „Nu, prefer să mă duc la prințesa de Guermantes“. Dar, vai ! la fel hotărîse fiecare în sinea lui. Berma, atinsă de o maladie necruțătoare, care o obliga să iasă rar în lume, simțea cum i se agravează starea sănătății cînd, spre a contribui la luxul fiicei sale, lux pe care ginerele său, bolnăvicios și leneș, nu putea să-l întrețină, se apucase din nou să joace. Știa că-și scurtează zilele, dar vroia să-i facă plăcere fiicei sale, căreia îi aducea onorarii mari, ca și ginerelui, pe care-l detesta dar îl și flata căci, știindu-l adorat de fiică-sa, se temea că dacă-l nemulțumește, el să n-o împiedice, din răutate, să o vadă. Fiica Bermei, iubită în taină de medicul ce-i îngrijea mama, se lăsase convinsă că reprezentațiile cu *Fedra* nu erau ciné știe ce primejdioase pentru bolnavă. Îl forțase oarecum pe medic să-i spună așa, reținînd doar lucrul acesta din răspunsul lui și lăsînd deoparte celelalte obiecții ; medicul spusese într-adevăr că nu vedea vreun inconvenient deosebit în reprezentațiile Bermei. O spusese deoarece simțise că în felul acesta îi va face plăcere tinerei femei pe care o iubea, poate și din ignoranță, poate și pentru că știa că maladia este oricum incurabilă, și că ne resemnăm bucuros să scurtăm martiriul celor bolnavi cînd ceea ce este menit să-l scurteze ne folosește nouă înșine, cum, poate, și din ideea stupidă că aceasta făcîndu-i plăcere Bermei trebuia, deci, să-i facă și bine, idee stupidă ce-i păruse justificată cînd, primind o lojă de la copiii Bermei și părăsindu-și bolnavii ca să se ducă s-o vadă, o găsise tot atît de clocotitoare de viață pe scenă pe cît părea de muribundă acasă. Și, în-

tr-adevăr, obiceiurile noastre ne permit în mare măsură, îi dau chiar posibilitate organismului nostru să se adapteze unei existențe care n-ar părea posibilă în primul moment. Cine n-a văzut un bătrîn profesor de călărie bolnav de inimă făcînd tot felul de acrobații la care nu s-ar fi putut crede că inima lui va rezista nici măcar un minut ? La fel și Berma, fiind o veche obișnuită a scenei, la exigențele căreia organismul i se adaptase atît de perfect, putea să dea, consumîndu-se cu o prudență imperceptibilă pentru public, iluzia unei sănătăți bune, tulburată doar de o boală pur nervoasă și închipuită. După scena destăinuirii făcute lui Hippolyte, Berma putea să simtă mult și bine ce noapte îngrozitoare o aștepta, admiratorii o aplaudau din răsputeri, declarînd că este mai frumoasă decît oricînd. Se întoarse acasă mistuită de dureri, dar fericită să-i aducă fiicei sale bancnotele albastre pe care, dintr-o șotie de copil bătrîn ce-și știa moseșria, obișnuia să le strîngă la ciorap, de unde le scotea cu mîndrie, sperînd să obțină un zîmbet, un sărut. Din nefericire, aceste bancnote nu făceau altceva decît să dea posibilitatea ginerelui și fiicei sale să-și tot dichisească locuința, alăturată celei a mamei lor, izvor de neîncetate lovituri de ciocan ce întrerupeau somnul de care marea tragediană ar fi avut. atîta nevoie. Ei modificau fiecare încăpere potrivit variațiilor modei și pentru a se conforma gustului domnului X sau Y pe care sperau să-i vadă în casa lor. Iar Berma, simțînd cum îi fugise somnul, singurul care i-ar fi potolit suferința, se resemna să stea trează, nu fără un tainic dispreț pentru aceste preocupări de eleganță ce-i grăbeau moartea, chinuindu-i

cumplit ultimele zile. Fără îndoială, dacă le disprețuia era puțin și din pricina aceasta, răzbunare firească împotriva a ceea ce ne face rău și nu avem putință să împiedicăm. Dar, de asemenea, și din pricină că fiind conștientă de geniul ei, cunoscând încă de la cea mai fragedă vîrstă lipsa de însemnătate a tuturor acestor decrete ale modei, rămăsese, în ce o privea, credincioasă Tradiției, pe care o respectase totdeauna, a cărei întruchipare era și care o făcea să judece lucrurile și oamenii ca acum treizeci de ani, considerînd-o, de pildă, pe Rachel nu ca pe actrița la modă ce era astăzi, ci ca pe femeiușca ușuratică pe care o cunoscuse atunci. Berma nu era de fapt mai bună decît fiică-sa, care luase de la ea, prin ereditate și prin contagiunea exemplului, pe care o admirație foarte firească îl făcea și mai eficace, egoismul, ironia necruțătoare, cruzimea inconștientă. Numai că toate acestea Berma le jertfise fiicei sale, eliberîndu-se astfel de ele. Dealtfel, chiar dacă fiica Bermei nu ar fi avut mereu lucrători la casă tot și-ar fi obosit mama, așa cum forțele de atracție, feroce și frivole, ale tinereții obosesc bătrînețea, maladia, care se întetesc vrînd să le urmeze. În fiecare zi avea loc alt dejun, și lumea ar fi considerat-o pe Berma egoistă dacă ar fi lipsit-o pe fiica sa de ele sau chiar dacă nu ar fi asistat la un dejun la care se conta pe prezența prestigioasă a ilustrei mame; în scopul de a se atrage cu mare greutate cîteva relații recente care se lăsau rugate. O „promiteau“ acelorași relații pentru o serbare în afara casei, din gentilețe. Și biata mamă, absorbită lăuntric de dialogul cu moartea ce se înfiripase în ea, era obligată să se scoale devreme, să

iasă. Mai mult încă, deoarece în aceeași perioadă Réjane, în toată strălucirea talentului ei, dădea în strălătitate reprezentatii cu un succes răsunător, ginerele găsea că Berma nu trebuia să se lase eclipsată, dori ca familia să culeagă același belșug de glorie, și o sili pe Berma să întreprindă turneuri în care erau nevoiți să-i facă injecții cu morfină, lucru ce putea să-i provoace moartea, din cauza rinichilor. În ziua recepției la prințesa de Guermantes, aceeași atracție a eleganței, a prestigiului social, a vieții făcuse pompă aspiratoare și aduseseră acolo, cu forța unei mașini pneumatice, chiar și pe cei mai credincioși obișnuiți ai Bermei, unde, dimpotrivă și în consecință, era un vid absolut și mort. Venise un singur tânăr, care nu era sigur că recepția la Berma va fi mai puțin strălucită. Când Berma văzu că ora trecuse și înțelese că toată lumea o părăsise, puse să se servească gustarea și lumea se așeză în jurul mesei, dar ca la un parastas. Nimic în înfățișarea Bermei n-o mai amintea pe cea a cărei fotografie mă tulburase atât de mult într-o seară din postul Paștelui. Cum se spune în popor, Bermei i se așternuse moartea pe chip. De data aceasta avea într-adevăr aerul unei marmure din templul Erechteion. Arterele ei întărite fiind pe jumătate pietrificate, lungi corzi sculpturale se vedeau străbătându-i obrajii cu o rigiditate minerală. Ochii aproape stinși trăiau întrucîtva, în contrast cu această îngrozitoare mască osificată, abia licărind, ca un șarpe adormit între pietre. Între timp, tânărul ce se așezase din politețe la masă se uita mereu

la ceas, atras cum era de strălucita recepție de la familia Guermantes. Berma nu rostea nici un cuvînt de muștrare la adresa prietenilor care o abandonaseră și care sperau cu naivitate că ea nu va ști că se duseseră la Guermantes. Murmură doar : „O Răchel dînd o recepție la prințesa de Guermantes ; trebuie să vii la Paris ca să vezi astfel de lucruri“. Și mînca în tăcere și cu o în-cetineală solemnă prăjituri ce-i erau interzise, părăind că se supune unor rituri funebre. „Gustarea“ era cu atît mai tristă cu cît ginerele era furios că Rachel, pe care el și soția sa o cunoșteau foarte bine, nu-i invitasese. Necazul lui crescuse și mai mult cînd tînărul invitat îi spusese că o cunoaște destul de bine pe Rachel ca să-și poată permite. Dacă ar pleca imediat la familia Guermantes, să-i ceară să invite, în ultimul moment, perechea frivolă. Însă fiica Bermei știa prea bine cît de jos o situa mama sa pe Rachel și că ar face-o să moară de disperare solicitînd o invitație fostei femei de moravuri ușoare. Așa încît le spusese tînărului și soțului ei că lucrul acesta nu este cu puțință. Dar se răzbuna făcînd în timpul gus-tării mici grimase care exprimau dorința ei de plăceri și enervarea de a fi lipsită de ele datorită acestei persoane supărătoare care era mama sa. Aceasta din urmă se pre-făcea că nu vede mutrele fiicei și adresa din cînd în cînd, cu o voce de muribundă, cîte un cuvînt amabil tînărului, singurul invitat ce venise. Dar curînd vîrtejul de aer care ducea cu sine totul către Guermantes, și care mă atră-sese și pe mine acolo, învinse, tînărul se sculă și plecă,

lăsînd Fedra sau moartea, nu se mai ştia prea bine care din două, să termine de mîncat, cu fiica şi gîncele ei, prăjiturile funerare.

Conversaţia mea cu Gilberte fu întreruptă de vocea care tocmai ţîşnea a actriţei. Jocul acesteia era inteligent, pentru că presupunea poezia pe care actriţa se pregătea s-o recite ca pe un tot preexistînd acestei recitări şi din care noi nu auzeam decît un crîmpei, ca şi cum artistă, trecînd pe un drum, se aflase timp de cîteva clipe în raza auzului nostru.

Anunţarea unor poezii pe care aproape toată lumea le cunoştea, făcuse plăcere. Dar cînd, înainte de a începe, Rachel fu văzută căutînd cu ochii prin toate părţile, cu un aer rătăcit, ridicînd mîinile într-o implorare şi scoţînd un fel de vaiet la fiecare cuvînt, toată lumea se simţi stingherită, aproape scandalizată de această exhibare de sentimente. Nimeni nu se gîndise că s-ar putea recita versuri în felul acesta. Încetul cu încetul te obişnuieşti, adică uiţi prima impresie de jenă, desprînzi ce este bun, compari în minte diferite maniere de a recita, ca să-ţi zici : cutare lucru este mai bun, iar cutare mai puţin bun. Dar prima oară, la fel ca atunci cînd, într-un proces banal, vezi un avocat înaintînd, ridicînd în aer un braţ de care atîrnă toga, începînd să vorbească pe un ton ameninţător, nu îndrăzneşti să te uiţi la vecini. Căci crezi că lucrul acesta este grotesc, dar în fond poate că e măreţ, şi aştepţi să te lămureşti.

Totuși, auditorii rămăseseră uluiți văzînd-o pe această femeie cum, înainte de a scoate măcar un sunet, cădea în genunchi, întinzîndu-și brațele, legănînd vreo ființă invizibilă, răsucindu-se și luînd deodată, pentru a spune niște versuri foarte cunoscute, un ton rugător. Se uitau unul la altul, neștiind ce mutră să facă; cîțiva tineri prost-crescuți încercară să-și înăbușe hohotele de rîs; fiecare arunca pe ascuns vecinului său o privire furișă, așa cum la mesele elegante, avînd în fața ta un instrument nou, furculiță de homari, răzătoare de zahăr ș.a.m.d., a cărui folosință și manipulare nu o cunoști, te uiți la un comesean mai autorizat, în speranța că el se va servi înaintea ta și-ți va da astfel posibilitatea să-l imiți. Tot așa procedezi și cînd cineva citează un vers pe care nu-l știi dar vrei să ai aerul că îl cunoști și căruia îi lași, de parcă i-ai face favoarea să treacă primul pragul unei uși, plăcerea de a spune, ca unuia mai instruit, cine este autorul versului respectiv. Astfel, auzînd-o pe actriță, fiecare aștepta cu capul plecat și privirea cerșetătoare ca alții să ia inițiativa de a ride sau de a critica, de a plînge sau de a aplauda. Doamna de Forcheville, întoarsă special de la Guermantes, de unde ducea era ca și expulzată, luase o mină atentă, încordată, de-a dreptul dezagreabilă, fie ca să arate că era cunoscătoare și nu venise în calitate de femeie de lume, fie din ostilitate față de inși mai puțin versați în literatură care i-ar fi putut vorbi despre altceva, fie din strădania pe care o depunea întreaga ei ființă în scopul de a ști dacă îi „era pe plac“ sau nu, fie, poate, pentru că,

deși găsea lucrul acesta „interesant“, nu-i plăcea, cel puțin maniera în care erau rostite anumite versuri. Părea că această atitudine ar fi trebuit adoptată mai curînd de către prințesa de Guermantes. Însă, întrucît lucrurile se petreceau la ea acasă și, ajunsă tot atît de zgîrcită pe cît de bogată, era hotărîtă să-i ofere Rachel-ei numai cinci trandafiri, ea dădu semnalul aplauzelor. Provoca entuziasm și făcea impresie scoțînd în fiecare clipă exclamații de încîntare. Numai astfel redevenea Verdurin, fiindcă avea aerul că ascultă versurile pentru propria ei plăcere, că dorise să vină cineva să i le spună numai ei și că, din întîmplare, se mai aflau acolo cinci sute de persoane, prietenii ei, cărora le permisesese să vină, parcă pe ascuns, să asiste la propria-i plăcere.

Între timp observai, fără nici o satisfacție de amor-propiu, căci era bătrînă și urîtă, că actrița îmi făcea cu ochiul, cu o oarecare discreție dealtfel. În cursul întregului recital, ea lăsă să-i joace în ochi un surîs reținut și pătrunzător ce părea a fi momeala la o aprobare pe care ar fi dorit s-o vadă pornind de la mine. Cîteva doamne bătrîne, mai puțin obișnuite cu recitalurile de poezie, spuneau cîte unui vecin : „Ați văzut ?“, făcînd aluzie la mimica solemnă, tragică, a actriței, pe care nu știau cum s-o califice. Ducesa de Guermantes simți ușoara ezitare și decise victoria exclamînd : „Admirabil !“, drept în mijlocul poemului, crezînd, probabil că se terminase. Mai mulți dintre invitați ținură atunci să sublinieze această exclamație cu o privire aprobatoare și cu o înclinare a capului pentru a arăta nu atît, poate, bunăvoința față de recitatoare, cît legăturile lor cu ducesa. Cînd poemul se termină, cum ne

aflam lângă Rachel, o auzii pe aceasta mulțumindu-i doamnei de Guermentes ; în același timp, profitînd de faptul că eram lângă ducesa, se întoarse spre mine, salutîndu-mă grațios. Înțelesei atunci că era o persoană pe care trebuia să o cunosc și că, spre deosebire de privirile pasionate ale fiului doamnei de Vangoubert, pe care le luasem drept salutul cuiva care se înșela, ceea ce luasem la Rachel drept o căutătură pofticioasă nu era decît o provocare reținută pentru a mă determina să o recunosc și să o salut. O salutai, înapoindu-i surîsul. „Sînt sigură că nu mă recunoaște“ îi spuse recitatoarea ducesei. „Ba da“, răspunsei eu foarte sigur, „vă recunosc fără greș“. „Și cine sînt?“ Situația mea devenea delicată, deoarece habar n-aveam cine putea fi. Din fericire, dacă în timp ce recita cu atîta siguranță cele mai frumoase versuri din La Fontaine, fie din bunătate, fie din prostie sau de rușine, această femeie nu se gîndise decît la dificultatea de a-mi da bună ziua, Bloch, în timpul acelororași frumoase versuri, nu se gîndise decît să ia măsuri ca, de îndată ce se va termina poezia, să se poată repezi, ca un asediat ce încearcă o străpungere și, trecînd, dacă nu peste trupurile, cel puțin peste picioarele vecinilor săi, să vină să o felicite pe recitatoare, fie dintr-o concepție greșită a datoriei, fie din dorința de a face paradă. „Ce nostim e s-o vezi aici pe Rachel!“ îmi șopti el la ureche. Numele acesta magic rupse îndată vraja care împrumutase amantei lui Saint-Loup înfățișarea necunoscută a acesteia oribile bătrîne. De cum aflai cine e, o și recunoscui. „A fost foarte frumos“, îi spuse el Rachel-ei, și după ce rosti aceste cuvinte simple, dorința fiindu-i satisfăcută, se

retrase, dar cu atita stîngăcie și făcu atita zgomot înainte de a ajunge la locul său, că Rachel trebui să mai aștepte mai bine de cinci minute pînă să recite cea de a doua poezie. Cînd o termină și pe aceasta, *Cei doi porumbei*, doamna de Morienval se apropie de doamna de Saint-Loup, pe care o știa foarte cultivată, fără să-și aducă bine aminte că avea spiritul subtil și sarcastic al tatălui ei și o întrebă : „Aceasta este fabula lui La Fontaine, nu-i așa ?“, crezînd că o recunoscuse, dar nefiînd sigură, căci cunoștea foarte vag fabulele lui La Fontaine și, pe deasupra, credea că sînt lucruri copilărești ce nu se recită în societate. Ca să ajungă la un astfel de succes, artista trebuie că pastîșase niște fabule de-ale lui La Fontaine, gîndea naiva doamnă. Or, Gilberte o întări fără să vrea în această idee, căci nesimpatizînd-o pe Rachel și vrînd să spună că nu mai rămăsese nimic din fabulele recitate în felul acesta, ea o spuse în stilul prea subtil al tatălui ei, care îi lăsa pe oamenii creduli în nedumerire și în ce privea sensul celor spuse. „Un sfert este invenția interpretei, un sfert e nebunie, un sfert n-are nici o noîmă, iar restul e de La Fontaine“, ceea ce-i dădu posibilitatea doamnei de Morienval să susțină că ceea ce tocmai auziseră nu era fabula *Cei doi porumbei* de La Fontaine, ci un aranjament în care cel mult un sfert era de La Fontaine, lucru ce nu miră pe nimeni, dat fiind extraordinara ignoranță a acestui public.

Dar cum unul dintre prietenii lui Bloch sosise cu întîrziere, acesta avu plăcerea să-l întrebe dacă o auzise

vreodată pe Rachel și să-i zugrăvească în culori nemai-pomenite felul ei de a recita, exagerînd și găsind deodată în descrierea, în dezvăluirea față de cineva a acestei dicțiuni moderniste, o ciudată plăcere pe care nu o simțise nicidecum ascultînd-o. Apoi Bloch, cu o emoție exagerată, o felicită din nou pe Rachel cu o voce în falset și-și prezentă amicului, care declară că nu admiră pe nimeni atît de mult ca pe ea, iar Rachel, care le cunoștea acum pe doamnele din înalta societate și le imita fără să-și dea seama, răspunse : „Oh ! sînt foarte măgulită, foarte onorată de aprecierea dumneavoastră“. Prietenul lui Bloch o întrebă ce părere are despre Berma. „Biata femeie, se pare că este într-o mizerie neagră. Nu spun că era lipsită de talent, dar, în fond, acesta nu este talentul adevărat, nu-i plăceau decît niște orori, dar, în sfîrșit, a fost desigur utilă ; juca într-un chip mai însuflețit decît alții și apoi era o persoană cumsecade, generoasă, care s-a ruinat pentru alții. De mult nu mai face doi bani, pentru că tot de mult publicului nu-i place deloc ce face ea... De altfel, adăugă ea rîzînd, „trebuie să vă spun că vîrsta mea nu mi-a dat, firește, posibilitatea să o aud decît la urmă de tot și cînd eram încă prea tînără ca să-mi pot da seama“. „Nu prea spunea bine versurile ?“ se încumetă prietenul lui Bloch, ca să o măgulească pe Rachel, care răspunse : „Oh, nu a știut niciodată să spună nici un vers ; era proză, limbă chineză, volapuk ¹, orice numai versuri nu“.

¹ Limbă universală, inventată în 1879 de Iohann Martin Schleyer (n. t.).

Îmi dădeam seama că timpul ce trece nu aduce neapărat progresul în arte. Și tot așa cum un anumit autor din secolul al XVII-lea, care nu a cunoscut nici Revoluția franceză, nici descoperirile științifice, nici marele război, poate fi superior cutărui scriitor din zilele noastre și cum n-ar fi exclus chiar ca Fagon să fi fost un medic la fel de mare ca du Boulbon (superioritatea geniului compensînd în cazul acesta inferioritatea științei), la fel și Berma era, cum se spune, de o sută de ori mai bună decît Rachel, iar timpul, scoțînd-o în evidență în același moment cu Elstir, supralicitase o mediocritate și consacrase un geniu.

Nu trebuie să ne mirăm că fosta amantă a lui Saint-Loup o birfea pe Berma. Ar fi făcut același lucru cînd era tînăra. De n-ar fi făcut-o atunci, ar fi făcut-o acum. Dacă o femeie de lume de cea mai mare inteligență, de cea mai mare bunătate se face actriță, desfășoară în noua ei profesiune mari talente, obține numai succese, te vei mira, înțînînd-o după un timp îndelungat, cum nu mai vorbește pe limba ei, ci în limbajul actrițelor, cu măgăriile lor specifice despre camarazi, tot ceea ce se adaugă fapturii umane cînd au trecut peste ea „treizeci de ani de teatru“. Rachel se comporta în același fel, cu toate că nu provenea din lumea bună.

„Orice s-ar spune, este admirabil, are linie, caracter, inteligență, nimeni n-a recitat vreodată versuri în felul acesta“, spuse ducesa despre Rachel, temîndu-se ca Gilberte să n-o defăimeze. Aceasta se îndepărtă către un alt

grup, ca să evite un conflict cu mătuşa ei. Doamna Guer-
mantes, către sfârşitul vieţii, simţise trezindu-se în ca
curiozităţi noi. Nu mai avea nimic de învăţat de la socie-
tate. Ideea că ocupa acolo locul cel mai însemnat era pen-
tru ea la fel de evidentă ca şi înaltul cerului albastru
deasupra pământului. Nu credea că avea de întărit o pozi-
ţie pe care o considera de nezdruccinat. În schimb, citind,
mergînd la teatru, ar fi dorit să aibă o continuare a acestor
lecturi, a acestor spectacole ; aşa cum, odinioară, în gră-
diniţa strîmtă unde se bea oranjadă, tot ce era mai minu-
nat în aristocraţie venea cu familiaritate să întreţină în ea,
printre adierile parfumate ale serii şi norii de polen, plă-
cerea pentru înalta societate, tot aşa acum un alt gust, o în-
demna să dorească a şti cauzele cutăror polemici literare,
să-i cunoască pe autorii lor, să vadă actriţe. Mintea-i obo-
sită reclama o hrană nouă. Se apropie, în scopul de a cu-
noaşte pe unii şi pe alţii, de anumite femei cu care altădată
nu ar fi vrut să schimbe cărţi de vizită şi care-şi etalau
intimitatea cu directorul cutărei reviste, în speranţa de a
o cîştiga pe ducesa. Prima actriţă /invitată crezu că este
singura în acest mediu excepţional care-i păru mai medio-
cru celei de a doua, cînd o văzu pe cea care o precedase.
Pentru că în unele seri ducesa primea suverani, credea că
nimic nu se schimbase în situaţia ei. În realitate, ea, sin-
gura de un sînge cu adevărat fără amestec, ea care, fiind
născută Guermantes, putea să iscălească Guermantes-
Guermantes, cînd nu iscălea : ducesa de Guermantes, ea
care părea chiar şi cumnatelor sale ceva din cale-afară
de preţios, ca un Moise salvat din ape, ca un Cristos după
fuga în Egipt, ca un Ludovic al XVII-lea fugit din Temple,

puritatea purității, sacrificînd acum, probabil din nevoia ereditară a hranei spirituale care provocase decăderea socială a doamnei de Villeparisis, devenise ea însăși o doamnă de Villeparisis, la care femeile snobe se temeau ca nu cumva să se întîlnească cu cine mai știe cine, și despre care tineretul, constatînd faptul împlinit, fără să știe ce-l precedase, credea că era o Guermantes de soi mai puțin bun, ca vinul dintr-un an cu recoltă mai proastă, o Guermantes declasată.

Dar de vreme ce scriitorii cei mai buni încetează adesea, cînd se apropie bătrînețea, sau după o creație excesiv de abundentă, să mai aibă talent, le putem ierta pe doamnele de lume dacă încetează la un moment dat să mai fie spirituale. Swann nu mai găsea în spiritul aspru al ducesei de Guermantes sclipirile tinerei prințese des Laumes. În amurgul vieții obosind la cel mai mic efort, doamna de Guermantes spunea enorm de multe prostii. Desigur, în fiecare clipă și de mai multe ori chiar în cursul acestui matineu, redevenea femeia pe care o cunoscusem și vorbea cu spirit despre lucrurile mondene. Dar pe lîngă asta, deseori se întîmpla ca elocvența ei sclipitoare însoțită de o privire frumoasă, care timp de atîția ani îi ținuse sub sceptrul său spiritual pe cei mai eminentei bărbați ai Parisului, să mai scînteieze, dar, ca să zicem așa, în gol. Cînd venea momentul să plaseze o vorbă de duh, ea se oprea exact pentru același număr de secunde ca și altădată, avea aerul de a șovăi, de a cîreea, însă vorba pe care o arunca acum nu mai făcea două parale. Dealtfel, cît de puține persoane observau lucrul acesta ! Continuitatea procedurii îi făcea să creadă în supraviețuirea spiritului, așa cum

li se întâmplă oamenilor ataşaţi superstiţios de o anumită marcă de patiserie, care continuă să-şi comande prăjiturile la aceeaşi casă, fără să observe că au devenit ex-crabile. Încă din timpul războiului, ducesa dăduse semne de anumite scăderi. Dacă cineva pronunţa cuvîntul cultură, ea îl oprea, zîmbea, îşi învăpăia privirea frumoasă şi lansa : „KKKKultur“, ceea ce stîrnea rîsul prietenilor ce credeau că regăsesc spiritul Guermantes-ilor. Şi, desigur, tiparul, intonaţia, zîmbetul erau aceleaşi care-l fermecaseră altădată pe Bergotte care, dealtfel, folosea şi el mai departe aceleaşi fraze întretăiate, aceleaşi interjecţii, aceleaşi puncte de suspensie şi aceleaşi epitete, dar pentru a nu mai spune nimic. Însă noii-veniţi se mîrau şi spuneau cîtcodată, dacă nu se nimeriseră într-o zi cînd ea să fi avut haz şi să fi fost în „deplina posesiune a calităţilor ei intelectuale“ : „Ce proastă e !“

Ducesa îşi lua, dealtfel, măsuri pentru a-şi canaliza mitocănia, ca să n-o lase să se extindă asupra acelor persoane din familia ei de la care îşi trăgea o faimă aristocratică. Dacă, spre a-şi îndeplini rolul de protectoare a artelor, invitase la teatru un ministru sau un pictor şi unul din ei o întreba cu naivitate dacă se aflau în sală cumnata sau soţul ei, ducesa, timorată, dar cu aparenţă unei superbe îndrăzneli, răspundea cu insolenţă : „H-abar n-am. Din momentul cînd ies din casă, nu mai ştiu ce face familia mea. Pentru toţi oamenii politici, pentru toţi artiştii sînt văduvă.“ În felul acesta se evita ca parvenitul prea zelos să-şi atragă o bruftuluială, — şi îşi atrăgea ea însăşi muştrări — din partea doamnei de Marsantes şi a lui Basin.

„Nu pot să-ți spun cîtă plăcere îmi face să te văd, reluă ducesa. Doamne sfinte, cînd te-am văzut oare pentru ultima dată?...“ „În vizită la doamna d'Agrigento, unde vă găseam adesea“. „Firește, mă duceam adesea acolo, dragul meu, pentru că pe atunci Basin o iubea. Lumea mă întâlnea mai ales la metresa lui din momentul respectiv, fiindcă el îmi spunea : „Să-i faci neapărat o vizită“. În fond, acest fel de „vizită de digestie“ pe care el mă trimitea s-o fac după faptul consumat îmi părea cam neconvenabil. Ajunsesem să mă obișnuiesc destul de repede, mai plictisitor era faptul că mă vedeam obligată să păstrez legăturile după ce el le rupea. Asta mă făcea să mă gîndesc întotdeauna la versul lui Victor Hugo :

Du fericirea cu tine și lasă-mi supărarea.

Ca și în poezie, veneam totuși cu surîsul pe buze, dar, la dreptul vorbind, lucrul acesta nu era just, ar fi trebuit să-mi lase dreptul să fiu nestatornică cu metresele lui căci, adunînd toată marfa asta refuzată, ajunsesem să nu dispun de nici o după-amiază. Dealtfel, vremea aceea îmi pare plăcută în comparație cu prezentul. Doamne, dacă ar începe iar să mă înșele, asta n-ar putea decît să mă flateze, fiindcă m-ar întineri. Dar preferam maniera sa cea veche. Eh ! A trecut prea mult timp de cînd nu m-a mai înșelat, nu-și mai amintește cum să procedeze ! Ah ! dar nu sîntem certați, în orice caz ne vorbim, chiar ne și iubim destul de mult“ îmi spuse ducesa, temîndu-se ca nu cumva să fi înțeles că sînt despărțiți cu totul, și așa cum se spune de cineva foarte bolnav : „Dar vorbește încă foarte bine, i-am făcut lectură azi-dimineață timp de un

ceas“. Adăugă : „Mă duc să-i spun că ești aici, va dori să te vadă“. Și se îndreptă spre duce, care, stînd pe canapea lîngă o doamnă, îi făcea conversație. Îl admiram că era aproape neschimbat, doar puțin albit, la fel de majestuos și de frumos. Dar văzîndu-și soția care venea să-i vorbească luă un aer atît de furios, încît acesteia nu-i rămase altceva de făcut decît să se retragă. „Este ocupat, nu știu ce face, o să vezi numaidecît“, îmi spuse doamna de Guermantes, preferînd să mă lase să mă descurc. Cum Bloch se apropiase de noi, întrebînd din partea american-
cei lui cine era tînăra ducesă ce se afla acolo, i-am răspuns că e nepoata domnului de Bréauté, nume ce nu-i putea spune nimic lui Bloch și despre care ceru explicații. „Ah ! Bréauté, exclamă doamna de Guermantes, adresîndu-mi-se, îți amintești, oh, cît de îndepărtate, cît de vechi sînt toate acestea ! Ei bine, era un snob. Erau niște oameni ce locuiau în apropierea soacrei mele. Nu ar fi nimic interesant pentru dumneata, domnule Bloch ; este amuzant pentru micuțul acesta care a cunoscut toate astea odinioară, în același timp cu mine“, adăugă doamna de Guermantes, arătîndu-mi prin cuvintele ei, în mai multe feluri, cît de multă vreme se scursese. Prieteniiile, opiniile doamnei de Guermantes se reînnoiseră atît de mult de atunci, încît îl considera retrospectiv pe încîntătorul ei Babal ca pe un snob. Pe de altă parte, nu numai că se pîrdea în negura timpului, dar — lucru de care nu-mi dădusem seama cînd, intrînd în lume, îl crezusem una din notabilitățile esențiale ale Parisului care va rămîne întotdeauna legată de istoria lui mondenă, precum fusese Colbert de cea a domniei lui Ludovic al XIV-lea — avea și el, de asemenea,

marca provinciei, fiind vecin de moșie cu bătrîna ducesă, cu care prințesa des Laumes se împrietenise. Totuși, acest Bréauté, despuiat de spiritul său, surghiunit în acei ani atît de îndepărtați încît se demodase (ceea ce dovedea că fusese cu totul uitat de ducesă și de cei din preajma familiei Guermentes), era, ceea ce nu aș fi crezut niciodată în prima seară, la Opera comică, atunci cînd îmi păruse un zeu nautic locuind în grota lui marină, o verigă de legătură între ducesă și mine, căci ea-și amintea că-l cunoscusem, deci că eram prietenul ei care, dacă nu provenea din aceeași lume cu ea, trăia, cel puțin, în aceeași lume de mult mai multă vreme decît multe dintre persoanele prezente, că ea-și amintea lucrul acesta, deși nu prea bine, întrucît uitase anumite amănunte ce mi se păruseră pe atunci esențiale, și anume că nu-i frecventam pe Guermentes-i și că nu eram decît un mic burghez din Combray pe vremea cînd ea venea la celebrarea căsătoriei d-rei Percepied, că nu mă invita, în pofida tuturor rugămintilor lui Saint-Loup, în anul următor apariției sale la Opera comică. Mie lucrul acesta mi se părea capital, căci tocmai în momentul acela viața ducesei de Guermentes îmi apăruse ca un Paradis în care nu voi intra. Însă în ceea ce o privea, ei îi părea aceeași viață mediocră de totdeauna, și, deoarece începînd de la un moment dat cînasem deseori la ea și fiindcă fusesem, dealtfel, chiar mai înainte un prieten al mătușii și al nepotului ei, nu mai știa precis în ce epocă începuse intimitatea noastră și nu-și dădea seama de formidabilul anacronism pe care-l comitea datînd începutul prieteniei noastre cu cîtiva ani mai devreme. Căci aceasta ar fi însemnat că aș fi cunoscut-o

pe doamna de Guermantes din faimoasa familie Guermantes cu neputință de cunoscut, că așa fi fost admis în acest nume cu silabe daurite, în foburgul Saint-Germain, în timp ce mă dusesem foarte simplu la masă la o doamnă care deja nu mai era pentru mine decît o persoană ca oricare alta și care mă invita uneori nu să cobor în regatul submarin al nereidelor, ci să petrec o seară în loja verișoarei sale. „Dacă vrei să aflu detalii despre Bréauté, care nu merită să te ocupi de el, adăugă ea adresîndu-se lui Bloch, cereți-le mîtitelului acestuia (care este de o sută de ori mai valoros decît el) : a luat de cincizeci de ori masa împreună cu el la mine. Nu-i așa că la mine l-ai cunoscut ? În orice caz, pe Swann la mine l-ai cunoscut“. Și eram tot atît de surprins de faptul că putuse crede că-l cunoscusem poate pe domnul de Bréauté în altă parte decît la ea și că, deci, frecventam societatea înaltă înainte de a o cunoaște, pe cît mă surprindea să văd că-și închipuia că-l cunoscusem pe Swann la ea. Născocind mai puțin decît Gilberte cînd spunea despre Bréauté : „Este un vechi vecin de moșie și îmi face plăcere să vorbesc cu el despre Tansonville“, cînd pe atunci la Tansonville el nu-i frecventa, eu așa fi putut spune : „Era un vecin de moșie care venea adesea pe la noi, seara“ despre Swann, care de fapt îmi amintea de cu totul altceva decît de familia Guermantes. „N-ai ști ce să vă spun, reluă dînsa. Era un om ce nu se sfia să vorbească decît despre Altețe. Știa un sac de povești destul de nostime despre oamenii din Guermantes, despre soacra mea, despre doamna de Varambon, înainte ca aceasta să facă parte din suita prințesei de Parma. Însă cine mai știe în ziua de azi cine era

doamna de Varambon ? Mititelul acesta, da, el le-a cunoscut pe toate, dar s-a isprăvit cu ele, sînt persoane din care n-a mai rămas nici numele și care, dealtfel, nici n-ar merita să supraviețuiască“. Și-mi dădeam seama, în pofida acestui lucru singular ce pare a fi lumea bună, și în care într-adevăr raporturile sociale ajung la un maximum de concentrare și unde totul comunică, cum rămîn unele provincii, sau, cel puțin, cum le creează Timpul, schimbîndu-le numele, care nu mai spun nimic celor ce vin abia după ce s-a schimbat configurația. „Era o cucoană cumsecade ce spunea lucruri de o prostie nemaipomenită“, continuă să vorbească despre doamna de Varambon ducesa, care, insensibilă la această poezie a incompreensibilului — efect al timpului — desprindea din orice lucru elementul comic, ceva în genul literaturii lui Meilhac¹ și asemănător cu spiritul Guermantes-ilor. „Într-o vreme avea mania să înghită într-una niște pastile ce se recomandau pe atunci împotriva tusei și care se chemau (adăugă ea rîzînd de o denumire atît de specială, atît de cunoscută odinioară, atît de necunoscută astăzi eamenilor cu care stătea de vorbă) pastile Géraudel. «Doamnă de Varambon, îi spunea soacra mea, înghițind tot mereu pastile Géraudel o să vă deranjați stomacul». «Dar bine, doamnă ducesa, răspundea doamna de Varambon, cum se poate să-mi derajeze stomacul, cînd pastilele astea se duc în bronhii ?». Tot ea mai spunea : «Ducesa are o vacă atît de frumoasă încît oamenii o iau drept etalon²»“. Și

¹ *Henri Meilhac* (1831—1897), autor dramatic francez.

² *Joc de cuvinte involuntar și intraductibil, în limba franceză etalon* mai însemnînd și armăsar (n. t.),

doamna de Guermantes ar fi continuat cu plăcere să înşire poveşti cu doamna de Varambon, din care noi cunoşteam cu sutele, dar simţeam că acest nume nu trezea în memoria ignorantă a lui Bloch nici una din imaginile ce se ridicau în faţa noastră de îndată ce venea vorba de doamna de Varambon, de domnul de Bréauté, de prinţul d'Agrigento, şi tocmai din această pricină poate exercitau asupra lui o impresie pe care o ştiam exagerată, dar pe care o găseam de înţeles, nu pentru că o simţisem şi eu, căci propriile noastre erori şi propriul ridicol, chiar când le-am sesizat, nu ne fac, în consecinţă, mai îngăduitori faţă de cele ale altora.

Realitatea, dealtfel neînsemnată, a acestor vremuri îndepărtate, se pierduse într-atît, încît la întrebarea cuiva de lingă mine dacă domeniul din Tansonville îi venea Gilbertei de la tatăl ei, domnul de Forcheville, cineva răspunse : „Ba deloc ! Vine din partea familiei soţului ei, ţine de partea Guermantes-ilor. Tansonville-ul e foarte aproape de Guermantes. Locul aparţinea doamnei de Marsantes, mama marchizului de Saint-Loup. Numai că era foarte ipotecat. Aşa că i-a fost dat ca dotă logodnicului, iar domnişoara de Forcheville fiind bogată l-a răscumpărat“. Iar altădată, cineva căruia îi vorbeam de Swann, spre a-l face să înţeleagă cum era un om de spirit de pe vremea aceea, îmi zise : „Oh ! da, ducesa de Guermantes mi-a istorisit nişte vorbe de duh de-ale lui ; un domn în vîrstă pe care l-aţi cunoscut la ea, nu-i aşa ?“

Trecutul se transformase atît de mult în mintea ducesei (sau, poate, demarcaţiile ce existau într-a mea îi fuseseră întotdeauna atît de străine, încît ceea ce fusese

un eveniment pentru mine îi scăpase neobservat), încît putea presupune că-l cunoşcusem pe Swann la ea, şi pe domnul de Bréauté altundeva, făurindu-mi astfel un trecut de om de lume pe care-l dădea chiar prea mult în urmă. Căci această noţiune a timpului scurs, pe care tocmai o dobîndisem, o avea şi ducea, şi chiar cu o iluzie inversă celei pe care o avusesem de a crede timpul mai scurt decît era ; ea dimpotrivă, exagera, trimiţîndu-l prea în urmă, fără să ţină, de exemplu, seama de acea infinită linie de demarcaţie între momentul cînd ea era pentru mine un nume, apoi obiectul dragostei mele — şi momentul cînd nu mai fusese decît o femeie de lume oarecare. Or, nu-i călcasem pragul decît în această a doua perioadă cînd devenise pentru mine o altă persoană. Însă aceste deosebiri îi scăpau din vedere şi nu i s-ar fi părut ciudat că mă dusesem la ea cu doi ani mai înainte, neştiind că pe atunci era pentru mine o altă persoană, cu altă ştergătoare de picioare la intrare, persoana ei neînfăţişîndu-i, ca mie, discontinuităţi.

Îi spusei : „Asta mi-aminteşte cea dintîi seară cînd m-am dus la prinţesa de Guermantes, unde credeam că nu fusesem invitat şi că voi fi dat afară, şi unde aveai o rochie roşie şi pantofi tot roşii“. „Doamne, ce departe sînt toate acestea“, răspunse ducea, subliniind pentru mine impresia timpului trecut. Privea în depărtare cu melancolie şi, totuşi, insista în mod special asupra rochiei roşii. Îi cerui să mi-o descrie, şi ea nu se lăsă rugată. „Astăzi aşa ceva nu s-ar mai purta. Erau rochii care se purtau pe atunci“. „Dar oare nu era frumoasă?“ o întrebai eu. Se temea întotdeauna să nu fie dezavantajată de pro-

priile-i cuvinte, să nu spună ceva ce ar diminua-o. „Ba da, mi se părea foarte frumoasă. Nu se mai poartă, pentru că așa ceva nu se mai face în ziua de azi. Dar se va purta din nou, toate modele revin, la rochii, în muzică, în pictură“, adăugă ea cu tărie, căci credea într-o anumită originalitate a acestei filozofii. Totuși, tristețea de a îmbătrâni îi redădu aerul său obosit, pe care un suris îl combattea : „Ești sigur că purtam pantofi roșii ? Credeam că erau aurii“. O asigurai că pantofii ei îți rămăseseră întâipăriți în minte, fără să-i dezvălui împrejurarea ce-mi permitea să afirm lucrul acesta. „Ești drăguț că ți-i amintești“ își spuse ea cu voce drăgăstoasă, căci femeile denumesc drăgălăsenie faptul că-ți amintești de frumusețea lor, ca și artiștii că le admiri operele. Dealtfel, oricât de îndepărtat ar fi trecutul, când ești o femeie cerebrală ca ducesa, poți să nu-l uiți. „Îți aduci aminte, spuse ea, drept mulțumire pentru că-i păstrasem în minte rochia și pantofii, că te-am condus acasă, Basin și cu mine ? Era vorba de o tinăra care trebuia să vină să te vadă după miezul nopții. Basin râdea cu hohote la gândul că ți se făceau vizite la ora aceea“. Într-adevăr, în seara aceea Albertine venise să mă vadă, după serata prințesei de Guermantes, mi-o aminteam la fel de bine ca și ducesa, eu, căruia Albertine îi era acum tot așa de indiferentă cum i-ar fi fost și doamnei de Guermantes, dacă doamna de Guermantes ar fi știut că tinăra din cauza căreia nu putusem să intru la ei era Albertine. Iată cum, mult timp după ce bieții morți au încetat să ne mai fie dragi, pulberea lor indiferență continuă să fie legată, servindu-le de aliaj, de împrejurările trecutului. Și fără să-i mai iubim, se întâmplă

ca, evocînd o cameră, o alee, un drum pe care treceau la o anumită oră, să fim obligați, pentru ca locul pe care-l ocupau să nu rămînă gol, să facem aluzie la ei, chiar fără să îngăduim să fie identificați. (Doamna de Guermantes n-o identifica deloc pe fata ce trebuia să vină în seara aceea, nu-i știuse numele niciodată și nu vorbea despre ea decît din pricina ciudăteniei orei și a împrejurării.) Așa arată formele ultime și de neînvidiat ale supraviețuirii.

Dacă părerile pe care ducesa și le exprimă asupra Rachel-ei erau mediocre în sine, ele mă interesau prin aceea că și ele marcau o oră nouă pe cadran. Pentru că ducesa nu uitase mai mult decît Rachel seara petrecută de aceasta din urmă la ducesă, și amintirea nu suferise nici cea mai mică schimbare. „Să știi, îmi spuse dînsa, că mă interesează cu atît mai mult să o aud, și să aud aplauzele adresate ei, cu cît eu am descoperit-o, apreciat-o, proslăvit-o, împus-o, într-o vreme cînd n-o cunoștea nimeni și cînd toată lumea își bătea joc de ea. Da, dragul meu, te vei mira, dar prima casă unde s-a produs în fața publicului a fost la mine ! Da, în timp ce toți preținșii avangardiști, ca noua mea verișoară, spuse ea arătînd-o ironic pe prințesa de Guermantes, care pentru Oriane rămînea doamna Verdurin, ar fi lăsat-o să mîară de foame fără să catadicsească s-o asculte, eu o găsisem interesantă și aranjasem să i se ofere un onorar, ca să vină să joace la mine în fața societății celei mai alese. Pot să spun, printr-un cuvînt cam stupid și pretențios, căci, în fond,

talentul nu are nevoie de nimeni, că eu am lansat-o. Bineînțeles că nu avea nevoie de mine". Schițai un gest de protest și văzui că doamna de Guermantes era gata să adopte teză contrarie : „Da ? crezi că talentul are nevoie de sprijin ? De cineva care să-l pună în lumină ? De fapt, s-ar putea să ai dreptate. Ciudat lucru, îmi spui exact ce-mi spunea altădată Dumas. În cazul acesta sînt foarte măgulită dacă am contribuit cu ceva, oricît de puțin, se înțelege de la sine, nu la talentul, dar la faima unei astfel de artiste". Doamna de Guermantes prefera să-și abandoneze ideea că talentul răzbate singur, așa cum se sparge un abces, pentru că lucrul acesta era mai măgulitor pentru ea, dar și pentru că, de la o vreme, primindu-i pe noii-veniți și fiind în fond obosită, devenise mai umilă întrebîndu-i pe alții, cerîndu-le părerea în scopul de a-și forma ea însăși una. „Nu este nevoie să-ți spun, reluă ea, că publicul acesta inteligent ce se numește înalta societate nu înțelegea absolut nimic din toate acestea. Se dezaproba, se rîdea. Degeaba spuneam : Este ceva neobișnuit, ceva interesant, ceva ce nu s-a mai făcut, ei nu mă credeau, cum nu m-au crezut niciodată în privința oricărui alt lucru. Ca și povestea aceea pe care o juca, era ceva de Maeterlinck, acum un lucru foarte cunoscut, dar pe atunci toată lumea își bătea joc de el, ei bine, eu personal îl găseam minunat. Chiar mă și miră cînd mă gîndesc cum unei țărănci ca mine, care nu a avut altă educație decît a fetelor din provincia ei, să-i fi plăcut aceste lucruri din primul moment. Firește că n-aș fi putut spune pentru ce anume, dar îmi plăcea, mă mișca : uite, Basin, care nu este deloc sensibil, fusese uimit de

Impresia puternică pe care mi-o produceau lucrurile acestea. Îmi spusese : «Nu vreau să mai ascuți prostiile astea, o să te îmbolnăvești». Și avea dreptate, pentru că lumea mă ia drept o femeie rece și, în fond, sint un pachet de nervi“.

În momentul acela se produsese un incident neașteptat. Un valet veni să-i spună Rachel-ei că fiica și ginerile Bermei voiau să-i vorbească. S-a văzut că fiica Bermei rezistase dorinței bărbatului său de a-și procura o invitație la Rachel. Dar după plecarea tinărului invitat, plictiseala tinerei perechi alături de mama lor crescuse, gândul că alții se distrau îi chinuia, pe scurt, profitînd de un moment cînd Berma se retrăsese în camera ei, scuipînd puțin sînge, ei se îmbrăcară la repezeală mai elegant, trimiseră după o trăsură și sosiră la prințesa de Guermantes fără să fi fost invitați. Rachel, bănuind despre ce este vorba și în sinea ei măgulită, luă un ton arrogant și-i spuse valetului că nu se putea deranja, dar să li se spună să explice în scris care este obiectul demersului lor neobișnuit. Valetul se întoarse aducînd o carte de vizită pe care fiica Bermei scrisese în grabă că ea și soțul ei nu putuseră rezista dorinței de a o auzi pe Rachel și o rugau să-i lase să intre. Rachel surise de nerozia pretextului lor și de propriul său triumf. Puse să li se răspundă că este dezo-lată dar că recitalul se terminase. În anticameră, unde așteptarea perechii se prelungea, valetii începeau să facă haz de cei doi solicitanți poftiți afară. Rușinea unui afront, gândul la nimicul care era Rachel în comparație cu mama sa, o împinseră pe fiica Bermei să continue pînă la capăt

un demers pe care-l riscase inițial din simpla nevoie de distracție. Puse să i se ceară Rachel-ei ca o favoare, chiar dacă nu mai aveau s-o audă, permisiunea de a-i stringe mina. Rachel stătea tocmai de vorbă cu un prinț italian sedus, după cum spunea, de atracția marei ei averi, ale cărei origini le ascundeau oarecum câteva relații mondene; cîntări răsturnarea de situații care-i punea acum pe copiii ilustrei Berma la picioarele ei. După ce povesti tuturor în mod hazliu incidentul, puse să i se transmită tinerei perechi să între, ceea ce aceasta și făcu fără a se lăsa rugată, nimicind dintr-o lovitură situația socială a Bermei, tot așa cum îi distrusese și sănătatea. Rachel înțelesese aceasta, și faptul că amabilitatea ei condescendentă îi va crea în societate reputația de și mai multă bunătate, iar tinerei perechi de și mai multă înjosire decît ar fi făcut-o refuzul ei. Îi întîmpină deci cu brațele deschise, afectat, spunînd cu un aer de posibilă protecție care știe să-și uite măreția: „Dar bineînțeles. Este o bucurie! Prințesa va fi încîntată!” Neștiind că la teatru se credea că ea era aceea care primea, se temuse, poate, că refuzînd să-i lase să între pe copiii Bermei, aceștia s-ar fi îndoit nu de bunăvoința ei, ceea ce i-ar fi fost cu totul indiferent, ci de influența ei. Ducesa de Guermantes se depărtă în mod instinctiv, căci pe măsură ce cîeva avea acru de a căuta să pătrundă în societatea înaltă, scădea în stima ducesei. Ea nu o mai avea în acel moment decît pentru bunătatea Rachel-ei, și ar fi întors spatele copiilor Bermei dacă i-ar fi fost prezenți. Între timp, Rachel își căuta în minte fraza grațioasă cu care avea să o zdrobească a doua zi pe Berma în culise: „Am fost dezolată, disperată că fiica

dumitale a trebuit să facă anticameră. Dacă aş fi înţeles ! E adevărat că-mi trimittea cărţi de vizită una după alta“. Era încântată să-i dea această lovitură Bermei. Poate că ar fi dat îndărăt, dacă ar fi ştiut că lovitura va fi mortală. Oamenilor le place să facă victime, dar mascându-şi faptele reprobabile, şi lăsându-le acclora viaţa. Dealtfel, unde era fapta sa reprobabilă ? Peste citeva zile avea să spună rîzînd : „Asta cam întrece măsura ! Am vrut să fiu mai amabilă faţă de copiii ei decît a fost ea vreodată faţă de mine, şi nu lipseşte mult să fiu acuzată că am asasinat-o. Dar o iau martoră pe ducesa“. Se pare, în ce-i priveşte pe marii artişti, că toate sentimentele urite şi tot ce este artificial în viaţa de teatru trece în copiii lor, fără ca la aceştia munca îndirjită să fie un derivativ, ca la mama lor ; marile tragediene mor adesea victime ale unor comploturi familiale urzite în jurul lor, aşa cum li se întîmpla de atîtea ori la sfîrşitul pieselor în care jucau.

Dealtfel, viaţa ducesei continua să fie foarte nefericită şi dintr-o cauză care, pe de altă parte, avea drept rezultat decăderea simultană a societăţii pe care o frecventa domnul de Guermantes. Ducele, după ce multă vreme, potolit de vîrsta înaintată, deşi încă robust, încetase s-o mai înşele pe doamna de Guermantes, se îndrăgostise de doamna de Forcheville fără ca cineva să fi ştiut precis cum începuse legătura¹. Dar aceasta luase asemenea pro-

¹ Cînd te gîndeai la vîrsta pe care trebuia s-o aibă atunci doamna de Forcheville, lucrul acesta părea într-adevăr extraordinar. Dar poate că-şi începuse viaţa de cocotă de foarte tînără. Şi apoi există femei pe care le găseşti în fiecare deceniu într-o nouă

porții; încît bătrînul copiindu-le în ultima sa iubire pe cele de altădată, își sechestra metresa în așa măsură, că dacă dragostea mea pentru Albertine repetase, cu mari variații, dragostea lui Swann pentru Odette, dragostea domnului de Guermantes o amintea pe aceea pe care o avusesem pentru Albertine. Era nevoită să ia masa cu el, era tot timpul la ea; se fălea cu lucrul acesta față de unii prieteni care, fără ea, n-ar fi intrat niciodată în relații cu ducele de Guermantes și care veneau cu scopul de a-l cunoaște, cam așa cum te duci la o cocotă ca să cunoști un suveran, -amantul ei. Desigur, doamna de Forcheville devenise de multă vreme o femeie de lume. Însă redevenind întreținută la o vîrstă destul de înaintată, și de către un bătrîn atît de orgolios că era pentru ea personajul important, ea se deprecia căutînd doar să aibă capote care să-i placă lui, să-i ofere mîncările preferate, să-i măgulească prietenii spunîndu-le că i-a vorbit despre ei, așa cum îi spunea fratelui bunicului meu că vorbise despre el cu Marele Duce, care îi trimitea țigări; într-un cuvînt, tindea, în pofida situației mondene dobîndite și prin forța noilor împrejurări, să devină din nou, așa cum îmi apăruse în copilărie, doamna în rochia roz. Desigur că frecuseră mulți ani de cînd murise unchiul Adolphe. Dar înlocuirea, în jurul nostru, a oamenilor de odinioară cu alții noi, ne împiedică, oare, să reîncepem aceeași viață? Ea se preta acestor împrejurări noi, bineînțeles din cupiditate, dar de asemenea și din pricină că, destul de căutată în societate cînd avea o fată de măritat, lăsată de o parte încarnare, avînd amoruri noi, uneori atunci cînd nu le mai credea în viață, aruncînd în ghearele disperării vreo altă femeie tînără, părăsită de bărbat pentru ea.

îndată ce se căsătorise, Gilberte, simțea că ducele de Guermantes, care ar fi făcut orice pentru ea, îi va aduce multe ducese, încântate, poate, să-i joace o festă prietenei lor Oriane; și poate, în sfârșit, atrasă în joc de nemulțumirea ducesei pe care, dintr-un sentiment femeiesc de rivalitate, ar fi fost fericită s-o învingă¹. Până la moartea lui Saint-Loup se purtase corect cu soția lui. Nu erau ei amândoi, moștenitorii totodată ai domnului de Guermantes și ai Odettei care, dealtfel, avea să fie, fără îndoială, principala moștenitoare a ducelui? Nepoții Courvoisier ai ducelui de Guermantes, atît de cusurgii, doamna de Mar-santes, prințesa de Trania veneau la doamna de Forcheville în speranța unei moșteniri, fără să le pese de necazul pe care lucrul acesta putea să-l pricinuiască doamnei de Guermantes, pe care Odette, stîrnită de disprețul acesteia, o vorbea de rău.

Bătrînul duce nu mai ieșea, căci își petrecea zilele și serile cu Odette. Însă acum venise o clipă s-o vadă, în ciuda plictisului de a-și întîlni soția. Fără îndoială că nu l-aș fi zărit și nu l-aș fi recunoscut, dacă nu mi-ar fi fost arătat clar și precis. Nu mai era decît o ruină, însă

¹ Această legătură cu doamna de Forcheville, o imitație a legăturilor sale mai vechi, îl făcuse pe ducele de Guermantes să piardă pentru a doua oară președinția Jockey-clubului și scaunul de membru al Academiei de Belle Arte, așa cum viața domnului de Charlus, asociată în mod public cu cea a lui Jupien, îl făcuse să piardă președinția Uniunii și pe cea a Societății prietenilor vechiului Paris. Asfel cei doi frați, atît de deosebiți în gusturile lor, ajunseseră să fie desconsiderați din cauza aceleiași lenevii, aceleiași lipse de voință ce se făcea simțită, însă în mod agreabil, la ducele de Guermantes, bunicul lor, membru al Academiei franceze, dar care, la cei doi nepoți, îngăduise ca unul din ei, cu înclinații naturale, iar celălalt, cu unele considerente ca nefiind de felul acesta, să se îndepărteze de societate.

superbă, și mai puțin chiar decât o ruină, acel frumos lucru romantic ce poate fi o stîncă în timpul furtunii. Bicuiată din toate părțile de valurile suferinței, de mînia de a suferi, de înaintarea furioasă a morții care o împresura, figura sa, roasă ca un bloc, păstra stilul, curbura profilului pe care i le admirasem întotdeauna ; era mîncată ca unul dintre acele capete antice foarte deteriorate, dar cu care sîntem foarte fericiți să ne împodobim biroul. Părea doar să fie dintr-o epocă încă și mai veche decât fusese altădată, nu numai pentru că substanța ei, cîndva mai strălucitoare, devenise aspră și friabilă, ci fiindcă expresiei de finețe și voie-bună îi succedase o alta, involuntară și inconștientă, rezultat al bolii, al luptei împotriva morții, al rezistenței, al greutății de a trăi. Pierzîndu-și orice elasticitate, arterele imprimaseră obrazului, altădată luminos, o duritate sculpturală. Și fără să-și dea seama, ducele dezvăluia aspecte ale grumazului, ale obrazului, ale frunții, în care ființa lui, silită parcă să se agațe cu înversunare de fiecare minut, părea împinsă în toate părțile de o rafală tragică, în timp ce şuvițele albe ale magnificei lui coame, rărită acum, pălmuiau cu spuma lor promontoriul năpădit al obrazului. Și ca acele reflexe stranii, unice, pe care numai apropierea furtunii sub care totul se va năruie le dă stîncilor, care pînă atunci avuseseră o altă culoare, înțelesei că lividitatea plumburie a obrajilor rigizi și uzați, cenușiul aproape alb și lînos al șuvițelor răvășite, lumina slabă ce pîlpîia încă în ochii care abia mai vedeau, nu erau nuanțe ireale ci, dimpotrivă, prea reale, însă fantastice și împrumutate din paleta, din eclerajul de neimitat în nuanțele sale de negru,

însămintătoare și profetice, ale bătrîneții, ale morții apropiate.

Ducele nu rămase decît cîteva clipe, suficient ca să fi putut înțelege că Odette, prinsă cu totul de curtezani mai tineri, își bătea joc de el. Dar, lucru ciudat, el care altădată era aproape ridicol cînd își lua aerul unui rege de operetă, dobîndise o înfățișare cu adevărat măreață, cam ca a fratelui său cu care, despovărîndu-l de tot ce este accesoriu, bătrînețea îl făcea să semene. Și ca și fraatele său, el, odinioară trufaș, deși în alt fel, părea aproape respectuos, cu toate că, de asemenea, într-alt mod. Căci nu suferise decăderea domnului de Charlus, redus la a saluta cu o politețe de bolnav uituc pe cei pe care altădată i-ar fi disprețuit. Însă era foarte bătrîn, și cînd voi să treacă de ușă și să coboare scara ca să iasă, bătrînețea, care este totuși starca cea mai jalnică pentru oameni și care-i precipită de pe culmea lor asemenea regilor din tragediile grecești, bătrînețea, obligîndu-l să se oprească în drumul crucii care devine viața amenințată a celor neputincioși, ca să-și șteargă fruntea udă learcă, să bijbie căutînd din ochi o treaptă pe care nu o nimerea, deoarece ar fi avut nevoie, pentru pașii săi nesiguri, pentru ochii săi încetoșați, de un sprijin, îl făcea să aibă aerul, fără s-o știe, că imploră cu blîndețe și cu timiditate să i-l dea cineva, vîrsta înaintată făcîndu-l mai mult încă decît mareț, implorator.

Incapabil să se lipsească de Odette, veșnic instalat la ea în același fotoliu, din care bătrînețea și guta îl făceau să se scoale cu greutate, domnul de Guermantes o lăsa să-și primească prietenii care erau prea fericiți să fie

prezența ducelui, să-i lase cuvîntul, să-l audă vorbind despre vechea societate, despre marchiza de Villeparisis, despre ducele de Chartres.

Astfel, în foburgul Saint-Germain, pozițiile aparent inexpugnabile ale ducelui și ducesei de Guermantes și cele ale domnului de Charlus își pierduseră inviolabilitatea, așa cum se schimbă toate pe lumea asta, prin acțiunea unui principiu lăuntric la care lumea nu se gîndise: la domnul de Charlus, dragostea pentru Charlie, care-l făcuse sclavul familiei Verdurin, apoi ramolismul; la doamna de Guermantes, pofta de noutate și gustul pentru artă; la domnul de Guermantes, o dragoste exclusivă, cum mai avusese altele asemănătoare în viață, dar pe care neputința bătrîneții o făcea mai tiranică și ale cărei slăbiciuni nu mai puteau fi dezmințite și răscumpărate de severitatea salonului ducesei, unde ducele nu mai apărea și care, de altfel, își închisese ușile. Astfel se schimbă înfățișarea lucrurilor acestei lumi, astfel centrul imperiilor, cadastrul averilor și charta situațiilor, tot ce părea definitiv se află într-o perpetuă remaniere, și ochii unui om ce și-a trăit traiul pot contempla schimbarea cea mai deplină tocmai acolo unde ea îi părea mai cu neputință.

Din cînd în cînd, sub privirea tablourilor antice adunate de Swann într-un aranjament de „colecționar“ care desăvîrșea caracterul demodat al acestei scene, cu ducele reprezentînd în mod atît de vădit epoca „Restaurației“, iar cocota pe aceea a „Celui de al Doilea Imperiu“, în una din rochiile de casă ce-i plăceau lui, doamna în roz îl intrerupea cu vreo vorbă anapoda; el se oprea dintr-o dată, fixînd-o cu o privire feroce. Observase, poate, că și

ea, ca și ducesa, spunea câteodată prostii ; poate că, într-o nălucire de bătrîn, își închipuia că o replică de spirit inoportună a doamnei de Guermantes îi tăia vorba, și se credea la palatul Guermantes-ilor, asemenea acelor fiare sălbatice încâtușate care pentru o clipă își închipuie că sînt încă libere în deșerturile Africii. Ridicînd brusc capul, cu ochii săi mici și galbeni în care luceau scîlpîri de fiară, o fixa cu una din acele priviri care uneori, la doamna de Guermantes, cînd aceasta vorbea prea mult, mă făcuseră să mă cutremur. Astfel o privea ducele timp de o clipă pe îndrăzneța doamnă în roz. Însă aceasta îl înfrunta, îl privea drept în ochi, și după cîteva clipe, ce păreau lungi spectatorilor, bătrîna fiară imblîzită, aducîndu-și aminte că nu se găsea în libertate la ducesă, în acea Sahară unde ștergătoarea de picioare de pe palier indica intrarea, ci la doamna de Forcheville, în cușca Grădinii zoologice, își trăgea între umeri capul, încă împodobit cu o coamă deasă, despre care n-ai fi putut spune dacă era blondă sau albă, și își relua povestirea. Părea să nu fi înțeles ce voise să spună doamna de Forcheville, care, dealtfel, în genere, nu avea prea mult sens. Îi dădea voie să invite prieteni la masă cu el. Dintr-o manie rămasă de la vechile-i amoruri, care nu putea să o mire pe Odette, obișnuită cu lucrul acesta la Swann, dar care mă mișca pe mine, amintîndu-mi viața cu Albertine, el îi impunea ca aceste persoane să se retragă devreme, pentru a-și putea lua rămas bun de la Odette cel din urmă. Este de prisos să menționez că nici nu apuca el să plece și ducesa zbură la alte întîlniri. Dar ducele nu bănuia lucrul acesta sau prefera să pară că nu-l bănuiește ; ve-

derea bătrînilor slăbește, la fel ca și auzul, perspicacitatea li se întuneacă, pînă și oboseala le provoacă lapsusuri în vigilență. Iar, la o anumită vîrstă, Jupiter se transformă în mod inevitabil într-un personaj de Molière — și nici măcar în amantul olimpiian al Alcmenei, ci într-un caraghios Geronte. Dealtfel, Odette îl înșela pe domnul de Guermantes așa cum îl și îngrijea : fără farmec, fără noblete. Era mediocră în rolul acesta, ca și în toate celelalte. Nu din pricină că viața nu-i oferise roluri frumoase, ci fiindcă nu știa să le joace.

De fapt, de cîte ori am vrut să o mai revăd, n-am reușit, căci domnul de Guermantes vrînd să împace exigențele igienei cu cele ale geloziei nu-i îngăduia decît petrecerile din timpul zilei, și asta cu condiția să nu fie bałuri. Această izolare ce-i era impusă, ea mi-o mărturisise cu sinceritate, din diverse motive. Cel principal era că ea își închipuia, cu toate că nu scrisesem decît articole de ziar și nu publicasem decît studii, că eram un autor cunoscut, ceea ce o făcea chiar să spună cu naivitate, amintindu-și de vremea cînd mă duceam în Avenue des Acacias pentru a o vedea trecînd, și mai tîrziu la ea ; „Ah, dacă aș fi putut ghici că avea să fie într-o zi un mare scriitor !“ Or, cum auzise spunîndu-se că scriitorilor le place să se documenteze pe lîngă femei, punîndu-le să istorisească povești de dragoste, ea devenea acum din nou o simplă cocotă față de mine, ca să-mi stîrnească interesul. Îmi povestea : „A fost odată un bărbat care se îndrăgostise teribil de mine și pe care îl iubeam și eu la

nebunie. Trăiam o viață divină. Avea de făcut o călătorie în America și eu trebuia să plec cu el. În ajunul plecării, găsiu că este mai frumos să nu las să se răcească o dragoste care nu ar putea să rămână mereu aceeași. Am petrecut o ultimă seară în timpul căreia era convins că plec cu el ; a fost o noapte bună, simțeam alături de el plăceri infinite și disperarea de a ști că nu-l voi mai revedea. În aceeași dimineață mă dusei să ofer biletul meu unui călător pe care nu-l cunoșteam. Vroia cel puțin să-l cumpere. Îi răspunsei : «Nu, îmi faceți un mare serviciu acceptându-l, nu-mi trebuie bani». „Apoi îmi spuse o altă poveste : „Într-o zi eram pe Champs-Élysées, și domnul de Bréauté, pe care nu-l văzusem decât o singură dată, se apucă să mă privească cu atita insistență că mă oprii și-l întrebai cum de-și permitea să se uite la mine în felul acesta. Îmi răspunse : «Vă privesc pentru că aveți o pălărie ridicolă». Avea dreptate. Era o pălărioară cu pansele ; moda de pe vremea aceea era oribilă. Dar eram furioasă și-i spusei : «Nu-ți permit să-mi vorbești în felul acesta». Începu să plouă. Îi spusei : «Nu te iert decât dacă ai o trăsură». «Ei bine, tocmai am un vehicol și vă voi conduce». «Nu, vreau trăsura dumată, dar nu pe dumneata». Am urcat în trăsură, iar el a plecat pe ploaie. Dar seara veni la mine. Am trăit doi ani de dragoste bună». Și continuă : „Vino într-o zi să iei ceaiul cu mine. Îți voi povesti cum l-am cunoscut pe domnul de Forcheville. În fond, spuse ea cu un aer melancolic, am dus o viață de claustrare fiindcă am avut amoruri mari numai cu bărbați care erau teribil de geloși. Nu vorbesc de domnul de Forcheville, căci el era, în fond, un om mediocru iar eu

nu am putut niciodată iubi cu adevărat decît oameni inteligenți. Dar, vezi dumneata, domnul Swann era la fel de gelos ca și bietul duce ; pentru acesta din urmă renunț la orice, fiindcă știu că nu este fericit la el acasă. În ceea ce-l privea pe domnul Swann, mă privam de toate fiindcă îl iubeam la nebunie, și sînt de părere că poți sacrifica dansul, lumea și toate celelalte dacă poți să-i faci o plăcere sau numai să-i eviți îngrijorarea unui om care te iubește. Bietul Charles, era atît de inteligent, atît de seducător, exact genul bărbaților care-mi plăceau“. Și poate că era adevărat. Fusesse un timp cînd Swann îi plăcuse, tocmai atunci cînd ea nu era „genul lui“. La drept vorbind, nici mai tîrziu ea nu fusesse niciodată „genul lui“. Și totuși, o iubise atunci atît de mult și atît de sfișietor ! Mai tîrziu se mira singur de această contradicție. Se vede totuși că nu-i vorba de o contradicție, dacă ne gîndim cît de mare este, în viața bărbaților, proporția suferințelor pricinuite de femei „care nu erau în genul lor“. Faptul acesta se datorește poate multor cauze : în primul rînd, dat fiind că ele nu sînt genul tău, te lași, la început, iubit fără să iubești, favorizînd în felul acesta formarea în viața ta a unei obișnuințe, care nu s-ar fi născut dacă ar fi fost vorba de o femeie „în genul tău“ și care, simțindu-se dorită s-ar fi refuzat, nu ți-ar fi acordat decît întâlniri rare, nu s-ar fi instalat în viața ta oră de oră, pentru ca mai tîrziu, dacă te îndrăgostești, iar femeia iubită îți lipsește din pricina unei certe sau a unei călătorii, în timpul căreia nu-ți scrie, să ai impresia că ți se smulge nu un singur fir de legătură, ci o mie. Apoi, această obișnuință este sentimentală, pentru că la temelia ei nu stă

o puternică dorință fizică, iar dacă dragostea se naște, creierul lucrează încă și mai mult : iată un roman în locul unei nevoi. Pe femeile ce nu sînt „în genul nostru“ nu le suspectăm și ne lăsăm iubiți de ele, iar dacă mai tirziu survine dragostea, le iubim de o sută de ori mai mult decît pe celelalte, fără să avem măcar mulțumirea dorinței satisfăcute alături de ele. Din aceste motive, și din multe altele, faptul că cele mai mari necazuri sentimentale ni le pricinuiesc femeile ce nu sînt în „genul nostru“ nu se datorește numai celui destin batjocoritor care ne împlinește fericirea doar sub aspectul ce ne place cel mai puțin. O femeie în „genul nostru“ este rareori primejdioasă, căci nu-i pasă de noi, ne mulțumește, ne părăsește repede, nu se instalează în viața noastră, iar ceea ce este primejdios și zămislior de suferință în dragoste nu este femeia în sine, ci prezența ei de toate zilele, curiozitatea a ceea ce face în fiecare clipă ; nu femeia, ci obișnuința.

Avui lășitatea să adaug că ceea ce spusese despre Swann fusese gentil și nobil, însă știam cît de falsă era și că sinceritatea ei era amestecată cu minciuni. Pe măsură ce-mi povestea aventurile, mă gîndeam cu groază la tot ce Swann nu știuse, la tot ce l-ar fi făcut să sufere atît de mult pentru că-și dăruise statornic simțirea acestei făpturi, și în care citea cu certitudine, chiar și din priviri, cînd se uita la un bărbat sau la o femeie, necunoscuți, care-i plăceau. În fond, îmi povestea doar ca să-mi dea, după cum credea ea, subiecte pentru nuvele ! Se înșela, nu pentru că nu mi-ar fi aprovizionat dintotdeauna din belșug rezervele imaginației, însă într-un mod mult mai involuntar și printr-o manifestare izvorită din mine însumi, ce-i dezlega legile vieții fără știrea ei.

Domnul de Guermantes își păstra trăznetele numai pentru ducasă, asupra relațiilor libere ale căreia doamna de Forcheville nu uita să atragă atenția iritată a ducelui. Astfel încît ducesa era foarte nefericită. Este adevărat că domnul de Charlus, căruia îi vorbisem o dată despre asta, pretindea că primele greșeli nu aparținuseră fratelui său și că legenda purității ducesei era alcătuită în realitate dintr-un număr incalculabil de aventuri ascunse cu îndeminare. Nu auzisem niciodată vorbindu-se despre ele. Aproape pentru toată lumea, doamna de Guermantes era o femeie cu totul deosebită. Gîndul că ea fusese întotdeauna ireproșabilă stăpînea spiritele. Nu puteam să fiu sigur care din aceste două păreri corespundea adevărului, acel adevăr pe care aproape întotdeauna trei sferturi dintre oameni îl ignoră. Îmi aminteam foarte bine de unele priviri albastre și rătăcitoare ale ducesei de Guermantes în naosul de la Combray, însă ele nu respingeau cu adevărat nici una din cele două păreri, atît una cît și cealaltă putînd să le dea un tîlc diferit și la fel de acceptabil. În nebunia mea, copil fiind, le luasem un moment drept priviri de dragoste la adresa mea. De atunci înapoi înțelesesem că nu erau decît privirile binevoitoare ale unei suzerane, asemănătoare celei de pe vitraliile unei biserici, pentru vasalii ei. Trebuia oare să cred acum că primul meu gînd fusese cel adevărat și că, dacă mai tîrziu ducesa nu-mi vorbise niciodată de dragoste, aceasta era din cauză că se temuse să se compromită cu un prieten al mătușii și al nepotului ei mai mult decît cu un băietandru necunoscut întîlnit din întîmplare la Saint-Hilaire de Combray?

Ducesa putuse câteva clipe să fie fericită simțindu-și trecutul mai consistent pentru că era împărțășit de mine, iar cînd îi pusei din nou câteva întrebări în legătură cu aerul provincial al domnului de Bréauté pe care, la timpul său, nu-l prea deosebisem de domnul Sagan sau de domnul de Guermites, ea-și reluă punctul de vedere de femeie de lume, adică de denigratoare a mondenității. În timp ce-mi vorbea, ducesa mă purta prin palat. În saloane mai mici vedeai intimi care preferaseră să se izoleze ca să asculte muzică. Într-un salonaș Empire, unde câteva rare fracuri ascultau așezate pe o canapea, vedeai, alături de o oglindă mobilă sprijinită de o Minervă, un șezlong așezat în linie dreaptă, dar adîncit ca un leagăn, în care stătea întinsă o femeie tînără. Indolența poziției sale, pe care intrarea ducesei nu o făcu deloc să se deranjeze, contrasta cu strălucirea minunată a rochiei în stil Empire, dintr-o mătase roșu-deschis în fața căreia fuchsiile cele mai roșii ar fi fost eclipsate, și pe a cărei țesătură sidefie arabescuri și flori păreau să fi fost tipărite timp îndelungat, căci urmele lor rămaseră săpate în ea. Ca să o salute pe ducesă, își înclină ușor frumosul cap brun. Cu toate că era ziua în amiaza mare, întrucît ea ceruse să se tragă perdelele cele grele spre a se putea reculege mai adînc în muzică, fuscse aprinsă, pentru ca invitații să nu-și scrîntească picioarele, o urnă așezată pe un trepied în care se iriza o slabă licărire. Răspunzînd la întrebarea mea, ducesa spuse că aceasta era doamna de Saint-Euverte. Atunci vrusei să știu ce rudenie era între ea și doamna de Saint-Euverte pe care o cunoscusem. Doamna de Guermites îmi spuse că era nevasta unuia

dintre strănepoții ei, păru a se împăca cu ideea că aceasta era născută la Rochefoucauld, însă tăgădui faptul de a fi cunoscut pe vreun Saint-Euverte. Îi amintii serata despre care știam, e adevărat, numai din auzite, la care, fiind pe atunci prințesă des Laumes, se reîntîlnise cu Swann. Doamna de Guermantes susținu că nu luase parte la această serată. Ducea fusese totdeauna cam mincinoasă și acum devenise și mai mult. Doamna de Saint-Euverte reprezenta pentru ea un salon — dealtfel destul de decăzut în timp — pe care îi plăcea să-l renege. Nu insistai. „Nu, cel pe care s-ar putea să-l fi zărit la mine, pentru că era spiritual, este bărbatul celei de care vorbești și cu care nu eram în relații.“ „Dar ea nu avea bărbat“, „Așa ți-ai închipuit, fiindcă erau despărțiți, însă el era mult mai agreabil decît ea“. Înțelesei, în sfîrșit, că bărbatul enorm, extrem de înalt, extrem de robust, cu părul foarte alb, pe care-l întîlneam cam peste tot și al cărui nume nu-l știusem niciodată, era soțul doamnei de Saint-Euverte. Murise cu un an în urmă. Cît despre nepoată, nu știu dacă din cauza unei boli de stomac, de nervi, a unei flebite, a unei nașteri apropiate, recente sau ratate, asculta muzică stînd întînsă, fără a se cîntî pentru nimeni. Lucrul cel mai probabil este că, mîndră de frumoasele sale mătăsuri roșii, ea credea că așa cum stă pe șezlong face efectul doamnei de Récamier. Nu-și dădea seama că dădea naștere, pentru mine, unei noi înfloriri a aceluiași nume de Saint-Euverte care, la un interval atît de mare, indica distanța și continuitatea Timpului. În acea nacelă unde înfloreau numele de Saint-Euverte și stilul Empire în mătase de fuchsia roșie, ea legăna Timpul. Acest stil Empire,

doamna de Guermantes declară că-l detestase întotdeauna ; asta însemna că-l detesta și în momentul de față, ceea ce era adevărat, căci ea era în pas cu moda, deși cu oarecare întârziere. Fără să provoace complicații vorbind de David, pe care-l cunoștea prea puțin, în prima ei tinerețe îl considerase pe domnul Ingres ca pe cel mai plic-ticos dintre poncifi, apoi dintr-o dată, ca pe cel mai sa-vuros dintre maeștrii Artei noi, pînă la a-l detesta pe Delacroix. Datorită căror împrejurări se întorsese ea de la acest cult la reprobare are puțină însemnătate, deoarece aici este vorba de nuanțe de gusturi pe care criticul de artă le exprimă cu zece ani înainte să le discute femeile superioare. După ce criticase stilul Empire, ea-și ceru scuze că-mi vorbise despre oameni atît de neînsemnați ca Saint-Euverte, și de fleacuri ca, de pildă, latura provincială a lui de Bréauté, căci era tot atît de departe de a ghici pentru ce mă interesa lucrul acesta, pe cît era doamna de Saint-Euverte-La Rochefoucauld, urmărind să-și menajeze stomacul sau un efect *à la* Ingres, de a bănuî că numele ei mă încîntase, cel al soțului ei, nu acela, mai ilustru, al părinților ei, și că-i atribuiam drept funcție, în această piesă plină de simboluri, să legene Timpul.

„Dar cum pot să-ți vorbesc despre asemenea prostii, cum poate să te intereseze așa ceva ?” exclamă ducesa. Spusese fraza aceasta cu voce scăzută și nimeni nu reușise să audă ceea ce spunea. Dar un tînăr (care mai tîrziu avea să mă intereseze din pricina numelui său, altădată mult mai apropiat mie decît cel de Saint-Euverte) se sculă cu un aer exasperat și se duse mai încolo pentru a as-

culta cu mai multă reculegere. Căci se cînta *Sonata Kreutzer*, însă, înșelîndu-se în privința programului, credea că era o bucată de Ravel, despre care i se spusese că este frumoasă ca muzica lui Palestrina, însă greu de înțeles. Făcînd un gest nestăpînit pentru a-și schimba locul, el se ciocni, din pricina obscurității, de un mic birou, ceea ce-i făcu, bineînțeles, să se uite înapoi pe mai mulți pentru care mișcarea atît de simplă de a întoarce capul întrerupea puțin supliciul de a asculta „cu religiozitate” *Sonata Kreutzer*. Iar doamna de Guermantes și cu mine, cauza acestui mic scandal, ne grăbirăm să trecem în altă cameră. „Da, cum pot aceste nimicuri să intereseze un om de valoarea dumitale? Ca și adineaori, cînd te-am văzut stînd de vorbă cu Gilberte de Saint-Loup. Lucrul acesta nu este vrednic de dumneata. Pentru mine această femeie nu contează, nici măcar nu este o femeie, ci tot ce-am văzut mai artificial și mai burghez pe lumea asta” (căci ducesa își amesteca prejudecățile sale de aristocrată chiar și cînd apăra Intelectualitatea). „Dealtfel, ar trebui oare să vii în asemenea case? Astăzi, mai înțeleg, pentru că a avut loc recitalul Rachel-ei, care poate să te intereseze. Dar oricît de bine ar fi fost, nu trebuia să apară în fața acestui public. Am să aranjez să dejunezi singur cu ea. Vei vedea atunci ce ființă este: de o sută de ori mai bine decît toți cei de aici. Și după dejun, îți va recita din Verlaine. Să vezi ce încîntat o să fii¹. Însă, ca dumneata

¹ Se făli mai cu seamă cu după-mesele ei la care asistau totdeauna X și Y. Căci adoptase acea concepție a doamnelor cu „salon”, pe care altădată o disprețuia (cu toate că acum nega lucrul acesta), și a cărei mare superioritate, semnul de calitate aleasă, după părerea ei, era să-i aibă la dînsa pe „toți bărbații”.

să vii într-un furnicar ca ăsta, nu, asta mă depășește. Doar dacă vii să faci studii..." adăugă ea cu un aer de îndoială, de neîncredere și fără a se hazarda prea mult, căci nu știa prea precis în ce constă genul de operațiuni improbabile la care făcea aluzie.

„Nu credeți, oare, îi spusei ducesei, că trebuie să-i fie penibil doamnei de Saint-Loup să o audă, așa cum tocmai s-a întâmplat, pe fosta amantă a soțului ei ?” Văzui apărind pe fața doamnei de Guermantes acea bară piezișă ce leagă prin raționamente ceea ce tocmai ai auzit cu gânduri cam neplăcute. Raționamente, e adevărat, neexprimate, însă toate lucrurile grave pe care le spunem nu primesc niciodată răspuns, nici prin viu grai, nici în scris. Numai proștii cer, în zadar, de zece ori în șir răspuns la o scrisoare pe care au făcut greșala să o scrie și care era o gafă ; căci la aceste scrisori se răspunde numai prin fapte, și corespondenta pe care o crezi nepunctuală îți spune, când te întâlnește „Domnule” în loc să ți se adreseze pe numele mic. Aluzia mea la legătura lui Saint-Loup cu Rachel nu avea nimic prea grav și nu putu s-o nemulțumească decât timp de o secundă pe doamna de Guermantes, amintindu-i că fusesem odinioară prietenul lui Robert și, poate, confidentul său în legătură cu chinurile prin care trecuse Rachel în seara de pomină la ducasă. Dar aceasta nu stărui în gândurile sale, bara nervoasă se șterse și doamna de Guermantes îmi răspunse la întrebarea în legătură cu doamna de Saint-Loup : „Îți

Dacă îi spuneam că o cutare aristocrată cu „salon” nu o vorbea de bine pe doamna Howland în timpul vieții, ducesa izbucnea în ris în fața naivității mele : „Dar se înțelege : pe doamna Howland o vizitau toți bărbații, iar cealaltă căuta să-i atragă”.

voi spune. Cred că lucrul acesta îi este cu atât mai indiferent, cu cât Gilberte nu și-a iubit nicicând bărbatul. Este o mică scîrbă. I-a plăcut situația, numele, faptul de a-mi fi nepoată, de a ieși din cloaca ei, după care n-a avut alt gînd decît să se întoarcă în ea. Îți declar că toate acestea mă amărau foarte mult, din cauza bietului Robert, căci, cu toate că nu era un geniu, el își dădea foarte bine seama, ca și de o mulțime de alte lucruri. Nu trebuie s-o spun pentru că, oricum ar fi, mi-este nepoată și nu am dovezi sigure că-l înșela; însă s-au petrecut fel de fel de întîmplări. Dar, și dacă-ți spun înseamnă că o știu precis, cu un ofițer din Méséglise, Robert a vrut să se bată în ducl. De fapt, pentru toate astea s-a și înrolat, războiul pîrîndu-i ca un fel de eliberare de supărările lui familiare, și dacă vrei să știi ce cred eu, nici n-a fost ucis, ci s-a lăsat ucis. Ea n-a simțit nici un fel de durere, chiar m-a și uimit prin cinismul nemaipomenit cu care a afectat indiferența, ceea ce mi-a pricinuit multă durere, fiindcă Robert îmi era foarte drag. Te vei mira, poate, fiindcă lumea nu mă cunoaște bine, dar mi se mai întîmplă încă să mă gîndesc la el : nu uit pe nimeni. El nu mi-a spus niciodată nimic, dar înțelesese foarte bine că ghiceam totul. Ia să ne gîndim, dacă și-ar fi iubit cît de puțin bărbatul, ar putea ea, oare, suporta cu atîta ne-păsare să se afle în același salon cu femeia al cărei amant pasionat a fost el timp de atîția ani, s-ar putea spune, totdeauna chiar, căci convingerea mea este că n-a încetat s-o iubească niciodată, nici măcar în timpul războiului. Ar sugruma-o !”, exclamă ducesa, uitînd că punînd la cale invîtarea Rachel-ei și, făcînd astfel, posibilă scena

pe care o credea de neînlăturat, în cazul că Gilberte l-ar fi iubit pe Robert, ea însăși proceda poate cu cruzime. „Nu, ascultă-mă pe mine, încheie dînsa, este o scroafă“. O astfel de expresie devenise posibilă pentru doamna de Guermantes datorită povîrnișului pe care cobora din mediul agreabil al Guermantes-ilor în societatea actrițelor și, de asemenea, pentru că altoia rezultatul pe un gen „secolul al XVIII-lea“ pe care credea că-l caracterizează vorbirea pe șleau, și, în sfîrșit, fiindcă-și închipuia că-i este permis orice. Dar această expresie îi era inspirată și de ura pe care o simțea pentru Gilberte, de nevoia de a o lovi, dacă nu efectiv, cel puțin în efigie. În același timp, ducesa credea că-și justifica astfel toată comportarea față de Gilberte, mai bine zis împotriva ei, în lume, în familie, chiar din punctul de vedere al intereselor și al succesiunii lui Robert.

Dar cum uneori aprecierile care se fac capătă, datorită unor fapte pe care nu le cunoști și pe care nu le-ai fi putut presupune, o justificare vădită, Gilberte, care moștenise, probabil, ceva din obîrșia mamei sale (și contasem, fără să-mi dau seama, tocmai pe această frivolitate cerîndu-i să-mi prezinte fete foarte tinere), trase, după oarecare chibzuire, din ceea ce-i cerusem, și, fără îndoială, pentru ca profitul să rămînă în familie, o concluzie mai îndrăzneată decît toate pe care mi le-aș fi putut închipui, și, revenind spre mine, spuse : „Dacă-mi dai voie, mă vei duce să o aduc pe fiica mea, ca să ți-o prezint. Uite-o stînd de vorbă acolo cu tinărul Mortemart și cu alți doi copii lipsiți de interes. Sînt sigură că va fi o prietenă drăguță pentru dumneata“. O întrebai dacă Robert

fusese bucuros să aibă o fiică : „Oh ! era foarte mîndru de ea. Dar, firește, cred totuși că, date fiind gusturile lui, spuse cu naivitate Gilberte, ar fi preferat un băiat“. Această fată, al cărei nume și a cărei avere putea să o facă pe mama sa să spere că se va căsători cu un prinț de coroană, încununînd astfel întreaga muncă de ridicare a lui Swann și a nevestei sale, își alese mai tîrziu drept soț un literat obscur, căci nu era deloc snobă, și-și cobori din nou familia mai jos de nivelul de unde pornise. A fost, apoi, extrem de greu să faci noile generații să creadă că părinții acestui obscur menaj avuseseră o situație strălucită. Numele lui Swann și al Odettei de Crécý renăscură miraculos ca să îngăduie oamenilor să-ți aducă la cunoștință că te înșelai, că nu era deloc vorba de o familie chiar așa de uimitoare.

Mirării pe care mi-o produsese ră cuvintele Gilbertei și plăcerii pe care mi-o făcuseră le luă foarte repede locul, în timp ce doamna de Saint-Loup se îndrepta către un alt salon, acea idee a Timpului trecut pe care domnișoara de Saint-Loup mi-o redădea, în felul său, și fără ca eu s-o fi văzut măcar. Ca și cea mai mare parte dintre ființe, dealtfel, nu era ea, oare, asemănătoare „marcajelor“ de răspîntii în păduri, unde se încrucișează drumuri venite, ca și în viața noastră, din cele mai diferite puncte? În ceea ce mă privea, cele ce ajungeau la domnișoara de Saint-Loup și radiau în jurul ei erau numeroase. Și înainte de toate, ajungeau la ea cele două mari „părți“ pe unde făcusem atîtea plimbări odinioară și nutrisem atîtea

iluzii — prin tatăl său Robert de Saint-Loup dinspre partea Guermantes-ilor, prin Gilberte, mama ei, din partea Méséglise, care era „partea dinspre Swann“. Un drum, prin mama tinerei fete și prin Champs-Élysées, mă ducea la Swann, la serile din Combray, în partea Méséglise; celălalt, prin tatăl său, la după-amiezile de la Balbec, unde îl văzusem din nou în apropierea mării însorite. Între aceste două drumuri se și făceau încrucișări. Căci la acel Balbec real, unde-l cunoscusem pe Saint-Loup, vroiam atât de mult să mă duc, în mare măsură din pricina celor ce-mi spusese Swann despre biserici și, în special, despre biserica persană, iar prin Robert de Saint-Loup, nepotul ducesei de Guermantes, ajungeam tot la Combray, în partea Guermantes-ilor. Dar domnișoara de Saint-Loup mă mai conducea și la multe alte momente din viața mea, de pildă, la Doamna în roz, care-i era bună și pe care o văzusem la fratele bunicului meu. Aici, o nouă încrucișare, căci valetul acestuia, care mă introdusese în ziua aceea și care mai târziu îmi dăduse posibilitatea, dăruindu-mi o fotografie, să o identifice pe Doamna în roz, era tatăl tinărului pe care nu numai domnul de Charlus, dar chiar tatăl domnișoarei de Saint-Loup îl iubise, și de dragul căruia o făcuse pe mama ei nefericită. Și nu era oare bunicul domnișoarei de Saint-Loup, Swann, cel care-mi vorbise primul de muzica lui Vinteuil, tot așa cum Gilberte îmi vorbise prima de Albertin? Or, tocmai vorbindu-i Albertinei despre muzica lui Vinteuil, descoperisem cine era marea ei prietenă și începusem cu ea acea viață care o dusesese la moarte și-mi pricinuisese atita durere. Dealtfel, tot tatăl domni-

soarei de Saint-Loup plecase pentru a încerca să o determine pe Albertine să se întoarcă. Și revedeam chiar întreaga mea viață mondenă, fie la Paris, în salonul familiei Swann sau în cel al familiei Guermantes, fie, cu totul opus, la familia Verdurin, făcând astfel să se alinieze, alături de cele două „părți“ de la Combray, Champs-Élysées și frumoasa terasă din Raspelière. Dealtfel, ce fapte am cunoscut care, pentru a ne povesti prietenia cu ele, nu ne obligă să le situăm succesiv în toate și cele mai diferite peisaje ale vieții noastre? O viață a lui Saint-Loup zugrăvită de mine s-ar desfășura în toate decorurile și ar avea legătură cu întreaga mea viață, chiar și cu părțile acestei vieți de care a fost străin, ca bunica mea sau ca Albertine. Dealtfel, oricât de dincolo situații ar fi fost Verdurin-ii, erau legați de Odette prin trecutul acesteia, de Robert de Saint-Loup prin Charlie; și ce rol important jucase pentru ei muzica lui Vinteuil! În sfârșit, Swann o iubise pe sora lui Legrandin, care-l cunoscuse pe domnul de Charlus, pe a cărui pupilă tânărul Cambremer o luase în căsătorie. Evident că dacă este vorba numai de inimile noastre, poetul a avut dreptate să vorbească de „tainicele legături“ pe care viața le destramă. Dar este și mai adevărat că ea țese neconștient legături între oameni, între evenimente, că încrucișează firele, că le dublează pentru a îndesi urzeala în așa fel încît, între momentul cel mai puțin important al trecutului nostru și toate celelalte momente, o bogată rețea de amintiri nu-ți lasă decît alegerea comunicărilor.

Se poate spune că nu exista, dacă aș căuta să nu-l folosesc în mod inconștient, ci să-mi amintesc ce anume

fusesse, nici unul dintre lucrurile ce ne serveau în momentul acela, care să nu fi fost ceva viu și trăind o viață personală pentru noi, transformat apoi spre folosința noastră într-o simplă substanță industrială. Și prezentarea mea domnișoarei de Saint-Loup avea să aibă loc la doamna Verdurin : cu câtă încântare mă gindeam din nou la toate călătoriile mele cu acea Albertine al cărei succedaneu aveau să-i cer domnișoarei de Saint-Loup să-i fie — în micul tramvai, spre Doville, pentru a ne duce la doamna Verdurin, aceeași doamnă Verdurin ce legase și curmase, înaintea dragostei mele pentru Albertine, pe cea a bunicului și bunicei domnișoarei de Saint-Loup ! În jurul nostru se aflau tablourile acelui Elstir care mă prezentase Albertinei. Și pentru a contopi mai bine toate trecuturile mele, doamna Verdurin se căsătorise, ca și Gilberte, cu un Guermantes.

Nu am putea să ne povestim nici legăturile cu o faptură pe care am cunoscut-o puțin, fără a face să se perinde priveliștile cele mai diferite ale vieții noastre. Astfel orice individ — și eram eu însumi unul dintre aceștia — măsura pentru mine durata prin mișcarea de revoluție pe care o împlinise nu numai în jurul lui însuși, ci în jurul celorlalți, și mai cu seamă prin pozițiile pe care le ocupase în mod succesiv în raport cu mine. Și fără îndoială, toate aceste planuri diferite, potrivit cărora Timpul, de când devenisem din nou stăpîn pe el în cursul acestei serbări, îmi rînduia viața, făcîndu-mă să mă gîndesc că într-o carte care ar vrea să povestească o viață ar trebui să folosești, în opoziție cu psihologia plană care este utilizată de obicei, un soi de psihologie în spațiu,

adăugau o frumusețe nouă acelor învieri pe care memoria mea le opera, pe cînd meditam singur în bibliotecă, deoarece memoria mea, introducînd trecutul în prezent fără a-l modifica, așa cum era în momentul cînd era prezent, suprimă tocmai această mare dimensiune a Timpului, conform căruia se realizează viața.

O văzui pe Gilberte apropiindu-se. Eu, pentru care căsătoria lui Saint-Loup — gîndurile ce mă preocupau atunci erau aceleași din dimineața aceasta — îmi părea a fi din ajun, mă simții cuprins de mirare văzînd alături de ea o fată de aproximativ șaisprezece ani, a cărei statură înaltă indica acea distanță pe care nu voisem să o văd. Timpul incolor și insesizabil se materializase în ea pentru a putea, ca să zicem așa, să-l văd și să-l ating, și o plămădisese ca pe o capodoperă, pe cînd, paralel, în ce mă privea, vai ! nu făcuse altceva decît să-și îndeplinească opera. Între timp, domnișoara de Saint-Loup se afla în fața mea. Avea ochii sfredelitori și ageri, un nas fermecător, ușor avîntat în formă de cioc, păstrînd nu curbura lui Swann, ci a lui Saint-Loup¹. Sufletul acestui Guer-mantes pierise ; însă încîntătorul cap cu ochii pătrunzători ai pasării ce-și luase zborul se așezase pe umerii domnișoarei de Saint-Loup, lucru ce-i făcea să viseze în-

¹ Am fost surprins de faptul că nasul său, făcut ca pe tiparul celui al mamei și bunicii sale, se oprea exact la aceea linie perfect orizontală de sub nas, sublimă cu toate că nu suficient de scurtă. O trăsătură atît de specifică te-ar fi făcut să recunoști o statuie dintr-o mie, dacă ai fi văzut numai această trăsătură, și admiram faptul că natura venise din nou la momentul potrivit pentru fețiță, ca și pentru mama ei, ca și pentru bunica ei, să dea, ca un mare și original sculptor, această puternică și hotărîtoare lovitură de daltă.

delung pe cei ce-i cunoscuseră tatăl. O găseam foarte frumoasă : plină încă de speranțe, veselă, plămădită chiar de anii pe care eu îi pierdusem, ea semăna cu Tinerețca mea.

În sfârșit, această idee a Timpului avea un ultim preț pentru mine : era un imbold, îmi spunea că a venit vremea să încep dacă vreau să ajung din urmă ceea ce simțisem uneori în decursul vieții mele, în scurte străfulgerări, dinspre partea Guermantes-ilor, în plimbările mele în trăsură cu doamna de Villeparisis, și care mă făcuse să consider viața demnă de a fi trăită. Cu atât mai mult acum cînd mi se părea că această viață pe care oamenii o trăiesc în tenebre, pe care o denaturăm la tot pasul, poate fi lămurită, readusă la ceea ce este cu adevărat, într-un cuvînt, realizată într-o carte ! Cît de fericit ar fi cel ce ar putea scrie o astfel de carte, gîndeam eu, ce muncă l-ar aștepta ! Pentru a da o idee despre aceasta, ar trebui să împrumuți comparații de la artele cele mai elevate și mai deosebite ; căci acest scriitor, care va avea, dealtfel, de arătat aspectele cele mai contradictorii ale fiecărui caracter, pentru a i se simți volumul, trebuia să-și prepare cartea cu migală, cu perpetue regroupări de forțe, ca pe o ofensivă, să o suporte ca pe o oboseală, să o accepte ca pe o regulă, să o zidească întocmai ca pe o biserică, să i se conformeze ca unei diete, să o învingă ca pe un obstacol, să o cîștige ca pe o prietenie, să o supraalimenteze ca pe un copil, să o creeze ca pe o lume, fără să lase de o parte acele taine ce-și au, probabil, explicația numai în alte lumi, și a căror presimțire ne emoționează cel mai mult în viață și în artă. Și în astfel de cărți grandioase există părți ce

n-au avut decît timpul de a fi schițate și care nu vor fi, desigur, niciodată terminate, din pricina chiar a vastității planului arhitectului. Cite catedrale mărețe nu rămîn ne-
terminate ! O astfel de carte o hrănești timp îndelungat, îi întărești părțile slabe, o ocrotești, dar apoi ea este cea care crește, care ne hotărăște mormîntul, îl pune la adăpost de opiniile vulgului și-l apără o vreme de uitare. Dar ca să revin la mine însumi, mă gîndeam cu mai multă modestie la cartea mea, și ar fi chiar inexact dacă aș spune, gîndindu-mă la cei ce ar citi-o, la cititorii mei. Căci ei nu vor fi, după părerea mea, cititorii mei, ci proprii lor cititori, cartea mea nefiind altceva decît un soi de lentile măritoare, ca acelea pe care le întindea unui cumpărător opticianul din Combray ; cartea mea, datorită căreia le voi da posibilitatea să citească în ei înșiși. Așa încît nu le voi pretinde să mă laude sau să mă ponegrească, ci să-mi spună numai dacă acesta-i adevărul, dacă cuvintele pe care ei le citesc în ei înșiși sînt chiar acelea pe care le-am scris (divergențele posibile în această privință netrebuind, dealtfel, să provină totdeauna din faptul că m-aș fi înșelat, ci uneori din pricină că ochii cititorului nu sînt dintre accia cărora cartea mea li s-ar potrivi ca să citească cum trebuie în ei înșiși). Schimbînd în fiecare clipă comparațiile, după cum îmi imaginam mai bine și mai material travaliul căruia mă voi consacra, mă gîndeam că îmi voi lucra opera, la masa cea mare de lemn alb, sub privirile Françoisei. Întrucît toate făpturile fără pretenții ce trăiesc alături de noi au o anumită intuiție a misiunii noastre (și cum o uitasem pe Albertine într-o măsură suficientă ca să o fi jertat pe Françoise pentru ceea ce putuse să

facă împotriva ei), voi lucra în preajma ei și aproape ca și ea (cel puțin așa cum făcea altădată, căci fiind acum atât de bătrână, ea nu mai vedea deloc), deoarece, prinzind pe ici-pe colo cu acul câte o foaie suplimentară îmi voi construi cartea, nu îndrăznesc să spun pretențios cum se zidește o catedrală, ci cum se însăilează simplu o rochie. Când nu voi avea lingă mine toate hîrtoagele, cum spunea Françoise și-mi va lipsi tocmai aceea de care aș fi avut nevoie, Françoise îmi va înțelege bine enervarea, ea care spunea totdeauna că nu poate coase dacă nu are ată de un anumit număr și nasturi potriviți. Și apoi, pentru că, obișnuindu-se să trăiască viața mea, căpătase un fel de înțelegere instinctivă a muncii literare, mai justă decît cea a multor oameni inteligenți, și cu atât mai mult decît cea a proștilor. Astfel, cînd scrisesem altădată articolul pentru *Figaro*, în timp ce bătrînul majordom cu acea expresie de milă pe chip ce exagerează totdeauna ceea ce este greu într-o muncă pe care n-o faci și nici n-o concepi măcar, ba chiar și un obicei pe care nu-l ai, îi compătimea sincer pe scriitori spunînd : „Ce bătaie de cap trebuie să vă dea lucrul ăsta“, ca oamenii ce-ți spun : „Ce obositor trebuie să fie să strănuți în felul ăsta“, Françoise, dimpotrivă, îmi ghicea fericirea și-mi respecta munca. Se supăra numai fiindcă-i povesteam dinainte articolul meu lui Bloch, temîndu-se să nu mi-o ia înainte, și spunea : „Sînteți prea încrezător, toți oamenii aceștia sînt niște copiatori“. Și într-adevăr, Bloch își găsea un alibi retrospectiv, spunînd de fiecare dată după ce-i schitasem ceva ce-i plăcea : „Ia te uită, ciudat, am scris ceva aproape identic ; va trebui să-ți citesc !“ (N-ar fi

putut însă să-mi citească, dar avea să scrie chiar în aceeași seară.)

Tot lipind unele de altele foile mele pe care Françoise le numea hîrtogării, ele se rîpeau pe ici-pe colo. La nevoie, Françoise n-ar putea, oare, să mă ajute să le cîrlesc, în același fel în care cosea petice pe părțile uzate ale rochiilor ei sau cum lipea o bucată de ziar în locul unui geam spart de la fereastra bucătăriei, în așteptarea geamului, așa cum l-aș aștepta eu pe tipograf¹?

Dealtfel, deoarece individualitățile (umane sau nu) se reează într-o carte din numeroase impresii care, culese de la mai multe fete, de la mai multe biserici, din mai multe sonete vor servi la alcătuirea unei singure sonate, unei singure biserici, unei singure fete, nu-mi voi compune cartea în felul în care Françoise gătea acea friptură de vacă garnisită cu morcovi, apreciată de domnul de Norpois, și al cărei aspic era înnobilit cu multe bucăți de carne, alese și adăugate? Și voi înfăptui, în fine, ceea ce îmi dorisem atîta în plimbările mele în partea Guermantesilor, și ceea ce crezusem cu neputință, așa cum crezusem cu neputință să mă obișnuiesc vreodată, la întoarcere, să mă culc fără s-o sărut pe mama, sau, mai tîrziu, să mă împac cu gîndul că Albertinei îi plăceau femeile, idee cu care ajunseseam să trăiesc fără să-i observ măcar prezența,

¹ Françoise mi-ar spune, arătîndu-mi caietele roase ca un lemn în care au intrat carii: „Moliile au ros tot, uitați-vă, e un dezastru, iată un căpetel de pagină numai dantelă”, și examinînd-o ca un croitor, ar spune: „Nu cred să o pot repara, este un lucru pierdut. Ce păcat! or fi, poate, cele mai frumoase idei ale dumneavoastră. Cum se zice la Combray, nu există blănar care să se priceapă mai bine decît moliile: ele se înfig întotdeauna la sticlele cele mai bune”.

căci temerile noastre cele mai mari, ca și cele mai mari nădejdi, nu sînt mai presus de puterile noastre și putem să ajungem să le dominăm pe cele dintii și să le împlinim pe celelalte.

Da, ideea Timpului pe care tocmai o formulasem îmi spunea că a venit momentul să mă apuc de treabă. Era de mult timpul; dar, și aceasta îndreptătea neliniștea ce mă cuprinsese din momentul intrării mele în salon, cînd chipurile machiate îmi dăduseră noțiunea timpului pierdut, mai era încă timp? Spiritul are priveliștile lui, a căror contemplare îi este permisă doar un timp anumit. Trăisem ca un pictor ce urcă un drum de creastă deasupra unui lac a cărui vedere îi este ascunsă de o perdea de stînci și de copaci. Printr-o spărtură, el descoperă priveliștea, o are întreagă în fața lui și-și ia pensulele. Dar se lasă noaptea, cînd nu mai poți picta și după care ziua nu va mai reveni. Mai întii, din moment ce încă nu începusem nimic, puteam să fiu îngrijorat, chiar dacă îmi închipuiam că mai am încă, dat fiind vîrsta mea, cîtiva ani înainte, căci putea să-mi sune ceasul peste cîteva minute. Trebuia, într-adevăr, să pornesc de la faptul că am un corp, că, adică eram tot timpul amenințat de o dublă primejdie, cea exterioară și cea interioară. Și încă vorbeam astfel numai dintr-o comoditate de limbaj. Căci pericolul intern, ca, de pildă, acela al unei hemoragii cerebrale, este, de asemenea, și extern, provenind din trup. Și a avea un trup, iată amenințarea cea mare pentru spirit, pentru viața umană și cea a gîndirii care trebuie, fără îndoială, considerată mai puțin ca o perfecționare miraculoasă a vieții animale și fizice cît, mai curînd, drept ceva imperfect și încă la

fel de rudimentar cum este existența comună a protozoarelor în coloniile de polipi, cum e trupul balenei etc. în organizarea vieții spirituale. Trupul închide spiritul într-o fortăreață ; curînd fortăreața este asediată din toate părțile și, pînă la urmă, spiritul trebuie să capituzeze.

Dar ca să mă mulțumesc cu deslușirea celor două feluri de primejdii ce amenință spiritul și ca să încep cu cea exterioară, mi-aduceam aminte, adeseori în viață, în momentele de excitație intelectuală, cînd vreo împrejurare îmi oprea orice activitate fizică, de exemplu cînd, pe jumătate amețit, plecam, în trăsură, de la restaurantul de la Rivebelle pentru a mă duce la vreun cazinou învecinat, mi se întîmpla să simt foarte limpede în mine obiectul prezent al gândirii mele și să înțeleg că depindea de o întîmplare ca acest obiect nu numai să nu fi intrat în trupul meu, ci și să fi fost nimicit, cu trupul meu la un loc. Pe atunci, nici nu mă sinchiseam. Veseleă nu-mi era nici prudentă, nici neliniștită. Dacă această bucurie s-ar fi curmat într-o clipă și ar fi intrat în neant, puțin mi-ar fi păsat. Acum nu mai era la fel, fiindcă fericirea ce o simțeam nu se datora tensiunii pur subiective a nervilor care ne izolează de trecut ci, dimpotrivă, lărgirii spiritului meu, în care trecutul se realcătuia, se actualiza și-mi acorda, dar vai ! pentru o clipă, o valoare de eternitate. Aș fi vrut s-o transmit celor pe care i-aș fi putut îmbogăți cu comoara mea. Desigur că ceea ce simțisem în bibliotecă și ce căutam să pun la adăpost era, de asemenea, plăcere, dar ea nu mai era egoistă, sau cel puțin, de un egoism (căci toate altruismele fecunde ale firii se dezvoltă conform unui mod egoist, altruismul omenesc care nu este egoist, este steril,

cel al scriitorului care se oprește din lucru pentru a primi un prieten nefericit, pentru a accepta o funcție publică, pentru a scrie articole de propagandă), folositor semenului tău. Nu mă mai stăpînea indiferența din timpul întoarcerilor mele de la Rivebelle ; mă simțeam înălțat de opera ce o purtam în mine (ca de un lucru prețios și fragil care mi-ar fi fost încredințat și pe care aș fi vrut să-l predau neatins în mîinile celor ce le era destinat și care nu erau ale mele). Acum, faptul de a mă simți purtător al unei opere literare făcea ca un accident în care mi-ași fi putut găsi moartea să-mi pară mai de temut, chiar (în măsura în care această operă îmi părea necesară și durabilă) absurd, în contradicție cu dorința mea, cu avîntul gîndirii mele, însă nu mai puțin posibil, întrucît accidentele, fiind produse de cauze materiale, pot foarte bine să aibă loc în momentul cînd voințe foarte deosebite, pe care ele le distrug fără a le cunoaște, le fac detestabile. Știam foarte bine : creierul meu era un bogat bazin minier în care se afla o întindere imensă și foarte variată de zăcăminte prețioase. Dar voi avea, oare, timp să le exploatez ? Eram singurul om capabil să o fac. Din două motive : murind eu, ar fi dispărut nu numai singurul minier capabil să extragă minereurile, ci și zăcămintul însuși ; or, peste puțin, cînd mă voi duce acasă, ar fi suficient ca mașina ce-o voi lua să se ciocnească cu o altă mașină, ca trupul meu să fie nimicit și ca spiritul meu, din care viața s-ar retrace, să fie nevoit să abandoneze pentru totdeauna noile mele idei pe care, chiar în acest moment, nemaivînd timpul de a le pune în siguranță într-o carte, el le strînge anxios în caliciul său fremătător, proteguitor, însă fragil. Or, prin-

tr-o coincidență bizară, această teamă rațională de primejdie se năștea în mine într-un moment când, de puțină vreme, ideea morții îmi devenise indiferentă. Teamă de a nu mai fi eu mă îngrozise altădată, la fiecare nouă dragoste ce o simțeam (pentru Gilberte sau pentru Albertine). Pentru că nu puteam suporta ideea că într-o zi făptura ce le iubea nu va mai exista, ceea ce ar fi ca un fel de moarte. Dar pe măsură ce se repeta, această teamă se transformase în mod firesc într-un calm încrezător.

Nici nu era nevoie de un accident cerebral. Simptomele sale ce se manifestau la mine printr-un oarecare gol în cap și prin faptul că uitam orice lucruri, pe care nu le mai găseam decât din întâmplare, așa cum, făcând ordine, găsești un obiect de care uitaseși, pe care nici prin cap nu-ți trecuse să-l cauți, făceau din mine un fel de trezorerier a cărui casă de bani spartă ar fi lăsat să i se piardă încetul cu încetul bogățiile. Un oarecare timp există un eu căruia îi părea rău să piardă aceste bogății, și curînd simții că memoria mea, retrăgîndu-se, duce cu sine și acest eu.

Dacă gîndul morții, după cum s-a văzut, îmi întune-case pe atunci dragostea, încă de multă vreme amintirea dragostei mă ajuta să nu mă tem de moarte. Căci înțelegeam că faptul de a muri nu este ceva nou ci, dimpotrivă, începînd din copilărie, murisem de mai multe ori. Ca să luăm perioada cea mai puțin îndepărtată, oare nu țineam la Albertine mai mult decât la propria-mi viață? Puteam eu atunci concepe făptura mea, fără ca ea să continue s-o iubească pe Albertine? Or, eu nu o mai iubeam, eram nu ființa care o iubea, ci o făptură diferită care nu o

iubea, încetaseram s-o iubesc cînd devenisem un altul. Și totuși nu sufeream din pricină că devenisem altcineva și nici că n-o mai iubeam pe Albertine ; și, desigur, a nu mai avea într-o zi trupul meu nu putea, în nici un caz, să-mi pară ceva la fel de trist cum îmi păruse altădată să n-o mai iubesc într-o zi pe Albertine ; cu toate acestea, cît de indiferent îmi era acum că n-o mai iubesc ! Aceste morți succesive, atît de temute de eul pe care trebuiau să-l nimicească, atît de indiferente, atît de odihnitoare, o dată împlinite și cînd cel ce se temuse de ele nu mai exista ca să le simtă, mă făcuseră să înțeleg de la un timp cît de puțin înțelept ar fi să mă înspăimînte moartea. Or, acum că ea-mi devenise de cîtva timp indiferentă, începeam din nou să mă tem de ea, sub altă formă, e drept, nu pentru mine, ci pentru cartea mea, căreia pentru a se naște îi era indispensabilă, cel puțin pentru cîtăva vreme, această viață pe care atîtea primejdii o amenințau. Victor Hugo a spus :

E nevoie ca iarba să crească și copiii să moară.

Iar eu spun că legea inexorabilă a artei este ca indivizii să moară și ca noi înșine să murim epuizînd toate suferințele, ca să crească nu iarba uitării, ci a vieții veșnice, iarba stufoasă a operelor fecunde, pe care generațiile vor veni să-și ia, pline de veselie, fără a se sinchisi de cei ce dorm dedesubt, „dejunul pe iarbă“¹.

Am vorbit mai înainte despre pericolele exterioare ; dar mai există și cele interioare. Ferit de un accident

¹ Titlul unui tablou celebru de Claude Monet (1840—1928), pictor impresionist francez (n. t.).

venit din afară, cine știe dacă nu voi fi împiedicat să mă bucur de această favoare din pricina unui accident survenit în interiorul meu, datorită vreunei catastrofe interne, înainte de a se fi scurs lunile necesare pentru scrierea acestei cărți.

Cînd peste puțin, mă voi întoarce prin Champs-Élysées acasă, cine-mi putea spune că nu voi fi lovit de aceeași boală ca și bunica mea, într-o după-amiază cînd venise acolo să facă cu mine o plimbare ce avea să fie pentru ea și cea din urmă, fără ca să o fi bănuît, în neștiința care ne caracterizează că minutarul a ajuns la punctul precis la care arcul declanșat al orologiului va suna ceasul? Poate teama de a fi și parcurs aproape întreg minutul ce precede prima bătaie a ceasului, cînd aceasta este iminentă, poate teama de lovitură ce ar fi pe cale să-mi zdruncine mintea, era ca un fel de cunoaștere obscură a ceea ce avea să fie, ca un reflex în conștiință a stării precare a creierului ale cărui artere vor ceda, lucru ce nu este mai imposibil decît brusca acceptare a morții la acei răniți care, cu toate că medicul și dorința de a trăi încearcă să-i înșele, spun, dîndu-și seama de ceea ce se va întîmpla: „Voi muri, sînt pregătit“, și scriu un rămas bun soției lor.

Și într-adevăr, se petrecu lucrul acela ciudat care, înainte să-mi fi început cartea, mă izbi într-o formă pe care nu mi-ași fi închipuit-o niciodată. Într-o seară cînd ieșii, lumea îmi spuse că arăt mai bine decît altădată și se miră că mi se păstrase tot părul negru. Dar coborînd scara, era cît pe aci să cad de trei ori. Nu lipsisem de acasă decît două ore, dar, după ce m-am întors, am sim-

Ńt că nu mai am nici memorie, nici judecată, nici putere și nici o existență. Dacă ar fi venit cineva să mă vadă, să mă numească rege, să mă înhațe, să mă aresteze m-aș fi lăsat dus, fără o vorbă, fără să deschid ochii, ca acei oameni în culmea răului de mare și care, traversînd pe vapor Marea Caspică, nu încearcă nici cea mai mică rezistență cînd li se spune că vor fi aruncați în mare. Nu sufeream, propriu-zis, de nici o maladie, însă simțeam că nu mai sînt bun de nimic, cum li se întîmplă oamenilor bătrîni, încă sprinteni în ajun și care, după ce și-au fracturat coapsa sau după o indigestie, pot duce încă o vreme, în patul lor, o existență ce nu mai este decît o pregătire, mai mult sau mai puțin lungă, pentru o moarte de neînlaturat. Unul dintre eurile mele, cel ce se ducea altădată la acele oște de barbari care se numesc mese în oraș și unde, pentru bărbații îmbrăcați în alb și pentru femeile pe jumătate despuiate și împodobite cu pene, valorile sînt atît de răsturnate încît, dacă cineva nu vine la masă după ce acceptase să vină, sau sosește abia la friptură, comite un act mai condamnabil decît faptele imorale de care se vorbește cu ușurință în timpul mesei, ca și despre morțile recente, și unde singura scuză pentru faptul de a nu fi venit este moartea sau o boală gravă, cu condiția să fi prevenit din timp că ești pe moarte ca să poată fi invitat un al patrusprezecelea comesean. Acest eu din mine își păstrase scrupulele și-si pierduse memoria. În schimb, celălalt eu, cel ce-si concepuse opera, își amintea. Pri-misem o invitație din partea doamnei Molé și aflai că fiul doamnei Sazerat murise. Eram hotărit să folosesc una dintre orele acelea, după care nu mai puteam să ros-

tesc un cuvînt, sau să inghit lapte, cu limba legată ca bu-
nica mea în timpul agoniei, să adresez scuze doamnei
Molé și condoleanțe doamnei Sazerat. Dar după cîteva
clipe uitasem ce aveam de făcut. Fericită uitare, căci
amintirea operei mele veghea și avea să folosească, pen-
tru a pune primele temelii, ceasul de supraviețuire ce
mai mi-era hărăzit. Din păcate, luînd un caiet pentru a
scrie, invitația doamnei Molé lunecă jos, pe lingă mine.
De îndată eul uituc care-l predomina pe celălalt, cum se
întîmplă cu toți acei barbari scrupuloși care au cinat în
oraș, împinse caietul, scrise doamnei Molé (care dealtfel
m-ar fi stimat foarte mult, fără îndoială, dacă ar fi aflat
că lăsasem să treacă răspunsul la invitația ei înaintea
lucrărilor mele de arhitect). Deodată, un cuvînt din răs-
punsul meu îmi aminti că doamna Sazerat își pierduse
fiul ; îi scrisese și ei, apoi, după ce sacrificasem o datorie
reală obligației factice de a mă arăta politicoș și sensibil,
căzui fără putere, închisei ochii, nemaifăcînd altceva
decît să vegetez timp de opt zile. Totuși, dacă toate obli-
gațiile mele inutile, cărora eram gata să le-o sacrific pe
cea adevărată, îmi ieșeau după cîteva minute din minte,
ideea construcției mele nu mă părăsea nici o clipă. Nu
știam dacă aceasta va fi o biserică unde credincioșii vor
putea afla încetul cu încetul niște adevăruri și descoperi
armonii, marele plan de ansamblu, sau dacă va rămîne
ca un monument druidic în virful unei insule, sau edificiu
necercetat de-a pururi. Dar eram decis să-i închin puterile
mele ce se scurgeau parcă silite și parcă spre a-mi putea
lăsa timpul să închid, după terminarea întregului ocol,
„poarta funerară“. Curînd putui să arăt cîteva schițe. Ni-

meni nu înțelese nimic. Chiar cei care se arătară binevoitori față de felul în care percepeam adevărurile, pe care vroiam apoi să le gravez în templu, mă felicitară pentru faptul de a le fi descoperit la „microscop“, pe cînd eu mă servisem, dimpotrivă, de un telescop pentru a observa lucruri foarte mici, într-adevăr, dar situate la o distanță mare, fiind, fiecare dintre ele, o lume. Acolo unde căutam legile cele mari, mi se spunea scotocitor de detalii. Dealtfel, la ce bun făceam aceasta? Avusesem în tinerețe ușurință la scris și Bergotte găsisse paginile mele de licean „perfecte“; însă în loc de a lucra, trăisem în trîndăvie, risipindu-mă în plăceri, în boală, în îngrijiri, în manii și mă înhămam la lucrarea mea în ajunul morții, fără să cunosc nimic din meseria mea. Nu mă mai simțeam în putere să fac față obligațiilor mele față de oameni și nici îndatoririlor față de gîndirea și opera mea, cu atît mai puțin față de amîndouă. În privința primilor, faptul că uitam de scrisorile ce urmau să fie scrise etc îmi simplifica puțin sarcina. Dar, pe neașteptate, după o lună, asociația de idei îmi redeștepta amintirea remușcărilor și eram copleșit de sentimentul neputinței mele. Mă miră cît îmi era de indiferent, însă din ziua cînd picioarele mele tremuraseră atît de tare la coborîrea scării, devenisem indiferent față de orice, nu mai năzuiam decît la odihnă, în așteptarea odihnei celei mari, care, pînă la urmă, avea să vină. Nu din pricină că amînam pînă după moarte admirația pe care lumea trebuia, după cum mi se părea, să o aibă față de opera mea, părerile elitei actuale mă lăsau rece. Cea de după moartea mea putea să creadă ce-ar fi vrut, nu-mi păsa nici de ea. În realitate, dacă mă

gîndeam la lucrarea mea și deloc la scrisorile la care trebuia să răspund, aceasta nu se mai datora faptului că aș fi făcut vreo mare deosebire între cele două lucruri, ca pe vremea trîndăviei mele și apoi în timpul lucrului, pînă în ziua cînd fusesem nevoit să mă țin de balustrada scării. Organizarea memoriei mele, a preocupărilor mele, era legată de lucrarea mea, din pricină, poate, că, în timp ce uitam de scrisorile primite în clipa următoare, ideea operei mele îmi stăruia în minte, mereu aceeași, în continuă devenire. Dar și ea îmi devenise inoportună. Era pentru mine ca un fiu a cărui mamă muribundă trebuie să se obosească mai departe ocupîndu-se neîncetat de el, în pauzele dintre injecții și ventuze. Îl mai iubește, poate, dar nu mai știe de el, decît datorită obligației istovitoare de a se ocupa de el. La mine, puterile scriitorului nu mai erau la înălțimea exigențelor egoiste ale operei. Din ziua întîmplării cu scara, nimic în lume, nici o bucurie, fie ea cauzată de prietenia unor oameni, de progresele lucrării mele, de speranța gloriei, nu mai era pentru mine decît un soare atît de palid că nu mai avea putere să mă încălzească, să-mi dea viață, să-mi insufle vreo dorință, și totuși, cu toată lividitatea lui era prea strălucitor pentru ochii mei care preferau să se închidă, și mă întorceam cu fața la perete. Trebuie să fi avut, după cum îmi simțeam mișcarea buzelor, un zîmbet imperceptibil într-un colț al gurii, cînd o doamnă îmi scria : „Am fost *foarte surprinsă* de faptul că nu am primit răspuns la scrisoarea mea“. Totuși aceasta îmi amintea de scrisoare, și-i răspundeam. Pentru ca oamenii să nu mă creadă ingrât, vroiam să încerc în așa fel ca gentilețea mea să fie la nivelul celei pe

care oamenii o putuseră avea față de mine. Și eram strivit, impunând existenței mele agonizante eforturile supraomenești ale vieții. Pierderea memoriei mă ajuta oarecum, făcând omisiuni în obligațiile mele ; opera mea le înlocuia.

Ideea morții se instalează definitiv în minte, așa cum face dragostea. Nu pentru că mi-ar fi fost dragă moartea : o uram. Dar după ce mă gândisem, desigur, la ea din cînd în cînd, ca la o femeie pe care încă nu o iubești, acum gîndul la ea se lipea de stratul cel mai profund al creierului, și atît de deplin, că nu puteam să mă ocup de un lucru fără să treacă mai întîi prin ideea morții, și chiar dacă nu mă ocupam de nimic și rămîneam într-un repaus total, gîndul la moarte îmi ținea o tovarăsie la fel de permanentă ca și ideea eului meu. Nu cred că, în ziua cînd devenisem un om pe jumătate mort, fuseseră de vină accidente, neputința de a coborî o scară, neputința de a-mi aminti un nume, de a mă scula, care dăduseră naștere printr-un raționament, fie și inconștient, ideii morții, ideii că eram ca și mort, ci mai curînd că toate veniseră împreună și că, în mod inevitabil, marea oglindă a spiritului reflecta o realitate nouă. Totuși, nu-mi închipuiam cum să pot trece, fără să fiu prevenit, de la relele de care sufeream, la moartea definitivă. Dar atunci mă gîndeam la alții, la toți cei ce mor în fiecare zi fără ca intervalul dintre maladia și moartea lor să ne pară ceva extraordinar. Mă gîndeam chiar că numai din pricină că le vedeam din interior (mai mult încă decît înșelîndu-mă cu speranța), unele tulburări nu-mi păreau mortale, luate una cîte una,

cu toate că eram convins că mor; asemenea aceluia care, fiind cît se poate de siguri că le-a venit sfîrșitul, sînt, cu toate acestea, lesne de convins că, dacă nu pot pronunța unele cuvinte, aceasta nu are nici o legătură cu un atac de apoplexie, o criză de afazie etc., ci se datorește oboselii limbii, unei stări nervoase asemănătoare cu bîlbîiala, epuizării după o indigestie.

Altceva, mai întins și hărăzit mai multor oameni, aveam eu de scris. Mult de scris. Ziua măcar aș putea să încerc să dorm. Dacă aș lucra, aș face-o numai noaptea. Dar mi-ar trebui multe nopți, poate o sută, poate o mie. Și voi trăi frămîntat de neliniște, neștiind dacă Stăpînul destinului meu, mai puțin indulgent decît sultanul Șheriar, dimineata, cînd mă voi opri din scris, va voi să-mi suspende sentința de moarte și-mi va îngădui să reiau continuarea povestirii mele în seara următoare. Nu fiindcă aș fi avut pretenția să refac cît de cît cele *O mie și una de nopți* sau *Memoriile* lui Saint-Simon, scrise și ele în timpul nopții, și nici vreuna din cărțile atît de îndrăgite de mine, încît nu-mi puteam închipui, fără groază, în naivitatea mea de copil, legat de ele în mod superstițios, ca și de amorurile mele, vreo altă lucrare literară care să se deosebească de ele. Dar, ca și Elstir în privința lui Chardin, nu poți face din nou ceva ce-ți este drag fără a-l renega¹. Va fi, poate, o carte tot așa de amplă ca și *O mie*

¹ Bineînțeles că și cărțile mele, ca și ființa mea de carne vor sfîrși într-o zi prin a muri. Dar trebuie să te resemnezi să mori. Accepți gîndul că peste zece ani tu însuți, iar peste o sută de ani, cărțile tale, nu vor mai exista. Viața veșnică nu este făgăduită mai mult cărților decît oamenilor.

și una de nopți, însă cu totul de alt gen. Când ești îndrăgostit de o operă ai vrea, desigur, să faci ceva foarte asemănător, însă trebuie să sacrifici dragostea de moment, să nu te gîndești la plăcerea ta, ci la un adevăr care nu ne întreabă de preferințele noastre și ne interzice să ne gîndim la ele. Și numai respectîndu-l te pomenеști uneori în față cu ceea ce ai abandonat și constăți că ai scris, uitîndu-le, „Poveștile arabe“ sau *Memoriile* lui Saint-Simon dintr-o altă epocă. Dar mai aveam, oare, timp, nu era cumva prea tîrziu ?

Îmi spuneam nu numai : „Oare mai este timp ?“, dar și : „Sînt oare în stare să-mi îndeplinesc opera ?“. Maladia făcîndu-mă, ca pe un aspru duhovnic, să mor pentru lume, îmi adusese un serviciu („căci dacă sămînța de grîu nu moare după ce a fost semănată, va rămîne singură, dar dacă moare — va purta multe roade“), maladia, după ce lenea mă apăraseră împotriva ușurătății, mă va apăra, poate, contra lenci ; maladia îmi slăbise puterile și, după cum observasem de multă vreme, mai ales în momentul cînd încetasem să o iubesc pe Albertine, forța memoriei. Or, crearea din nou, cu ajutorul memoriei, a impresiilor pe care trebuia apoi să le aprofundez, să le lămuresc, să le transform în echivalențe de înțelegere, nu era oare una din condițiile, aproape esența însăși, a operei de artă, așa cum o concepusem adineauri în bibliotecă ? Ah ! dacă aș mai fi avut forțele intacte din seara pe care o evocam atunci, zărind cartea *François le Champi*. Din seara aceea, cînd mama abdicase, data, împreună cu moartea lentă a bunicii, și declinul voinței și sănătății mele. Totul se decisesese în clipa cînd, nemaiputînd suporta așteptarea pînă

miine pentru a-mi lipi buzele de obrazul mamei, luasem hotărîrea, sărisem din pat și mă dusesem, în cămașă de noapte, să mă instalez la fereastra prin care pătrundea clarul de lună, pînă ce-l auzisem pe domnul Swann plecînd. Părinții mei îl conduseseră, auzisem ușa deschizîndu-se, răsunînd și închizîndu-se...

Atunci mă gîndi deodată că dacă mai aveam încă puterea să-mi realizez iucrarea, acest matineu — ca odinioară, la Combray, anumite zile care mă influențaseră — care chiar azi îmi dăduse ideea operci mele și totodată teama de a nu fi în stare s-o realizez, îi va imprima desigur, înainte de orice, forma pe care o presimțeam odinioară în biserica de la Combray și care ne rămîne, de obicei, invizibilă, aceea a Timpului.

Există, desigur, multe alte erori ale simțurilor noastre, s-a văzut că diverse episoade ale acestei povestiri mi-o dovediseră, erori care falsifică aspectul real al lumii. Dar, în fine, aș putea, la rigoare, dîndu-mi silința să transcriu mai exact, să nu schimb locul sunetelor, să mă abțin a le desprinde de cauza lor, alături de care inteligența le situează prea tirziu, cu toate că a pune ploaia să cînte molcom în mijlocul odăii, iar ceaiul nostru de plante clocotit să facă potop în curte, n-ar trebui, în fond, să fie mai surprinzător decît ceea ce fac atît de des pictorii cînd pictează foarte aproape sau foarte departe de noi, după cum ni le aduc în raza vederii regulile perspectivei, intensitatea culorilor și prima impresie optică, o velă sau o vergă pe care raționamentul le va deplasa apoi la distanțe uneori imense. Aș putea, cu toate că greșeala ar fi mai gravă, să continui, cum se face, să potrivesc niște trăsături pe chi-

pul unci trecătoare, chiar dacă în locul-nasului, obrazilor și al bărbiei ar trebui să fie doar un spațiu gol pe care ar juca cel mult reflexele dorințelor noastre. Și chiar dacă nu aș avea răgazul să pregătesc, ceea ce este mult mai important, cele o sută de măști ce se cuvine să le aplici pe același obraz, fie și numai potrivit ochilor care-l văd și sensului în care îi interpretează trăsăturile, și, pentru aceeași ochi, după speranța, sau teama, sau, dimpotrivă, dragostea și obișnuința ce ascund timp de treizeci de ani schimbările vârstei, în sfârșit, chiar dacă nu m-aș învrednici — dar legătura mea cu Albertine era suficientă pentru a-mi arăta că fără aceasta totul este factice și mincinos — să le reprezint pe unele fapte nu în afara, ci în-lăuntrul nostru, unde cele mai neînsemnate acte ale lor pot aduce tulburări mortale, și să fac, de asemenea, să varieze lumina cerului moral potrivit diferențelor de presiune ale sensibilității noastre, sau când, turburînd seninătatea certitudinii noastre că un obiect este atât de mic, o simplă umbră de primejdie îi sporește într-o clipă mărirea; dacă nu aș putea să aduc aceste schimbări și multe altele (a căror necesitate, dacă vrei să zugrăvești realitatea, a putut să apară în cursul acestei povestiri), în transcrierea unui univers care trebuie pe de-antregul desenat din nou, cel puțin voi descrie omul ca avînd lungimea nu a trupului său, ci a anilor săi și fiind nevoit, sarcină tot mai uriașă, și care sfîrșeste prin a-l ingenunchia, să-i trîască după el cînd umblă.

Dealtfel toată lumea simte că noi ocupăm un loc tot mai mare în timp, și această universalitate nu putea decît să mă bucure, fiindcă acesta este adevărul, adevărul bă-

nuit de oricine și pe care trebuia să caut să-l lămuresc. Nu numai că toată lumea simte că noi ocupăm un loc în timp, dar locul acesta omul cel mai simplu îl măsoară aproximativ, așa cum l-ar măsura pe cel pe care-l ocupăm în spațiu, pentru că înșii fără o perspicacitate specială, văzînd doi oameni pe care nu-i cunosc, amîndoi cu mustați negre sau fără mustață, zic că sînt doi bărbați, unul de douăzeci, iar celălalt de patruzeci de ani. Bineînțeles că în această evaluare se fac adeseori greșeli, însă faptul că e considerată posibilă însemnează că vremea se concepe ca ceva ce poate fi măsurat. Celui de al doilea ins cu mustață neagră i s-au adăugat într-adevăr douăzeci de ani.

Dacă aveam acum intenția să scot cu atîta putere în evidență această noțiune a timpului evaporat, a anilor ce-au trecut fără să se desprindă de noi, motivul era că, în momentul acesta chiar, în casa prințului de Guermantes, zgomotul pașilor părinților mei ce-l conduceau pe domnul Swann, clinchetul avîntat, feruginos, interminabil, țipător și rece al clopoțelului care mă anunța că domnul Swann plecase, în sfîrșit, și că mama va urca îndată, le mai auzeam încă, îi mai auzeam chiar pe ei, situați, totuși, atît de adînc în trecut. Atunci, gîndindu-mă la toate evenimentele care, prin forța împrejurărilor, erau fixate între momentul cînd auzisem clopoțelul și matineul la prințesa de Guermantes, mă înspăimîntă ideea că în mine răsuna încă același clinchet, fără să pot schimba nimic din notele lui deoarece, neamintindu-mi bine cum se stingeau, pentru a le învăța din nou, pentru a le auzi bine, eram nevoit să fac efortul de a nu mai auzi conversațiile măștilor din jurul meu. Ca să aud clopoțelul cît mai de

aproape trebuia să cobor în adîncurile mele. Prin urmare, clinchetul acesta stăruise mereu acolo și, deasemenea, între el și clipa prezentă, tot acest trecut desfășurat fără încetare, pe care-l purtăm fără știrea mea. Atunci cînd răsunase, existam deja, și de atunci, pentru a mai auzi acest clinchet, trebuia să nu fi fost vreo discontinuitate, să nu fi încetat să exist, să gîndesc, să am conștiința de sine, de vreme ce această clipă de odinioară era încă legată de mine și odată ce puteam s-o regăsesc, să mă întorc la ea, doar coborînd mai adînc în mine. Și din pricină că ele conțin astfel orele trecutului, trupurile omenești pot face atît de mult rău celor ce le iubesc, deoarece conțin atîtea amintiri, legate de plăceri și de dorinți, șterse pentru ele, însă atît de crude pentru cel ce contemplă și prelungește în ordinea timpului trupul drag, pe care este gelos pînă la a-i dori distrugerea. Căci după moarte Timpul se retrage din corp, iar amintirile, atît de indifferente, atît de vagi, se șterg din ceea ce nu mai există și, curînd, și din cel pe care încă îl torturează, sfîrșind prin a pieri cînd dorința unui trup viu nu le va mai întreține.

Încercam un sentiment de oboseală și de spaimă, dîndu-mi seama că tot acest timp, atît de îndelungat, nu numai că fusese trăit, meditat, secretat de mine fără nici o întrerupere, că era viața mea, eu însumi, dar și că trebuia să-l mențin în fiecare minut legat de mine, că mă susțineam, că eram cocoțat pe piscul lui amețitor, că nu puteam să mă mișc fără să-l clatin odată cu mine. Data la care auzisem zgomotul clopoțelului din grădina de la Combray, atît de depărtat și, totuși, interior, era un punct de reper în dimensiunea enormă pe care nu știuseseam că o am. Ame-

team privind sub mine, în mine, totuși, ca și cum aș fi avut o înălțime kilometrică, atîția ani.

Înțelegeam de ce ducele de Guermantes, care-mi stîrnise admirația cîl il privisem stînd pe scaun, prin faptul că îmbătrînise atît de puțin, cu toate că avea mai mulți ani sub el decît mine, de îndată ce se ridicase și voise să stea drept, se clătina pe picioarele sale șovăitoare (ca cele ale bătrînilor arhiepiscopi care nu mai au nimic solid, în afara crucii lor de metal, și către care se grăbesc tinerii seminarishti veseli) și nu înaintase decît tremurînd ca o frunză, în vîrfurile puțin accesibile ale celor optzeci și trei de ani, ca și cum oamenii ar fi cocoțați pe niște picioroange vii, ce cresc mereu, uneori mai înalte decît niște clopotnițe, sfîrșind prin a le face mersul anevoios și primejdios, și pe care, brusc, se prăbușesc¹. Mă înspăimînta gîndul că picioroangele mele erau de pe acum atît de înalte sub pașii mei și nu-mi părea că voi avea încă puterea să păstrez multă vreme legat de mine trecutul atît de îndepărtat! Dacă cel puțin mi-ar rămîne destul timp să-mi pot realiza opera și i-ași descrie mai întîi pe oameni (chiar dacă aceasta i-ar face să semene cu niște ființe monstruoase), ca ocupînd un loc atît de considerabil, față de cel atît de restrîns ce le este rezervat în spațiu, un loc, dimpotrivă, prelungit peste măsură — deoarece ei ating în mod simultan, ca niște uriași scufundați în ani, epoci atît de distanțate, între care s-au intercalat atît de multe zile — în Timp.

¹ (Oare din motivul acesta figura oamenilor trecuți de o anumită vîrstă nu poate fi, chiar în ochii celui mai ignorant, confundată cu aceea a unui tînăr și nu apare decît prin gravitatea unui fel de nou?

Lector : ELENA MURGU
Tehnoredactor : ELENA CĂLUGĂRU

Bun de ttpar 30.III.1977. Tiraj 100 130 ex. broșate.
Colt ed. 11,65. Colt tipar 18,75.

Comanda nr. 70 085
Combinatul Poligrafic „Casa Scintei”
București — Piața Scintei nr 1
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

EM

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

